

9/1995

AGRO-21" Füzetek

AZ AGRÁRGAZDASÁG JÖVŐKÉPE

A földkoncentráció növekedése az EU országokban

Ország	1970		1987	
	üzemek*		üzemek	
	száma (1000)	átlag területe (ha)	száma (1000)	átlag területe (ha)
Belgium	135,5	11,6	78,8	17,4
Dánia	143,5	20,6	86,0	32,5
Németország ^{xx}	1083,2	11,7	670,7	17,6
Görögország	812,8	4,4	703,5	5,3
Spanyolország	1539,9	16,0
Franciaország	1421,0	21,0	911,8	30,7
Írország	266,8	17,7	216,9	22,7
Olaszország	2247,5	7,5	1974,0	7,7
Luxemburg	6,9	19,6	3,8	33,2
Hollandia	164,6	13,0	117,3	17,2
Portugália	384,0	8,3
Egyesült Királyság	311,5	56,8	242,9	68,9
EK (10)	6588,3	14,05	005,7	17,3
EK (12)	6929,6	16,5

Forrás: Statistisches Jahrbuch über Landwirtschaft 1992.
Landwirtschaftsverlag, Münster.

x/ 1 ha feletti gazdaságok

xx/ a régi tartományok

Forrás: (81) alapján.

A TARTALOMBÓL

Az agrárgazdaság kívánatos jövőképe

Az agrárgazdaság lehetséges fejlődését befolyásoló körülmények

A birtok- és üzemi struktúra alakulása

A piac- és termeléspolitika

A pénzügyi és jövedelmi helyzet

A fenntartható agrárfejlődés

A vidék és térségfejlesztés

A humán értékek növekvő szerepe

Optimista és pesszimista scenárió

„AGRO-21” FÜZETEK
AZ AGRÁRGAZDASÁG JÖVŐKÉPE

“AGRO-21” BROCHURES
FUTURE VIEW OF THE AGRICULTURE

“AGRO-21” HEFTE
DAS ZUKUNFTBILD DER AGRARWIRTSCHAFT

“АГРО-21” БРОШЮРЫ
ПЕРСПЕКТИВНАЯ КАРТИНА АГРАРНОГО
ХОЗЯЙСТВА

“AGRO-21” BROCHURES
LES PERSPECTIVES DE L'ÉCONOMIE AGRAIRE

SZERKESZTI
A
SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

LÁNG ISTVÁN (elnök)
CSETE LÁSZLÓ (szerkesztő)
DOHY JÁNOS
HARNOS ZSOLT
KOC SIS KÁROLY
VÁRALLYAY GYÖRGY

Az „AGRO-21” FÜZETEK AZ OMF B TÁMOGATÁSÁVAL JELENNEK MEG

KIADJA:

Az „AGRO-21” Kutatási Programiroda

FELELŐS KIADÓ:
LÁNG ISTVÁN

ISSN 1218-5329

Készült: AKAPRINT Nyomdaipari Kft., Budapest
F.v. Dr. Héczey Lászlóné
9522292

9
1995

TARTALOM

oldal

Csete László: gondolatok a magyarországi agrárgazdaság fejlesztési stratégiájának tudományos megalapozásához 5

BEVEZETÉS 6

ÖSSZEFOGLALÁS 7

1. A tanulmány célja, aktualitása és módszerei 25
 A tanulmány célja és aktualitása 25
 Az alkalmazott módszerek 26

2. Az agrárstratégia lehetséges célrendszere 28
 A stratégia helye és szerepe 28
 A kiindulási körülmények 30
 Nemzetközi agrárpolitikai tanulságok 33
 A magyarországi agrárstratégia célja és az agrárgazdaság jövőképe 35

3. A birtok- és üzemi struktúra kérdései 36
 Három „földreform” fél évszázad alatt 36
 A birtokpolitika szerepe 37
 A birtokpolitika célrendszere 38
 A formálódó birtokviszonyok problémái és ezek feloldása 40
 A bipoláris üzemi struktúra átalakulása 42
 A fő- és mellékfoglalkozású magángazdálkodók 44
 A szövetkezetek 47
 Az állami gazdaságok 52
 A magántulajdonú gazdasági társaságok 55
 Az erdő és fagazdaság 56
 A birtok- és üzemi viszonyok prognózisa 61
 Az élelmiszer-feldolgozás és az üzemi viszonyok 65

4. Piac- és termeléspolitika	68
Cél a szociális piacgazdaság	69
A hazai agrárpiaci viszonyok kritikája	69
Az agrárpiac működtetése és a verseny	70
A potenciális piac és a belföldi fogyasztás	71
A piaci viszonyok javítása	75
A termeléspolitika	78
5. A pénzügyi helyzet és a jövedelem	79
A recesszióból való elmozdulás	79
Az érdek, a haszonszerzés és a vállalkozói magatartás	82
A mezőgazdasági árak	83
A vállalkozás élénkítése	86
Kilábalás a pénzhiányból, a likviditási válságból	87
A finanszírozási gondok és az anyagi-műszaki fejlesztés	90
Az ember a jövedelemtermelés kulcsa	91
6. A fenntartható agrárfejlődés	92
A fenntartható agrárfejlődés értelmezése és megvalósításának, valamint szabályozásának áttekintése	93
A megvalósítás általános feltételei	94
A differenciált befolyásolás és szabályozás	95
A fenntarthatóság megvalósítását elősegítő befolyásoló és szabályozó eszközrendszer	96
7. A vidék és térségfejlesztés	98
Az elmaradott „agrártérségek” megítélésén változtatni szükséges!	99
A térségfejlesztést szolgáló agrárgyakorlat	100
Települési helyzetkép és a fejlesztés irányai	102
8. A humán értékek növekvő szerepe	106
Feszültségek a társadalmi, emberi kapcsolatokban és a rendkívüli helyzetek veszélye	106
A humán értékek növelésére irányuló politika	107
A falusi társadalom helyzete és a polgárosodás elősegítése	108
Az oktatás áthangolása és a kutatás fontossága	110
Az agrárértelmiség	111

9. Az optimista és pesszimista szcenárió	113
Az optimista változat	113
A pesszimista változat	116
Forrásmunkák jegyzéke	117

MELLÉKLETEK

1. A birtok és üzemi viszonyok megváltoztatásának anyagi áldozatai	118
2. A kárpótlás folyamata és adatai	118
3. Svédországi birtokviszonyok	119
4. Üzemi méretek növekedése az USA-ban	119
5. A földkoncentráció növekedése a mezőgazdasági üzemekben az EU országokban	120
6. Külföldi birtokpolitikai megoldások áttekintése	120
7. Az egyéni gazdálkodók rendszerezése	121
8. A fő- és mellékfoglalkozású magángazdálkodók helyzete és kilátásai	122
9. Napjaink mezőgazdasági szövetkezetei „igazi” szövetkezetek-e?	127
10. Szövetkezeti vállalatok Dániában	130
11. A költségvetési befizetések és támogatások egyenlege	131
12. A vállalati eredmény alakulása	131
13. Az agrárgazdaság költségvetési kapcsolatai	131
14. A fenntartható agrárfejlődés lényege	132
15. A fenntartható agrárfejlődés megvalósításának rendszere	132

Resumes	136
---------------	-----

Contents	137
----------------	-----

GONDOLATOK
A MAGYARORSZÁGI AGRÁRGAZDASÁG FEJLESZTÉSI
STRATÉGIÁJÁNAK TUDOMÁNYOS MEGALAPOZÁSÁHOZ

Írta:
CSETE LÁSZLÓ

Lektorálta:
MÁRTON JÁNOS - RABÁR FERENC - ROMÁNY PÁL -
SZERDAHELYI PÉTER

A tudományos és más fórumokon, közéleti személyiségek valamint a Civil Parlament széles nyilvánossága előtt, 1993-1995 folyamán, többször vitára tűzött és bemutatott tanulmány abból az egyszerű felismerésből indult ki, hogy a társadalomnak mindig szüksége van a történelem reális értékelésére, biztonságra és jövőképre. Ez utóbbi iránytű, racionális cselekvésre ösztönző és feltételezi a tudományos megalapozottságot. A társadalmi, politikai és gazdasági rendszerváltozásban, az átalakulás és a válságból való kilábalás folyamataiban, a szociális piacgazdaság, illetve később az ökoszociális piacgazdaság kibontakozásában nélkülözhetetlen szerepet játszanak az agrárágazatok. Bármennyire egyszerű, mégis meglepően igaz az, hogy aki nem tudja hová akar eljutni, annak teljesen mindegy, hogy melyik utat választja!

A következő egy-két évtizedben sem nélkülözhető a mezőgazdaság, az élelmiszer feldolgozás, a lakossági és mezőgazdasági termelői fogyasztás zömmel hazai termelésből történő kielégítése, a külkereskedelmi aktívum produkálása, amely a fizetési egyensúly érdekében még hosszú évekig „sajnos” mással nem pótolható. A foglalkoztatási gondok enyhítése, a falun élők megélhetésének javítása, a vidék, a környezet fejlesztése, a nyersanyagokban szegény Magyarország nem nélkülözheti az ésszerű gazdálkodás mellett megújítható és komparatív előnyökkel kecsegtető hazai agroökológiai adottságok hasznosítását. Az agrár gazdaság nem lehet a stabilizáció, a modernizáció mindent megváltó ágazata, de nélküle sem oldhatók meg az ország előtt tornyosuló problémák. A magyarországi történelem is világosan példázza, hogy megrendítő válságos események után az agrár gazdaság mindig fontos szerepet játszott.

A tanulmány megfogalmazza egy lehetséges agrárstratégia szakmailag megalapozott fontosabb kérdéseit, a megvalósítás tartalmi építőköveit, a fejlődés társadalmi és gazdasági nézőpontú alapproblémáit és sokban eszközeit. Másrészt a kívánatos és lehetséges jövőkép problémaköréit, számításba véve az átmeneti állapotokat, a hosszú távon korlátozó körülményeket, továbbá azt, hogy az agrárgazdaság, az ökológiai alapok, a piacgazdaság, a társadalmi kérdések stb. összefüggéseinek és kölcsönhatásainak bonyolult rendszere, tudva, hogy ez a rendszer szerves része a nemzetgazdaságnak, a nemzetközi munkamegosztásnak és társult tagja az EU-nak, a teljes jogú tagság kilátásával.

BEVEZETÉS

Az 1990 évi választás előtt és után szinte sorozatban jelentek meg az agrárátalakulást, majd az agrárválság megoldását sürgető anyagok, javaslatok és agrárpolitikai elképzelések. Ezekre általában jellemző, hogy nem nemzetgazdasági közelítésben foglalkoztak az agrárkérdésekkel, hanem valamilyen társadalmi réteg megnyerésére irányultak. Rövid távra készültek és hiányzott a javaslatok elképzelések megalapozása, bizonyítása. A 80-as években tudományos igényességgel készült tanulmányok, reformgondolatok és elképzelések pedig a rendszerváltozást követően nem kaptak kellő figyelmet. Az 1994 évi választások körüli hónapokban szinte megismétlődtek az előzőekben említettek. Mindezek ellenére, pontosabban éppen ezért, mind a mai napig *nem készült egy a jövőbe mutató nemzeti agrárprogram*. Ezért úgy véljük, hogy 1991-ben kezdett munkánk nem vesztett napjainkra sem *aktualitásából*. (3, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 20, 66 és 67.)

A tárcaközi összefogásban a kutatók, oktatók széles körű együttműködésével, *Láng István koordinálásával* az eddig lezárult valamennyi kutatási programban szerepeltek a társadalmi és gazdasági kérdések, nevezetesen az agroökológiai potenciál prognózisában (1978-1981), a biomassza felmérésében és hasznosításában (1982-1985), az alkalmazkodó mezőgazdasági rendszerben (1986-1990), de „Az agrárgazdaság jövőképe”-ben, röviden az „AGRO-21”-ben (1991-1995), még az alkalmazkodó rendszer tematikájához képest is nagyobb szerephez jutottak a vállalatgazdasági és agrárgazdasági kérdések. (1, 2 és 3.)

Nemzeti agrárpolitika nem képzelhető el az agrárgazdaság jövőképe nélkül. A stratégiai koncepciókról készült tanulmány 1993 év közepén és őszén több vitán szerepelt a tudományos műhelyek, a közéleti személyiségek, az „AGRO-21” Programbizottsága, a Civil Parlament széles körű nyilvánossága előtt. Az első vitán az opponensek is ismertették véle-

ményeiket. Nevezetesen: *Márton János, Romány Pál és Szerdahelyi Péter*. Az elmarasztalásban és az elismerésben, valamint az érzelem és az értelem viaskodásában bővelkedő vita végül is megerősítette az alapozó tanulmány sarkalatos pontjait. Az elhangzottakat munkánkban kamatoztattuk, akárcsak a tanulmányunkról a későbbiekben folytatott viták eredményeit. A koncepció részletei előadásokon is bemutatásra került 1994-ben, többek között a Berufsförderungs Institut, Wien-Budapest tanfolyamán, a PHARE Iroda támogatással szervezett vezetői tanfolyamokon, egyetemi és P.h.D. képzés keretében, az MTA Területi Bizottságainak vitáin 1995-ben stb., és elkészült az FM részére egy agrárpolitikai kérdésekre összpontosító összeállítás is. (90, 98)

Az „AGRO-21” gazdasági, társadalmi és vidékfejlesztési kérdéseinek kutatására felkért személyek közül többen - különféle okokból - végül is nem vettek részt, míg szerencsére mások - elfoglaltságuk ellenére - elkészítették tanulmányaikat, amelyek az „AGRO-21” Füzetekben meg is jelent, Így: *Balogh Sándor, Csatári Bálint, Enese László, Fehér Alajos, Fekete György, Hantó Zsuzsa, Lakner Zoltán, Magda Sándor, Somogyi Sándor és az időközben sajnálatosan elhunyt Kóbor Kálmán tanulmánya*. (95, 94, 86, 93, 85, 92, 97, 96, 87 és 91) A tanulmányok szerzői mellett köszönet illeti *Erdész Ferencné dr.-t és dr. Karácsony Lászlónét, az Ökocentrum Rt-t, a MTA-t, az OMFb-t, az FM-et* akiknek hasznos közreműködése és támogatása hozzájárult a tanulmány elkészültéhez.

ÖSSZEFOGLALÁS

A fontosabb megállapítások, következtetések és javaslatok - az „AGRO-21” körében lefolytatott 1993-95 évi viták kedvéért bővebben megfogalmazottakhoz képest tömörebben - a következőkben összegezhetők:

1. *A társadalom, a nemzetgazdaság* - a jelenlegi körülmények között különösen, a későbbiekben pedig sokoldalú szerepe miatt - *nem nélkülözheti* a korszerű és hatékony agrárgazdaságokat, mert a népegészség javulásában alapvető a megfizethető élelmiszer és az egészséges táplálkozás, ami megfelelő minőségben, az importhoz képest előnyösebben fedezhető hazai termelésből. A 3-4 Mrd USD export sem pótolható más nemzetgazdasági ággal. A nemzetgazdaság előtt tornyosuló problémák, a “számtalan prioritás” megoldásában ugrópont *a gazdasági egyensúly* helyreállítása és ezen belül - véleményünk szerint is - *a külkereskedelmi fizetési mérleg* javítása, melyben perdöntő, a természeti erőforrásokat és más agroökológiai potenciált hasznosító, s éppen ezért kevés importtal elérhető agrárexport. Az agrárgazdaság változatlanul fontos szerepet játszik *a foglalkoztatásban, a vidék elmaradottságának felszámolásában és a természeti erőforrások, a környezet óvásában*.

Az agrárgazdaság társadalomban és nemzetgazdaságban elfoglalt súlyából következik, hogy a stabilizáció, a korszerű fejlődés egyik fontos, de nem kiemelkedő szereplője lehet, tudva, hogy az ag-

rárérdekek a termelőkeny ipari körülményekhez, a gazdag társadalomhoz kötődnek, de, illetve éppen ennek elérése érdekében *végzetes hiba lenne* lemondani, vagy alábecsülni az agrárgazdaság jelentőségét.

2. Milyen az agrárgazdaság kívánatos jövőképe? A jövőben az agrárgazdaság csak *akkor tölthet be* a nemzetgazdaságban és tágabb környezetében *jelentősebb szerepet*, ha

- *a magántulajdonon* alapul és a *piacgazdaság* körülményei között *működőképes*;

- *hatékonyan* hasznosítja a magyarországi termőhelyi adottságokat, a humán és más erőforrásokat;

- a konkurensekhez képest *alacsonyabban támogatott*;

- a változó piaci kereslethez, minőséghez, mennyiséghez és más körülményekhez rugalmasan *alkalmazkodó*;

- *versenyképes*, a bel- és külpiacon versenyben helytálló és expanzív marketing stratégiát folytat;

- a mezőgazdaságból élőknek, a vidéknek *megélhetést és felemelkedést* nyújt;

- *a fenntartható fejlődés* igényeit ki elégíti.

3. A *célhoz vezető út* érdekében számot kell vetni azzal, hogy a magyarországi agrárgazdaság hosszú távú fejlesztését a hazai *átmeneti állapotok* mellett olyan *globális problémák* befolyásolják, amelyek nemzetközi jellegűek és begyűrűznek Magyarországra is. Ezek a következők: (1) A nemzetközi méretű és a hazai gazdasági *recesszió*, valamint az agrárgazdaság kiindulási állapota. (2) A

piaci helyzet, a mezőgazdasági termékek és élelmiszerek kínálati piaca, az alultápláltság, az éhezés, a lecsökkent *belföldi fogyasztás* és a keleti piacok állapota. (3) Az *EU közelsége*, ténye és erősödése. (4) A globális felmelegedés lehetősége, az *időjárás anomáliák* és az *aszály* gyakoriságának növekedése, a nehezedő vízellátás. (5) A *fenntartható fejlődés* kérdései, az emberi létezés környezetének pusztulása és a természeti erőforrások végeessége. (6) *Feszültségek az emberi, társadalmi kapcsolatokban*, a rendkívüli helyzetek, konfliktusok lehetőségei és ezek esetleges hatásai az agrárágazatokra.

4. A *jövőképet szolgáló tanulmányban szereplő stratégiai kérdéseket a versenyszféra szereplői*, a mindenkori gazdaság- és agrárpolitika segítségével valósíthatják meg.

A társadalmi, politikai és gazdasági haladás iránya az agrárgazdaságban, a demokratikus jogállamiság keretében, a deregulációban, a liberalizációban, a magántulajdon erősítésében és a piacépítésben jut elsősorban kifejezésre. Következésképpen a *magyarországi agrárpolitikát megalapozó stratégia főbb elemei* a hozzá kapcsolódó eszközrendszerrel az alábbi lehetne:

(1) A birtok- és üzemi struktúra politika.

(2) A piac- és termeléspolitika.

(3) A jövedelem- és finanszírozási politika.

(4) A fenntartható fejlődési politika.

(5) A tudományos- és műszaki fejlesztési politika.

(6) A vidék és térségfejlesztési politika.

(7) A humán értékek növelésére irányuló politika.

5. Az Európa fejlettebb nyugati felétől évszázadosan elmaradó *magyarországi birtokviszonyok* és az örökölt agrártulnépesedés következményei mind a mai napig éreztetik hatásukat melyeknek megoldása előrelátást, megfontoltságot, társadalmi összefogást igényel.

Az agrárgazdaságban a termelés alapját képező földvagyon, a „kié a föld”, sajátos és meghatározó szerepet játszott és játszik jelenleg is. Az utóbbi 50 évben a *földkérdés* - az 1945 évi földreform, a szocialista átszervezés, a magántulajdon helyreállítása és a birtokviszonyok átalakítása - *háromszor rázta meg a mezőgazdaságból élő népességet és az ország lakosságát*. Mindegyikre jellemző a politikai indíttatás, a társadalmi viszonyok átalakításának szándéka, a múlttól való gyökeres elfordulás, a jelentős emberi és anyagi veszteségek. Az első két földmozgást a koncentráció és a termelés fellendülése követte. *Napjainkban* ismételten tapasztalható már a zömében látens *földkoncentráció és bízhatunk* a termelés növekedésében is.

6. A *termőföld magántulajdonának* helyreállítása alapja az óvó gondosságnak, a föld tőkével való ésszerű gazdálkodásnak. A több helyen lévő, kisebb-nagyobb birtoktestek többnyire a kialakított táblákban fekszenek és csak ott akadályozzák a *nagyüzemi művelést*, ahol ezekből kiválva elkülönülten, egyénileg művelik a földeket. Ez utóbbi esetben, előbb-utóbb - önkéntes földcserék stb. révén - elkerülhetetlen a *tagosítás*, ami áldozatokkal jár ugyan, de nem lehetetlen

feladat, hiszen nem is olyan régen a kisparaszti birtokok parcelláinak bázisán szerveződtek a nagyüzemi táblák és tömbök. A tulajdonváltás alkalmat nyújt arra is, hogy a *túlméretezett* és károkat okozó tömböket, táblákat kisebbekre tagolják, ésszerűbben alakuljon a területrendezés.

7. Az átalakuló birtokviszonyokat türelmetlenül bírálók és a közéleti szereplők ludasak abban, hogy *összekeverik a tulajdont, vagyis a birtokot az üzemmel, a földhasznosítással*. Az üzemben egyesülnek a termelési tényezők a föld, a tőke és a munka, melyeknek szerencsés kombinációjától, a szervezéstől függ jó részt, az adott körülmények lehetőségein belül, a gazdálkodás nyeresége, a termelékenység, az agrárgazdaság jövője, sokban a társadalom hangulata.

A *mezőgazdasági üzem* saját földre, csak bérletre és saját földre + bérelt területre alapozódhat.

A föld haszonbérlete tőkekímélő és üzemi méretet növelő megoldás, ezért adott körülmények között - pillanatnyi visszásságai ellenére - fontos szerepet játszik, de ismeretes, hogy fejlett mezőgazdaságú országokban is kiterjedten alkalmazták.

A földkoncentráció hatására a birtok és az üzem fokozatosan *közeledik egymáshoz* az évek folyamán. Egy birtokosnak lehet több üzeme és egy üzem különféle birtokokból is létrejöhet.

A jelenlegi - arányaiban is elhibázott „földtörvény” helyett - *birtokpolitikai ihletésű* törvény szükséges, amely hosszabb távra előretekintve egyengeti a birtok- és üzemi struktúrát, a tulajdon-

szerezés európaibb feltételeit, az öröklés rendjét, a bérleti viszonyokat stb.

8. *A kárpótlás és megoldása* ugyan bőven illelhető kritikával, de az nem vitatható, hogy ezzel a magyarországi agrárgazdaság nagy lépést tett Európa, a magántulajdon helyreállítása, a piacgazdaság, a hatékonyabb gazdálkodás irányába. A kárpótlás befejezését, a tulajdon bejegyzését, a földforgalom kibontakozását követően, a hatékonysági alapon szelektáló piaci verseny hatására, az átmeneti birtokviszonyok letisztulnak és az ezredforduló körüli évekre a három pólusú fejlődés eredményeinek markáns megjelenése várható.

(1) *A törpebirtokok*, a kistulajdonosok rendkívül tarka és nagyszámú mezőnye, melyben szerepet játszanak a kisméretben előnyösen előállítható különleges termékek, a részfoglalkozású megoldások, az örökséghez való ragaszkodás, az egészséges és szórakoztató kertészkedés, a házkörüli termelés öröme, a munkanélküliség, a nyugdíjkiegészítés stb. Ezek nagy számuk ellenére csekély arányt képviselnek az összes földterületből és az árukibocsátásból.

(2) Az egyéni és társas magántulajdonú - ideértve a szövetkezeti vállalkozásokat is - valamint állami, önkormányzati, alapítványi, vegyes tulajdonú (belföldi-külföldi, állami-magán stb.) *nagybirtokok*, melyek meghatározók az árukibocsátásban.

(3) A két pólus között elhelyezkedő, a földterületüket fokozatosan növelő *középbirtokok*, vállalkozói, családi, sőt mellékfoglalkozási jelleggel, rugalmas szerkezettel, állattenyésztéssel, kertészkedés-

sel, minőségi termékekkel, amelyek különösen a tanyás vidékeken lehetnek eredményesek.

9. Már a 80-as évek kutatásai során rögzítettük, hogy az üzemi struktúra változásának kívánatos iránya - a régebbi kétpólusú (háztáji-nagyüzem) struktúrához képest - a harmonikusabb és változatosabb üzemi szerkezet, a kis-, közép- és nagyüzemek versengése, a közöttük kialakuló munkamegosztás, új hiányzó termelő, szolgáltató, fejlesztő stb. üzemek létrejötte. Az ezredfordulót követő években a jelenlegi sokféle és bizonytalan üzemi formációk áttekinthetővé válnak és az alábbi eltérő célú, esélyű, tevékenységű üzemekkel számolhatunk:

(1) *A kisüzemek* több százezres mezőnye zömében mellékfoglalkozású szerepkörben, csökkenő árutermelési jelentőséggel, a törpebirtokosok köréből verbuválódva, lassan korszerűsödő eszközökkel, felszereléssel és munkaigényes megoldásokkal. Körükben növekvő a szerződéssel vagy tagsági viszonnyal, valamilyen szövetkezethez, integrációhoz való kapcsolódók aránya.

(2) *A középüzemek* az árukibocsátás értékétől és jellegétől függően kisebb-nagyobb területtel, családi, jövedelemérdekeltségű vagy profitorientált vállalkozói jelleggel, korszerűsödő felszereléssel, fő- és mellékfoglalkozásban, egyénileg vagy szövetkezve, az utóbbiak főleg beszerzésre, értékesítésre, szolgáltatásra szerveződve. Növekvő szerepű a földhaszonbérlet, a mellékfoglalkozású gazdálkodás és megjelennek a bérlőgazdaságok.

(3) *A nagyüzemek* körében a bérlettel kiegészített több száz hektáros földtulaj-

donnal rendelkező egyénileg gazdálkodók, szövetkezetbe tömörült kis- és középbirtokosok, állami és magántulajdonban lévő társaságok, valamint a vegyes tulajdonú, regionálisan szervezett és vertikálisan felépített nagyüzemek egyaránt megtalálhatók. Egyes tulajdonosok, vagy csoportok több nagyüzemet is működtetnek.

A birtok- és üzemi viszonyok átalakulásával létrejön az EU-hoz igazodó, de azt nem mechanikusan utánzó struktúra, amely egyúttal a versenyképesség egyik alapvető feltétele és amelyben az egyénileg vagy társas formában gazdálkodó magántulajdonosok, vállalkozók állnak már középpontban.

10. A fő- és mellékfoglalkozású egyénileg gazdálkodók körében több éven át végzett vizsgálódásainkból kiderült, hogy jelentősen megnöttek a területi méretek. A számtalan nehézséggel - jövedelemhiány, értékesítési anomáliák stb. - küszködő gazdálkodók körében évről-évre romlott a "vállalkozói" magatartásuk. Az 1989 évi lelkesedés 1990-re már bizakodásra, 1993-ra pedig csalódottságra és jobb esetben várakozó álláspontra módosult, mégis rendkívül takarékosan, sőt önkizsákmányoló módon, többnyire saját, családi, baráti forrásokra támaszkodva készülnek a jövőre.

Körülkben, a következő években, Nyugat-Európához hasonlóan, a mellékfoglalkozásúak arányának növekedése várható.

Napjaink fő- és mellékfoglalkozású egyénileg gazdálkodói a szövetkezetek potenciális tagjai. A versenyképes árutermelő üzemekké formálódó gazdálkodók jórésze, a beszerző, értékesítő, szolgál-

tató, feldolgozó szövetkezetek megjelenésével, várhatóan szövetkeznek. Ennek érdekében a vagyongyarapítás önálló útját, vagy másképpen a sokat emlegetett *szerves fejlődést, nem lehet kihagyni*, ami jó politikával gyorsítható.

A fő- és mellékfoglalkozású egyénileg gazdálkodók érdekei a jövedelem és piaci biztonságot illetően közel azonosak, de a változásokra való *reagálásuk eltérő*, amivel célszerű az állami befolyásolás során is számolni. A nyereségérdekeltségű főfoglalkozású gazdálkodók élénken reagálnak és viszonylag gyorsan változtatnak ráfordításaikon, kibocsátásainkon, a piaci megjelenésükön stb., szemben a jövedelemérdekeltségű családi főfoglalkozásúakkal. A mellékfoglalkozásúak magatartásának változása egyedileg ugyan csekély hatású, de összességében nagy súlyt képviselhet és szociális gondokat erősítő lehet. (Már a 70-es évek elején végzett elemzések alapján jeleztük, hogy a „tervszerűséget” a háztáji-, kiegészítő- és egyéb gazdaságok reagálásai befolyásolják leginkább.)

Az egyéni gazdaságok megerősödését nemcsak az életképes szövetkezés kilátásai indokolják, hanem az is, hogy sokban ez az alapja a pénzügyi-piaci nehézségek áthidalásának, az alkalmazkodásnak, a takarékoságnak és a versenyképességnek.

11. A mezőgazdasági szövetkezetek pénzügyi-jövedelmi nehézségeire - a nettó költségvetési befizetések néhány év alatti csaknem húszszoros növekedésére, a fejlesztések elmaradására, stb. - a 80-as években, a termelőszövetkezetek és állami gazdaságok összehasonlító vizsgálá-

tában felhívtuk a figyelmet. A piacok beszűkülése, a támogatások leépülése, a háztáji integrációk feltételeinek megszűnése mély válságba sodorta a 90-es évek elejére a szövetkezeteket, amit tetézett a szövetkezetellenes hangulat keltése.

Napjainkra az *újjáformálódott szövetkezetek* zömében a munkaalkalom, a kereset, illetve más, jobb lehetőség hiánya jellemzi a tagok kötődését, kivéve azokat a szövetkezeteket, amelyekben már az előző években is sok „vállalkozói” elemmel gazdagították szervezeti és érdekeltiségi rendszerüket. A pénzügyi-likviditási helyzet mellett további veszélyeket rejt az, hogy megcsappant a *vállalkozóbb szellemű tagok* aránya a szövetkezetekben (kft-ék kiválása stb. miatt) és ha a vezetőség - elhivatottságból, érdekből stb. - *nem tartja össze az utasításra, munkára várókat* akkor minden más feltétel megléte mellett is megszűnnek illetve más gazdasági formává alakulnak át.

A szövetkezet változatlanul a *kistulajdonosok, a kisemberek legelőnyösebb gazdasági társasága!* Ezek az üzleti célú tömörülések, - kizárva az egymás közötti versenyt, megtartva a „non profit” az egy tag egy szavazat elvét és bizonyos szociális, altruista elemeket - eredményesen versenyezhetnek a piacokon a konkurensokkal. Minden olyan tevékenységet, amely szövetkezve, közös üzemben, nagyobb méretekben előnyösebben folytatható, ott az együttes munkálkodást, az együttes fellépést, illetve a szövetkezeti vállalkozást célszerű előtérbe helyezni.

Napjainktól eltérően *sokféle szövetkezet* tevékenykedik majd és egy-egy gaz-

dálkodó több szövetkezetnek is tagja lesz. Ezekben a szövetkezetekben újszerű a vezetés, a tagok érdekérvényesítése, valamint a tagok és a szövetkezeti vállalkozások közötti munkamegosztás.

Tudva, hogy a jelenlegi mezőgazdasági szövetkezetek nem azonosak a nyugat-európai szövetkezetekkel - mert más körülmények között jutottak el az újjászerveződés pillanatáig és az átrendeződés időigénye sem hónapokban mérhető -, megfelelnek a törvényes előírásoknak, amelyek - néhány sajátosságtól eltérően - híven tükrözik a *Szövetkezetek Nemzetközi Szövetsége kritériumrendszerét*.

A következő években *szembeötlővé válnak a szövetkezetek közötti különbségek* annak függvényében, hogy közös mezőgazdasági termelést folytatnak, vagy a tagok zöme önállóan gazdálkodik és a szövetkezet szolgáltatásait veszi igénybe, vagy a tagok valamilyen közös vállalkozásra tömörülnek (tejüzem stb.), vagy a fejlesztésben, illetve mindenre kiterjedően a vagyonarányos szavazást gyakorolják.

12. Az *állami gazdaságokról* a 80-as években készült elemzésben és a 2000-re szóló prognózisban megvilágítottuk, hogy egyrészt *a jövőben is alkalmas fejlesztő, kísérletező, adaptáló, tanácsadó szerepkörre, a modernizáció szolgálatára a technika, technológia, piacépítés, gazdálkodás stb. vonatkozásában*, de már akkor is érzékelhető volt a „karcsúsítás” igénye és *a gazdaságok egyrésztének a megszüntetése*. Ez utóbbit az élet alaposan túlteljesítette, ami nemcsak a politikai és kormányzati szándék, illetve bizonytalankodása miatt következett be, ha-

nem a piacok beszűkülésével kezdődött, majd hirtelen elviselhetetlenné váltak a felhalmozott hitelek, tartozások terhei és növelte a zűrzavart a kárpótlás is, hiszen az állami gazdaságok területének kereken egyharmada valamikori paraszti birtokokból szerveződött.

A privatizáció és gazdasági társasággá történő átalakulás *elhúzódott*, elsősorban a fizetőképes kereslet hiánya miatt. Sokan eleve a *vagyon elértéktelenedésére* vártak, mert csak így vásárolhattak tulajdont, s mindezt bonyolította, hogy az ÁVÜ a földeket - ha későn is és átmenetileg, de helyesen - saját kezelésébe vonta.

Az állami gazdaságok üzemegységeiből, telepeiből *közép- és nagyüzemek jöttek létre*, melyek működését sok esetben forgóeszközhiány gátolja, ugyanis a hozzáértés többnyire adott, mert a volt menedzserek és kisebb részben a dolgozók váltak tulajdonossá.

A volt állami gazdaságok szűkebb köre, azok amelyek nem a szeszeralatok szovjet piacára építettek és nem adósdtak el végletesen, kielégítve a kárpótlási földigényeket, csökkentett földterületen, létszámmal, racionalizált szervezettel *eredményesen gazdálkodtak*, a költségvetésbe jelentős befizetéseket teljesítve nyereséget produkáltak és fejlesztettek. *Ezek a társasággá alakult és privatizált gazdaságok, a biológiai alapokat szolgáló tartósan állami tulajdonban maradó egységekkel együtt*, fontos szerepet játszhatnak a versenyképesség kibontakoztatásában. A megmaradt állami tulajdon további privatizálása megfontolást igényel, melyben a menedzsmentnek és a dolgo-

zóknak kedvezményezett „lízings”, részletfizetés formájában történő értékesítés kínálkozik egyik megoldásnak.

A hosszabb-rövidebb ideig *állami tulajdonban lévő gazdaságok működésének hatékonysága*, versenyesélye nagymértékben függ az igazgatóság és felügyelő bizottság hozzáértő tevékenységétől, a szigorú pénzgazdálkodástól, a folyamatos fejlesztéstől, a menedzsment anyagi ösztönzésétől, a magángazdálkodásra jellemző motívumok minél szélesebb körű alkalmazásától.

13. Az agrárgazdaság biztonságos *értékesítési viszonyai*, a régebbi államközi szerződések fellazulását, a dollárelszámolásra való áttérést, a Németh-kormány liberalizációját, a KGST megszűnését, az FM piacszabályozásból való kivonulását, a belföldi fogyasztás meredek csökkenését követően váltak kritikussá. A hanyatló termelés mellett - amelyben az aszályos évek sorozata is közrejátszott - *a fogyasztás több mint 30%-os mérséklődése teremtette meg az export áruálapot*, a 2-3 milliárd USD között ingadozó és jelentős aktívumot tartalmazó exportot. A külkereskedelem több mint kétharmada - a régebbi arányoktól gyökeresen eltérően - *a fejlett ipari országokba irányult* 1994-ben, s a további bővítésnek, az EU és a keleti lehetőségek kihasználásának már az áruhiány szabott határt.

A fogyó népesség, az életnívó lassú javulása mellett, a mennyiségileg lecsökkent és összetételében hátrányosan megváltozott *lakossági fogyasztás*, optimista esetben *az ezredforduló után*, pesszimista változatban ezt követően érheti el az *1989. évi szintet*, természetesen az újabb

igényeknek megfelelően differenciáltabb összetételben. Ebből viszont az következik, hogy *ha a termelés 1994. évi emelkedése nem folytatódik, akkor elfogy az export elmúlt években kialakult fedezete!*

Jelentősen mérséklődött - főleg az állattartás beszűkülése miatt - a termelői fogyasztás is, mely 1994-ben már némi elmozdulást mutatott. Ez 1995-ben folytatódott, az állatállomány növekedése, a fémzárolt vetőmagvak bővülő használata következtében. Ebben szerepet játszott az állami befolyásolás, a támogatási rendszer hatása és az ipari árak indexeit meghaladó mezőgazdasági áremelkedés.

14. A *piacgazdaságban* a rendszer működésének pillérei a piac, a verseny, az ár és a kereslet szabályozta kínálat. A *szociális piacgazdaság* stabil pénz, magas foglalkoztatás, kiegyensúlyozott külkereskedelem és gazdasági növekedés körülményei között valósulhat meg. Az agrárgazdaságban - akárcsak a nemzetgazdaság más ágaiban - folyik a piaci rendszer kibontakoztatása és a szociális piacgazdaság feltételeinek a megalapozása.

Az *agrárpiaci* viszonyokat jobbítani szándékozó *stratégiának* többirányban, fontossági sorrendben, de az összefüggésekkel számolva szükséges tevékenykedni. A belpiaci viszonyok *anomáliáinak*, anarchikus jelenségeinek, a túlkínálat, vagy az áruhiányt kísérő nagy áringadozásoknak a megszüntetése és a termeltetési szerződések betartásának szigorítása sürgető. Az agrárpiaci rendtartás rendbetétele és működtetése közben, célszerű azt érvényesíteni, hogy az *EU léte és közelsége egyszerre potenciális lehetőség, kényszerítő körülmény és feszült-*

ségforrás. A *GATT megállapodás* kereteinek kihasználása is fontos lehetőség, továbbá szoros érdekek fűződnek *Közép-Kelet-Európához*, az elvesztett *keleti piacokhoz* és újabb lehetőségeket jelent a *Csendes-óceán térsége.* Az *expanzív piacpolitikához* azonban *kínálat kell*, tehát ennek megfelelően indokolt a támogatások, kedvezmények rendszerét, a közgazgatási, hatósági szabályozási, valamint befolyásolási és információs feladatokat, az érdekegyeztető és érdekvédelmi tevékenységet megszervezni és ellátni.

Ennek a széles körű tevékenységnek szerves része az *emberek, a piaci szereplők felkészítése*, annak a naivitásnak a szétoszlatása, ami évek óta honol a termelők körében, annak megértése, hogy *a piac nem morális* - különösen a jelenkori Magyarországon - és az állami szerepvállalás ellenére sem várható a régi biztonság és kényelem visszatérése.

15. A piaci verseny csak a *nagyobb nyereség, a tulajdonosi érdek, az önálló gazdálkodók döntési-cselekvési szabadsága révén jöhet létre.* Ebben alapvető a *törvényi keretfeltételek léte*, gyakorlatias politika, természetesen a *piac ismerete*, módosulásainak, rezdüléseinek, a pillanatnyi piaci réseknek a figyelemmel kísérése és gyors eljuttatása a gazdálkodókhoz. Ehhez olyan *piaci információs rendszerre* van szükség, amely a meghatározó piacokon, lehetőleg valamilyen nemzetközi rendszerhez kapcsolódva működik.

Bármennyire fontos és ez bármennyire is nyilvánvaló, mind a mai napig hiányoznak a *piaci információs rendszerek*, holott ennek híján nem használhatók ki a piaci lehetőségek, nem folytatható elő-

relátó piaci munka, nem élénkíthető a verseny, nem működhet megfelelően az árképzés, nem tekinthető át a piac stb. Ez utóbbi - a piaci transzparencia - eleve nehézségbe ütközik, hiszen a gazdasági erőfölény az átláthatóság birtoklásában is megjelenik, de nem kisebb akadály ebben az üzleti titok, az érdek. Ugyancsak a piacpolitika feladata az informatikai hiányosság mielőbbi pótlása, melynek első lépése az igények pontos tisztázása és megoldásában - mint említettük - valamilyen nemzetközi rendszerre való ráépülés nyújt gyors és remélt eredményt.

16. A piacpolitika segítségével elérhető, hogy az agrárvállalkozások, illetve csoportosulásaik rendelkezzen *marketing stratégiával*, amely a termék termelőtől a fogyasztóig való eljuttatását szolgálja. Fontosabb elemei a termék minőségének, megjelenésének fejlesztése, az ár, a termék elhelyezése, elosztása, a különféle kedvezmények (promóciók), a piaci-fogyasztói igények figyelése, kutatása, a fogyasztók befolyásolása, a reklám stb. Előmozdítása érdekében célszerű *az FM, Kamara kezelésében marketing szolgáltatót szervezni*.

Nem kevésbé fontos a fogyasztói és termelői érdekek védelmére *minősítő és tanúsító szolgáltatást* nyújtó intézményeket szervezni, illetve bővíteni a meglévők felszereltségét és hatáskörét.

17. *A piaci szervezetek* esetlegességei és kiforratlansága is előidézői a piaci anomáliáknak, az előrelátás hiányának. A piaci stratégia feladata, hogy segítse a piaci szervezetek differenciált kialakítását, hiszen eltérő intézményrendszer szük-

séges *a gyorsan romló* termékeknel, (nagybani felhozatali piacok, közvetlen termelő-nagybani fogyasztó kapcsolat, aukciók), és *a tőzsdei cikkeknél*.

A kibontakozó *közraktározási szervezetek* szerepe - különösen a három funkciót ellátóké - növekvő, amit korlátoz a vagyoni biztosíték, illetve a hitelkihelyezés tőkeigénye. A közraktározás egyúttal az agrárpiaci rendtartás és az integrációk eszköze is.

Az agrárpiaci rendtartás bevezetése 1993-ban jelentős esemény volt, de hatása meglehetősen korlátozott. A jövőben sem helyettesítheti a piacot, de kezelheti a rendkívüli helyzeteket. Ennek érdekében szükség van a korlátok (lassúság, túlszabályozottság, információ hiány stb.) a garantált árak, az irányárak, a küszöbárak megfelelő használata, a pénzügyi források koncentrációja, a terméktanácsok erősítése, a lefőlézési technikák finomítása, oldása és EU-hoz igazodóan - a termelési, termelői biztonság helyett, illetve mellett - a jövedelembiztonság előtérbe állítása. Hiányzik szervezetből a fogyasztók és a környezeti érdekek megfelelő képviselője.

18. *A termeléspolitikát alapvetően a piaci lehetőségek és az agroökológiai potenciál határozza meg*. Ennek alapján két szélső változat a követhető: (1) Az agrárágazatok kibocsátásainak felső határa egyrészt az idegen- és kishatárforgalommal növelt lakossági, mezőgazdasági termelői és tartalékolási szükségletekhez igazodik, másrészt az export csupán a választékbővítés, a déligyümölcsök, fűszerek, élvezeti cikkek és a csúcstechnológiák importját fedezi. (2) A belföldi igé-

nyek mellett expanzív export, ami lehetővé teszi az évi 3-4 Mrd USD export-bevételt. A felsorolt érvek alapján ez a termeléspolitikai változat a kívánatos.

Bármelyik változatra helyezi a hangsúlyt a gazdaságpolitika a belföldi lakossági igények kielégítése, az exportlehetőségek, az EU kontingensek kiaknázása, a várhatóan növekvő termelői felhasználás és a kilátásban lévő EU csatlakozási tárgyalásokon kedvezőbb kontingens megállapítása érdekében *a termelés fokozása elodázhatatlan!*

19. *A verseny és a hatékonyság fokozásának hatására, az árutermelés az alkalmatlan termőhelyekről - kivéve a kis-termelés jó részét - a közepes és jó termőhelyekre koncentrálódik. Így változik az adott táj termelési szerkezete, művelési ág és vetésszerkezet összetétele, az állatállomány arányai. Országos méretekben nem várható - hazai viszonylatban „óriási” területek - mezőgazdasági hasznosításból való kikerülése, az exportcélok, a mellékfoglalkozású kisüzemek nagy súlya, a környezet- és természetvédő gazdaságok kialakulása és a fenntartható fejlődés megvalósítása miatt, mert ez a maximális hozamszinteknél alacsonyabb fajlagos hozamokat, olcsóbb ráfordításokat és magasabb termelékenységet indokol.*

20. *A mezőgazdaság és az élelmiszertermelés szerkezetének elodázhatatlan átalakításával bőven foglalkoztak már az előző években is, de a megoldás elmaradt. A jövőben a kényszer és a lehetőségek hatására, az egyéni vagy társas gazdálkodó, a piaci kereslettel számoló minőségű és mennyiségű termékeket válto-*

gat össze termelési szerkezetébe. Ennek alakításában azoknak az egészséges termékeknek és élelmiszereknek a növelését sugallhatja a termeléspolitika, amelyek már nagyobb támogatás nélkül is állják a versenyt, ugyanakkor az átlagosnál magasabban támogatottakét célszerű csökkenteni.

Helyes - különösen a kis- és középüzemek alapanyag termelésére gondolva - a „magyar specialitások”, a magyar különlegességek (fűszerpaprika, méz, libamáj, szalámi, más száraz áruk, gyógynövények, aprómagvak, virágmagvak stb.) piacbővítése, de ha csak erre összpontosítana a termelés, akkor önként korlátozná a kivitel.

Ha a mezőgazdaság és az élelmiszerfeldolgozás nemzetgazdasági szerepét meg kívánják őrizni, - ami egyszerűen szükségszerű - akkor *a volumenhordozó, nagyobb bevételekkel kecsegtető, minőségi termékek, arányát is szükséges növelni: a vetőmagvakét, a szaporítóanyagokét, az acélos magyar búzáét, a kitudó húsoké, a hajdan volt „márványozott” marhahúsét, a kertészeti termékeket, a legkülönfélébb biotermékeket és így tovább.*

Általában *a tágan értelmezett minőséget* (beltartalmi értékek, szín, íz és zamat, egészséges táplálék, szemet gyönyörködtető külső, pontos, azonos minőségű termékek szállítása stb.) szükséges megcélozni minden téren, hasznosítva hazánk agroökológiai adottságai által determinált körülményeket, a szorgalmas munkát, a hagyományokat.

21. Magyarországon a mezőgazdaság és élelmiszeripar „*vertikális integrálá-*

sát”, vagy a hazánkban oly népszerű élelmiszerfeldolgozó, értékesítő és szolgáltató szövetkezeti vállalatok dániai modelljét, sem az államszocializmus idején, sem pedig a privatizáció és a piacgazdaság eddigi szakaszában nem sikerült megvalósítani.

A nemzetközi tapasztalatok és a hazai helyzet alapján láthatóan *az integrációt döntően tőkeerős, koncentrált és centralizált, a termékpályát átlátó, jól informált élelmiszeripari, kereskedelmi érdekeltségek* valósítják meg elsősorban, amire szerencsére egyre bővebben található példa hazánkban az egyes iparágakban. Néhány *termelési rendszer*, állami társaság, szövetkezet is eredményesen foglalkozik az integrációval. (KSZE, IKR, Bábolna Rt., Bácsalmási Agráripari Rt., Gyermelyi Rt. stb.).

Az integrációban új piaci-kereskedelmi elemek jelennek meg mint a termelési feltételek lízingbe vagy haszonbérbe adása, a fő-integrátomak nyújtott váltó fedezet, az integrációban résztvevőknek nyújtott hitelt, az előleg biztosításaként a zálog, raktározás stb. Ebből az is következik, hogy az integráció régebbi formájában nem éleszhető újra.

22. *Az agrárgazdaság alapbaja a pénzügyi-likviditási és finanszírozási válság* a 80-as évek elején a jelentős központi elvonásokkal kezdődött, majd az előzőekben vázoltak következtében 1990 után a körbetartozásokba, a csődeljárásokba, felszámolásokba torkollott. Az agrárgazdaság változatlanul nettó költségvetési befizető. (A támogatások és befizetések egyenlege az utóbbi javára 108 Mrd Ft volt 1993-ban.)

Az agrárgazdaságban *az input árak* a 90-es évek elején elérték a világpiacon szintjét, míg *a termelői árak* változatlanok maradtak, sőt átmenetileg csökkentek, amit tovább rontottak a behajthatatlan termelői követelések, illetve a hónapokra elhúzódó kifizetések. A cse-rearányok romlását, az agráröllő nyílását hosszú évek óta nem ellensúlyozta a termelői árak emelkedése az agrárszférában, melynek eredménye *a jövedelmek csökkenése*. Így az agrárgazdaság, pontosabban a mezőgazdaság viselte a társadalmi-gazdasági átalakulás terheit. Azokban a gazdaságokban ahol a jövedelemszerzés célrendszerében nem a fajlagos nyereség, hanem *az egy főre, vagy családra jutó jövedelem maximalizálása* a cél, könnyebben viselik a visszasságokat, nehézségeket.

23. *A restriktióból való kitörés, a gazdaságélénkítés az árak emelkedésétől, a tudatos vállalkozásélénkítéstől és az állami beavatkozás szükséges mértékre csökkentésétől függ*. Ebben az esetben felgyorsul az öntevékenység, a gazdálkodók minden helyzetben eddig is megoldást találó leleményessége. „*Élénkíteni*” csak az tud, aki viszonylag egészséges. Ez nem várható az adóssággal terhelt, vagyonát felélő vállalkozásoktól, üzemektől. Az adósságelengedés korlátai is jól kirajzolódnak, mert a stabilitás ennek határt szab, nem szólva a „negatív” ösztönző hatásról. Tehát maradnak *a klasszikus élénkítő eszközök* az adókedvezmények, a beruházás-, kamat- és garancia támogatás és az import szabályozás. Ezek fogadására és kiaknázására csak az adott körülmények között *pénz-*

ügyileg konszolidált, jó, vagy közepes termőhelyeken, logisztikai előnnyel, értékesítési lehetőséggel rendelkező mezőgazdasági vállalkozások, üzemek képesek, azok a gazdaságok tehát, amelyek az elviselhetetlen banki hitelezési feltételek ellenére, illetve mellett a kedvezmények igénybevételével képesek megoldani tevékenységük finanszírozását. A szövetkezéstől akkor várható eredmény, ha nem egyszerűen csak a „szegény” kisvállalkozók tömörülését jelenti, hanem üzemait, illetve a tagjainak gazdaságát képes növekedési pályára állítani és másodlagos szövetkezetekbe tömörülni.

24. A hiány, az élénkülő piaci kereslet meglódtította a termelői árakat. Az árak emelkedésének azonban határt szab a feldolgozók, kereskedők és fogyasztók fizetőképes kereslete, valamint az infláció mezőgazdasági termelőket is érintő nemkívánatos hatásai. A garantált ár + kontingens + felvásárlás sokat javíthat az alapanyagot előállítók helyzetén. A bekövetkezett és további áremelkedések miatt, a várhatóan keletkező társadalmi feszültségeket az agrárszféra nem vállalhatja magára, hanem ezt a társadalom szociális gondjai közé sorolhatja.

25. Miközben a támogatásokat sokallják egyes külföldi szakértők - elfeledkezve arról, hogy a mezőgazdaság nettó költségvetési befizető és alacsonyan támogatott -, a termelés fellendítése, az exportpiacok kihasználása, a különféle feszültségek enyhítése a támogatások átmeneti növelését indokolják. Magyaror-

szág gazdasági-pénzügyi helyzetében a közeljövőben jó eredmény, ha a támogatások reálértékét sikerül megőrizni.

A támogatáson belül az EU-hoz közelítően célszerű fokozatosan az alapanyag-termelés javára eltolni a termelés :export támogatás közötti arányt. Az exporttámogatás ugyan - a belpiac korlátozott felvevőképessége, az exportbevételek miatt - változatlanul fontos, de ez jelenleg nem ösztönzi kellően az alapanyagtermelőket. Könnyítene a helyzeten az export finanszírozás támogatása, ami eljutna a termelőkhöz.

A támogatási források hatékonyabb, az agrárstratégiával összehangoltabb felhasználása fokozhatja a rendelkezésre álló viszonylag szerény források eredményét, addig is amíg ezek nem bővíthetők.

26. Az agrárgazdaság finanszírozási, jövedelmi helyzetében, miután az önfinanszírozás csak a vállalkozások szűk körében és ingadozóan valósítható meg a közeljövőben, az önszervező öntevékenység, számtalan ötlet, apró lépés és a piac kényszerítő áremelő hatásai jelzik a kilábalás lehetőségeit. Ebben fontos szerepet játszhatna a támogatásokat részben felváltó államilag szervezett lízing, amely hatásos, biztonságos és célirányos megoldásnak ígérkezik, továbbá szövetkezeti „non profit” hitelintézetek működtetése az agrárfinanszírozás érdekében, külföldi kölcsönök és segélyek, költségtakarékosság, családi felhalmozások befektetése, részletfizetési kedvezmények, a három funkciót - raktározás, biztosítás, hi-

telezés - ellátó közraktározás, a közraktárjegy felkarolása, az export finanszírozás újabb megoldásai (a váltó mint hitelteszköz, közraktárjegy és export-faktorálás), az exporthitelbiztosítás, amely kockázatsökkentő és a jelzálogkölcsön rendszerének fejlesztése, terjesztése.

27. *A fenntartható agrárfejlődés* a mindenkor agrárpolitika szerves része, később a társadalmi és gazdasági fejlődés következményeként maga az agrárpolitika középpontja, melynek lényege a gazdasági növekedés, a természeti erőforrások és a környezetszennyezés közötti harmonizálás, amely az emberi létezés jövőbeni elemi feltétele.

A fenntartható fejlődésnek kedveznek a magyarországi átalakuló, átmeneti állapotok: a lecsökkent ráfordítások, a racionálisabb gazdálkodásra törekvés, a magántulajdon és a piaci viszonyok. A megvalósítás legfontosabb feltétele a társadalmi támogatottság, a társadalom tudatos cselekvése és annak felismerése, hogy a szemetelők, környezetkárosítók elmarasztalása, büntetése igazságos. A gazdasági feltételek közül legfontosabb a felhasznált inputok minősége és a természeti, környezeti károk helyreállítására fordítható központi források és más befizetések összege, amelynek bővülése csak a gazdasági fejlődéstől remélhető. A megvalósítás befolyásolásában és szabályozásában hosszan ható a nevelés és az oktatás, gyorsabban rövidebb távon érvényesülő az ösztönző és szankcionáló szabályozás.

Remélt eredménye *a gazdasági növekedés mellett elérhető egészséges élelmiszer, egészséges környezet.*

28. *A tudományos-műszaki fejlesztés* egyik ugrópontja minden bizonnyal az agrárgazdaság *biológiai alapjai*, ami egyes területeken kiemelkedő, másutt jó közepes színvonalú. A biológiai alapok fejlesztése mind *a termés* fellendítésében, mind *a minőségben* és *az exportban* egyaránt kulcskérdés, legyen szó tenyészállatokról vagy vetőmagtermelésről. Ez utóbbinak az adottságai a szántóföldi növényektől az aprómagvakig, hagyományosan jók és elismertek.

A biotechnológia egyes hazai eredményei már a közeljövőben, mások csak hosszabb távon állíthatók a gyakorlat szolgálatába. A biotechnológiai várakozásokat reális alapokra célszerű helyezni, a fejlesztést szolgáló tényezők, körülmények hatásrangsorában a 7.-10. helyre teszi ma már a biotechnológiát.

Az agrárágazat régóta *elavult* és eleve egy más üzemi szerkezetre valamint piacra épülő műszaki alapjainak felújítása elodázhatatlan. Különösen sürgető *a gépesítés* energiatakarékos, környezetkímélő és komplex megoldása, melyben az eddigiektől eltérően az új technikai-technológiai megoldások mellett a régieknek (nehézhenger, váltvaforgató eke stb.) is szerepe van. Nagy kérdés, hogy az erő-, talajművelő-, növényápoló-, betakarítógépek stb. rendszeréből mit képes gazdaságosan és csúcsmínőségben gyártani a *hazai gépipar* és mit kell importálni.

A termelői és lakossági *infrastruktúra* - a közelmúlt változásai ellenére - rendkívüli mértékben elmaradtak Nyugat-Európához képest. Ezért ezek javítása sürgetően szükséges. Az infrastruktúra fejlesztésétől várható hatás többirányú: foglalkoztatást nyújt, települést fejleszt, javítja a mezőgazdaság versenyképességét és a tágran értelmezett minőséget növeli.

Az agrárágazatok *gázolaj* igénye a hazai összes felhasználáson belül magas. Ez költséges és sérülékeny pontja a termelésnek. Ezért az energiaigény csökkentése, az energiaforrások átalakítása (földgáz tüzelés, gázgenerátor stb.) és különösen az energiatermészetformáció javítása - főleg az állattenyésztésben - meghatározó a jövőt illetően.

A *biomassza*, a melléktermékek és hulladékok teljesebb körű hasznosításában a talaj *szervesanyag* utánpótlása és a *takarmányozás* a legjelentősebb tartalék. Az *energetikai* hasznosítást a kimerülő fosszilis energiaforrások, a szén 90%-os ártámogatásának megszűnése stb. egyaránt előtérbe helyezik, éppen a megújuló jelleg miatt. Az országosan remélhető néhány százalékos elmozdulás helyileg igen jelentős megtakarítást és környezetkímélést jelenthet.

Új lehetőség az alternatív *energiaerő*, amely a marginális területek hasznosítását is jelenti egyúttal.

29. Az államosítás hatására Magyarországon nagyméretű, centralizált, földrajzilag szétszórtan elhelyezkedő, sok üzemmel, telephellyel rendelkező *mono-*

pol helyzetet élvező élelmiszeripari szervezetek jöttek létre. A magánkisipar eltűnt, nem kímélve a pékségeket sem és megszűntek az olyan normális kapcsolódások is, mint a mészárszék-vendéglő együttes működtetése. A hiány éveinek hatására az „ellátási felelősség” fényében sütkérező állami élelmiszeriparhoz képest az alapanyagot termelők mindig hátrányos helyzetben voltak. A biztonságos, hosszú évekig mennyiségi igényű és később is lassan differenciálódó belpiaci igény, a KGST országokkal kötött államközi szerződések, az alacsony árak, a központi tervezés beruházást elosztó rendszere eleve nem kényszerítették gyors ütemű műszaki fejlesztésre és piaci munkára az állami élelmiszeripart. A „ki-kit integrál” helyzetből a mezőgazdasági lobby vezetői és maguk a termelők többirányból is megpróbálták kitörni. Egyik megoldásnak a vertikális integrációt tekintették, amit nem sikerült megvalósítani még a MÉM falain belül sem.

30. A nemzetközi mezőnyben *hatalmas léptékekkel halad előre a koncentráció és a centralizáció.* Erősödnek a multinacionális szervezetek és a szövetkezeti élelmiszer-feldolgozók a nagyobb tőkeerő és mozgástér, a rugalmasabb működés stb. miatt sorban átalakulnak kft-ékké, rt-ékké.

Az átmeneti körülmények között Magyarországon a kis-, közepes- és multinacionális vagy egyéni és társas, hazai külföldi és vegyestulajdonú élelmiszerfeldolgozókra - iparáganként eltérően -

és a valamikori trösztök decentralizált egységeinek önállósodására egyaránt szükség van. A későbbi években - kikerülve a kartelleket, a monopol helyzeteket - új tőkekonzentrációk, oligopoliumok formálódnak.

31. *A hazai fejlődés kulcspontjai az egészséges táplálkozást szolgáló megbízható minőségű és bővülő választékú termékek kibocsátása, a szigorodó élelmisszerszabványok betartása, a technikai-technológiai modernizáció, amely a beltartalom minőségétől az aszeptikus gyártáson és csomagoláson át a designig az egész folyamatra kiterjedő és nem utolsó sorban a fajlagos költségek csökkentése, amely a mezőgazdaság komparatív előnyeivel társulva jelentős esélyforrás.*

32. *Az alapanyagtermelés, az élelmiszer-feldolgozás, a kereskedelem és a fogasztás közötti kapcsolatok tudatos harmonizálásában az állami befolyásolásnak, a stratégiai tervezésnek, az érdekképviseleti tömörüléseknek egyaránt szerepe lesz a jövőben. Ezek között elsősorban említhetők: (1) A tőkekímélő lehetőségek kiaknázása, vagyis az, hogy az együttműködés egyes szakaszaiban a résztvevők pénzforrásait bizonyos tevékenységekre összpontosítva használják fel. (2) A tőkekonzentráció fokozása, melynek segítségével javul a konkurenciaharc esélye. (3) A kooperatív többletek nyújtotta gazdasági előnyök realizálása. (4) A bizonytalanságot mérséklő, kockázatot csökkentő együttműködések, amelyek a kapcsolatrendszeren belül működő piaci*

információs rendszerrel érhető el többek között.

33. *Magyarország területének 12%-át borította erdő 1945-ben (1,1 millió hektár), 1990-ben 18%-át, (1,8 millió hektár), tehát ez idő alatt világviszonylatban is páratlan mértékben, több mint 50%-kal nőtt az erdő területe, de a nagyarányú erdőtelepítések ellenére Magyarország erdősültsége az európai országok között az utolsó harmadban helyezkedik el. A területre vetített fakitermelésben ugyanakkor Magyarország Európában a legjobbak között foglal helyet. A rönkfa, apriték stb. exportját meghaladja az import fenyőfűrészáru stb. értéke. A magyarországi erdők tulajdonviszonyaira az állami tulajdon döntő hányada nyomta rá a bélyegét, több mint kétharmados arányával, a termelőszövetkezeti erdők 30%-ot tettek ki, míg a magántulajdon nem érte el az 1%-ot sem. Az EU országokban általában kétharmados a magántulajdon súlya, míg a közösségi erdők az összes egyharmadát érték el. Az erdő birtokviszonyainak átalakítása különösen megfontolt lépéseket igényel, hogy a hosszú távú társadalmi és az egyéni érdekek egyaránt érvényesüljenek a felújításban, a telepítésben, a hasznosításban, a kitermelésben, a feldolgozásban és az értékesítésben.*

34. *Az erdőterületek növelését az átmeneti években is számtalan körülmény indokolja: az EU országokban állandósult fahiány, a kedvező és biztos piaci kilátások, a környezetvédelem, a vadgazdálkodás, a vadásztatás és az ehhez kap-*

csolódó idegenforgalom, akárcsak a bel-földi üdültetés, az erdei melléktermékek és hulladékok, a nemzeti parkok, természet- és tájvédelmi területek ésszerűbb hasznosítása, hiszen ezek jelentős jövedelemszerzési forrást és munkaalkalmat jelentenek.

35. Az *erdészet-feldolgozás-kereskedelem-vadgazdaság* ellentmondásain sokat segíthet a regionálisan szerveződő, vertikálisan felépített, vegyes tulajdonú, erdészeti és fafeldolgozó társaságok létesítése, amelyekre már a 80-as években is dolgoztunk ki javaslatokat.

36. Az erdészet és fafeldolgozás hosszú távú fejlesztésében az EU-hoz való csatlakozás meghatározó szerepet játszik, melyben az EU előírásokhoz, szabályozáshoz való csatlakozás jelenti az átvezetést. Az erdészet, a fafeldolgozás és a vadgazdaság *az EU-hoz való társulás tekintetében, bátrabban építhet a várható előnyökre mint a mezőgazdaság és élelmiszer-feldolgozás.*

38. *A humán értékek növelésére irányuló politika teremtheti meg a nemzet igazi hatalmát, a posztindusztriális társadalomban, amit az anyagi előnnyé változtatható szellemi értékek fémjeleznek. Ez a feltétele annak is, hogy az emberek túróképessége helyett egyre inkább a kezdeményező-képességük kerüljön előtérbe. Már a 80-as évek elején is érezhető volt, hogy a gazdasági fejlődéstől elmaradt az agrártársadalom általános műveltsége, majd az oktatás kritikája is megfogalmazódott. Vizsgálatok igazolják, hogy 1970-*

1990 között jelentősen megnőtt a hanyatló társadalmi típusú és a funkciószegény falvak száma., amely szorosan összefügg a humán értékekkel.

39. A fejlett országokban a szellemi tőkével rendelkező értékorientált polgárság előretörését követően kiegyensúlyozott állapot jött létre a szellemi és anyagi tőkével - haszonorientált polgárok - rendelkezők között. Hazánkban *a tulajdonosi polgárság erősödése a kívánatos. A régebben tulajdonnal nem rendelkező agrárértelmiségek körében nő a vagyonnal rendelkezők száma, akik ismereteikkel és gazdasági erejükkel képesek befolyásolni az agrárágazatok fejlődését. Ennek megfelelően megváltozik a viszonyuk a faluhoz, a munkavállalókhoz is.*

40. Az oktatásban és nevelésben alapvető, hogy a különféle szinteken és módon tevékenykedők társadalmilag érzékenyek, közgazdaságilag műveltek, fejlődőképesek, a tudomány, a nemzetközi tapasztalatok átvételére fogékonyak, kezdeményezőek, cselekvőek, vállalkozó szelleműek és természetszeretőek legyenek. Fontos az is, hogy a felsőfokú végzettséggel rendelkezők több területen is képesek legyenek elhelyezkedni a jövőben. Ennek megfelelő képzési és továbbképzési programok szükségesek.

Az agrárgazdaság szorosan kapcsolódik a helyi közösségekhez. Különösen fontos szerepe van ebben a falun tevékenykedő *agrárértelmiségnek*, akik kultúrahordozó és szervező feladatokat is betöltenek. Az nemzeti agrárstratégia segít-

ségével elérhető, hogy az agrárértelmisség anyagi jóléte, valamint presztízse, más értelmiségi körökhöz és előző évekhez képest is, minden eddigit meghaladóan emelkedjen, hiszen a kibontakozó megújulási folyamat nélkülük nem képzelhető el.

41. *A modernizáció érdekében a stratégiai koncepció kulcs-fontosságúnak tartja a kutatás felkarolását*, mert közismert, hogy a fejlődésben, az új ismeretek adaptációjában, az újabb felismerések gerjesztésében milyen különlegesen fontos a szerepe. Ezért szükséges az eddig maradékelvűre épülő és állandóan megtakarítást szorgalmazó finanszírozás helyett, a javuló lehetőségek függvényében, a kedvezőbb anyagi körülmények megteremtése. A kutatás hatékonyságának növelése, szerepének beteljesedése csak akkor remélhető, ha a kutatóhelyeken a *szellemi erők koncentrációja valósul meg*, ha a kutatók jól informáltak, megfelelő felszereltséggel és nemzetközi tapasztalatokkal rendelkeznek.

A különféle nemzetközi kutatási programokba kapcsolódás sokat emelhet a hazai kutatások színvonalán, de ennek ellenére célszerű szem előtt tartani, hogy a külföldi tudományos eredmények *szolgái másolása* gyakran vezetett már tévutakra, éppen ezért különösen a társadalmi-, közgazdasági és ökológiai adottságokhoz szorosan tapadó problémáknál fontos a magyarországi valóság következetes érvényesítése. Ebben szerepet játszanak a kormányzati szervek helyes irá-

nyú megrendelése, a kutatók kezdeményezései és problémafelismerő készsége.

42. *A kedvezőtlen adottságú, elmáradott, többszörösen hátrányos térségek problémája* örökölt és komplex jelenség, melyben a tisztánlátás hiánya, a közgazdasági törvényszerűségek mellőzése, az ár- és támogatási rendszer dezorientáló hatása egyaránt közrejátszott. Ezekben a térségekben a mezőgazdaságban eszközölt ráfordítások átlagos és pótlólagos hatékonysága a jobb területekhez képest alacsonyabb, amit vizsgálataink alapján már hosszú évek óta bizonygatunk, de ennek ellenére a politikában „a gyengék ériék utol a közepeseket” stb. szerepelt. A jövőt szolgáló megoldások között a terület gyengébb eltartóképességéhez igazodóan *a termelési tényezők* (a föld, tőke, munka) *közötti tágabb arányok* kialakítása, *a mező- és erdőgazdálkodás ismételt összekapcsolása*, *a nem mezőgazdasági tevékenységek felkarolása*, *a jobb területek hasznosításának előtérbe állítása* és az itt keletkező felhalmozások egy részének átcsoportosítása, említhető elsősorban.

43. *A vidék- és térségfejlesztési politikában*, a tények értékeléséből következően, több régebbi nézőpontra és gyakorlaton indokolt változtatni, márcsak azért is, mert kisebb településeken élők 80%-a nem a mezőgazdaságban tevékenykedik. Annak ellenére, hogy a vidék és az agrárgazdaság szoros kölcsönhatása teljesen nyilvánvaló, mégsem állítható, hogy a vidék- és térségfejlesztés kizáró-

lag agrárügy lenne. Sőt éppen az ellenkezője az igaz, *elsősorban nem agrár-, hanem osztársadalmi és gazdasági érdekek*. Ezt igazolja a fejlett országok gyakorlata, amikor is jelentős támogatást nyújtanak vidékfejlesztésre. Magyarországon a falvakban lényeges változást előidéző körülmények nem mezőgazdaságiak, elegendő csak az infrastruktúra közelmúltbeli változásaira: a hírközlés rohamos átalakulására, a vezetékes vízre, a csatornázásra, a motorizációra stb. utalni. A témakörben végzett vizsgálatok is azt bizonyítják, hogy a vidéki települések mintegy kétharmada kilátástalan helyzetbe került és csak társadalmi erőfeszítésekkel képes ezen változtatni. Mindez, továbbá az EU-hoz való közeledés előtérbe állítja a vidék-, a regionális fejlesztés problémáit, amiben természetesen differenciáló körülmény az adott ország gazdasági fejlettsége, valamint a mezőgazdaság és a költségvetés viszonya.

44. Az agrárgazdaság stratégiai koncepciója megvalósításának *optimista változata* abból indul ki, hogy az agrárgazdaság, mint a nemzetgazdaság szerves része függvénye az általános társadalmi, politikai és gazdasági helyzetnek, de egyúttal alakítója - ha nem is meghatározója - ennek. A posztindusztriális társadalomban az agrárgazdaság eleve nem lehet a gazdaság egyedüli „húzó ágazata” - még Hollandiában, Dániában sem -, mégha fontos szerepet is játszik a gazdasági növekedésben.

A várható általános gazdasági fejlődés kedvezően hat az agrárgazdaságra, a fogyasztás mennyiségére, minőségére és összetételére. Részben ennek, részben az öntevékenységnek, a vállalkozás élénkülésnek, a javuló piaci munkának, az emelkedő termelői áraknak és jövedelmeknek, számolva a megváltozott és tovább javuló infrastruktúra hatásaival, az agrárgazdaság kibocsátásai az ezredforduló után elérhetik az 1989/90 évi szintet. Az időhorizont második felében 2050 körül befejeződik az agrárgazdaság átalakulása és modernizációja jelentősen előrehalad. Az optimista változathoz feltételezzük, hogy rendkívüli állapotok nem akadályozzák a fejlődést, a szárazságot sikerül ellensúlyozni és a fenntartható gazdálkodás igényei kielégíthetőek, az emberek küzdő- és vállalkozóképesek, s nem utolsó sorban az átalakult tulajdoni és üzemi viszonyok hatékonyak.

A *pesszimista változat* jellemzése viszonylag röviden megoldható, mert az optimista változathoz képest minden körülmény és összefüggés kedvezőtlenebbül alakul. Elhúzódik a hazai gazdaság recessziója, nem nő kellő ütemben a belföldi fogyasztás és az agrárgazdaság átalakulási folyamata, valamint pénzügyi válságának megoldása is késik. Az agrárgazdaság célrendszere ebben a változatban a belföldi fogyasztás+idegenforgalom+termelői fogyasztás+tartalékolás igényeinek a kielégítése. A ráfordítások a jobb termőhelyekre koncentrálnak, így

viszonylag „olcsón” elégíthető ki a bel-
földi fogyasztás, miközben csökken az
agrárágazatok eltartóképessége.

A szakmai közvélemény nagyobb há-
nyada a pesszimista változatot tartja reá-
lisabbnak, ami nem is csoda hiszen a fa-
lusi munkanélküliség, a hátrányos hely-
zetű körzetek feszültségei, a pénzügyi
helyzet, a termelési és értékesítési bizony-
talanság, a kárpótlás, valamint a privati-
záció folyamata ezt a hangulatot látszik
alátámasztani.

45. Valószínűsíthető, hogy a stabili-
zációs és modernizációs program vontat-
tott kibontakozása, az irányokat, kerete-
ket megszabó törvényalkotás elhúzódása
és más feltételek ellentmondásos alaku-
lása miatt *éveken át a pesszimista és op-
timista változat sajátos kombinációja va-
lósul meg.* S hogy ezen belül a kedvező
irányzatok kerekedjenek felül az alapve-
tően nem a külső segítségtől, hanem *az
agrárszféra öntevékenységtől, helyzetfel-
ismerő alkalmazkodásától, az élénkülő
vállalkozásoktól,* a kiaknázható helyi
adottságoktól és piaci helyzetektől, a moz-
gásba hozható tartalékoktól, az ágazatok-
ban tevékenykedő kitartó szorgalomtól és
szellemi erőttől, valamint attól függ, hogy
mennyire sikerül megvalósítani az agrár-
szférában azt, hogy *ne a politika alakít-
sa a gazdaságot, hanem a gazdaság a
politikát* és az EU „akadályversenyt”
mennyire sikerül megnyerni a gazdaság-
diplomáciának, az erre készülő üzemek-
nek.

1. A TANULMÁNY CÉLJA, AKTUALITÁSA ÉS MÓDSZEREI

A tanulmány célja és aktualitása

A bevezetőben már érintettük, hogy
munkánk célja azoknak a stratégiai kér-
déseknak az áttekintése, amelyek tárgyi-
lagos, tudományos igényességre építve,
távlatokat, fejlődési feszültségeket tárnak
fel és irányokat, jövőt rajzolnak az ag-
rárágazatok vállalkozóinak, az üzemi
szféra szereplőinek, s egyúttal alkalmas
a kormányzati irányító, befolyásoló, ér-
dekérvényesítő, érdekvédelmi munka
programjainak, céljainak és feltételeinek
részletesebb kimunkálására.

A stratégiai kérdések tényekből és a
nemzetközi tapasztalatokból történő leve-
zetése olyan kínálatot nyújt, amelyből a
mindenkori kormányzat, a hatalmon lé-
vő és az ország jövőjéért felelős politi-
kai pártok küldetésüknek, céljaiknak, ígé-
reteiknek megfelelően válogathatnak
programjukhoz. Másképpen kifejezve te-
hát, *ez a tanulmány nem helyettesítheti
a politikai, kormányzati programokat,*
hanem azokhoz fogódzókat nyújtva segí-
ti elő a konkrétan érvényesülő agrárpoli-
tikát.

A tanulmány nem titkolt célja annak
előmozdítása, hogy hazánkban is a *gaz-
daság - esetünkben az agrárgazdaság -
határozza meg a politikát és ne fordít-
va!*

A tudományos módszeresség, a lelkiismeretesség, a napi operatív gondoktól, intézkedésektől való mentesség eleve a *messzebbre tekintést, a másként látást és a tárgyilagosságot* serkenti. Munkánk kezdetétől tisztában voltunk azzal, hogy a társadalomnak jó gazdaságpolitikára, esetünkben agrárpolitikára, reális jelen és történelem szemléletre, biztonságérzésre és *jövőképre van szüksége*. Ez utóbbihoz azonban a jelenből kiindulva, az átmenet éveivel számolva jutottunk el. Jövőkép nélkül a „krízismenedzselés” esélyei eleve csökkentek. Helyesen ismerték fel mások is a jövőkép válságmenedzselésben való fontos szerepét. (11)

A stratégiai kérdések néhány *elméleti alapvetésre* támaszkodva, különféle módszereket alkalmazva került kimunkálásra. A kiindulási helyzet *elemzése* mellett *prognosztikai* módszereket is alkalmaztunk. Számításba vettük a magyarországi adottságokat és körülményeket, a nemzetközi tapasztalatokat, valamint azokat a globális problémákat, amelyek hosszú távon behatárolják a magyarországi fejlesztés lehetőségeit.

A stratégiai kérdések *aktualitását* az is aláhúzza, hogy Magyarországon az *élelmiszer-fogyasztás az egész lakosságot, a mező-, erdőgazdálkodás és a kertészkedés* pedig már hosszú évek óta a *családok felét érinti*, vagyis a népesség széles rétegeit befolyásolhatja egy megnyugtató és megvalósítható jövőkép. A jövőkép a külföldi példák másolásának veszélyeit is csökkentheti.

Ezt az „AGRO-21” keretében magunk szabta feladatot senki sem „rendelte”, vagy „kérte”, így valódi „civil”

kezdeményezésként vette kezdetét, érezve rendkívüli *fontosságát*. *Aktualitását* nemcsak a viharosan átalakult világhatalmi, majd belpolitikai helyzet állította előtérbe, hanem ezek következményeként az agrárgazdaság jövőjét érintő kérdésekben az érzelmek, indulatok érvényesülése, az átgondolatlanság, a hosszabb távú előretekintés hiánya, az átalakulás kereteit megszabó törvények, vagy éppen azok hiánya, a mélyülő válság, a növekvő munkanélküliség, a csökkenő termelés, az agrárértelmiség visszafogottsága, elbizonytalanodása a rendszerváltozást követően, az útválasztás nyomasztó kényszere, valamint a választott út meglapozása.

Az alkalmazott módszerek

A továbbiakban közöltek *műfajilag stratégiai koncepció jellegűnek* minősíthetők. *Koncepció*, mert határozott nézőpontokat, felfogásmódot sugall és *stratégia*, mert a megvalósítás, az eljárás irányait, feltételeit öleli fel.

Az érintett problémakörök kidolgozásakor nemcsak a tényleges helyzet *statisztikus és dinamikus* elemzésére támaszkodtunk, hanem munkánk *elméleti háttereként* figyelembe vettük a „nagy” *közgazdasági iskolák* tételeit, a szervezeti növekedés törvényszerűségeit, az emberi viselkedés motivációs tényezőit, a *vállalkozói magatartást*, a pénzügyi és *befektetési stratégiákat*, a *természeti javak ingyenességének* konzekvenciáit, a társadalmi létezés és a vidék jövőjével kapcsolatos *nézeteket*.

A stratégia *időhorizontja* a 80-as évekre, a kiindulási helyzetre, az 1994-

et követő átmenet éveire és a 2010 körüli jövőképre terjedő.

A műfajnak megfelelően a *szemlélet* történeti, a *módszerek* pedig a hazai és külföldi irodalmi források *kritikai értékelése* mellett - mint említettük - sokrétűek: *összehasonlító elemzések, interjúk, verbális modellezés, prognózisok*. Az *alkotástechnikák* közül a brainstorming és a Delphi-módszer, továbbá a forgatókönyv (szcenárium) alkalmazására került sor. A *brainstorming* (ötletroham módszer) 10 fő alatti válogatott szakértői körben, 60-120 perces időtartam alatt számtalan ötlettel, problémafelvetéssel és megoldással járult hozzá a tanulmányban kitűzött célokhoz. A *Delphi-módszerként* az előzetes tematikában a jövőre előirányzott problémák többlépcsősben, írásos formában történő gondolatcserére került sor, amit a vélemények szóbeli ismertetése és ütköztetése egészített ki. A *forgatókönyvmódszer* segítségével optimista és peszsimista gondolati modellt fogalmaztunk meg, mégpedig úgy, hogy az egyes alcímekben részletesen feltártuk a jövőt befolyásoló fejleményeket, kritikus pontokat, illetve összefüggéseket.

A *tényhelyzet feltárásában* kellő biztonsággal támaszkodhattunk a statisztikai adatok és más információk elemzésére, fékentartva a szubjektív véleményalkotást, de a *prognózisban* az idő függvényében egyre kevésbé megbízhatók az agrárgazdasági folyamatokat meghatározó körülmények változását jelző információk. Bonyolítják a helyzetet a mezőgazdaság jellegzetes *biológiai és időjárási sajátosságai*, a fenntarthatóság igénye, a nemzetközi tapasztalatok korláto-

zott alkalmazhatósága. Ezért a prognózisunkhoz, nem az USA-ban szokásos mérlegkészítést alkalmaztuk, hanem a Franciaországban érvényesülő gyakorlathoz hasonlóan a *jövő* szükségleteit, *igényeit állítottuk középpontba*. Ezért készítettünk becsléseket a lehetséges agrárkibocsátásokra, az EU-hoz illeszkedő tulajdon, birtok és üzemi struktúrára, a piacgazdasági kérdésekre, a fenntarthatóságra és másokra. Ezek a prognózis minőségi elemei, amelyek különböző időtávon valószínűsíthetők meg az agrárgazdaságtól elvárt nemzetgazdasági szereptől és más meghatározó körülményektől függően.

A fejlődésre ható tényezők, és körülmények várható változásainak kapcsolataiból, ezek kombinációiból - megragadva a legfontosabb elemeket - választhatók fel a jövőkép változatai. Így a *változatokban mérlegelő stratégia*, lehetséges hibaforrásai ellenére is fogódzót nyújt a váratlan, meglepetésszerű események bekövetkezésekor. Ezt bizonyítják többek között a nagy világválságból, majd a recesszióból való kilábalás stratégiai és hiányát jelzik a 70-es években bekövetkezett olajárrobbanások. Ezért optimista és peszsimista változatot vázoltunk fel munkánkban.

A rendelkezésre álló idő, pénzügyi források és más feltételek, a műfaji sajátosságok egyaránt a *meglévő saját és más szerzők kutatási eredményeinek hasznosítását* helyezték előtérbe, amit újabb elemzések, vizsgálatok *egészítettek ki*. Ez lehetővé tette a program viszonylag gyors teljesülését, a szellemi kapacitások hatékony hasznosulását és a költségtakarékosságot.

A stratégiai koncepció *nem vállalkozhatott teljeskörűségre* és arra sem, hogy „szájbarágóan” megmondja mit kell csinálni, hanem az összefüggések és a lehetséges tendenciák rendszerébe illesztve jelezze a döntési, választási helyzeteket.

A bírálók, a nyilvános viták, a különféle más véleményformálási lehetőségek valójában az „*advocatus diaboli*” módszer alkalmazását jelentette - ami megfelel a műfaj sajátosságainak - ami bizonyíthatja a prognózis egészének vagy részleteinek helyességét.

2. AZ AGRÁRSTRATÉGIA LEHETSÉGES CÉLRENDSZERE

A stratégia helye és szerepe

A *stratégia és az agrárpolitika* között szoros az összefüggés, mert míg a stratégia hosszabb távra szólóan, általában tudományos igénnyel, szakmai nézőpontból készül, addig az agrárpolitika bizonyos időszakokra politikai pártokhoz, kormányhoz kötődő konkretizált program. Szerencsés esetben *a politika épül a stratégiára és nem fordítva*, a politikai szándékot szolgálja a koncepció. Ez azért is fontos, mert fejlett piacgazdasági körülmények között *a gazdaság alakítja a politikát*.

Stratégiai koncepció természetesen nemcsak az „AGRO-21” műhelyében látott napvilágot. Stratégiai koncepciók készültek *a Római Klub* (25), *a FAO* (19) keretében, de ismertek *az USA-ban* (33),

Japánban (21) készült koncepciók is. Az *ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága* 2000-ig szóló prognózist dolgoztatott ki, behatóan foglalkozva a fejlődés technikai-gazdasági oldalával. Készültek keresleti-kínálati és árprognózisok is az előrejelzésekre szakosodott vállalatokban - *DATA Resources Inc.* - is. (54) A 21. század mezőgazdasági kérdőjeleire és megoldási lehetőségeire is dolgoztak ki előirányzatokat *az USA-ban* (55), hogy csak néhányat említsünk a fontosabbak közül.

A társadalmi, politikai és gazdasági élet csaknem valamennyi szereplője készít különféle programokat, terveket a szociális piacgazdaságban, amelyekhez figyelembe veszik a szakértők által kidolgozott stratégiai koncepciókat. Ez gyökeresen eltér a valamikori központi tervezés és végrehajtás gyakorlatától, mert sokan és sokhelyütt terveznek, így kisebb a tévedés lehetősége, működik a legfontosabb jelzőrendszer a tőzsde, az ár stb., végső soron a kereslet szabályozza a kínálatot,¹ a kockázat pedig eleve racinális magatartásra ösztönöz. A stratégia tehát *megalapozza a programokat, terveket, előretekint, felkészít a jövőre.*

Természetesen a társadalmi, politikai és a gazdasági élet szereplői *eltérően hasznosítják a stratégiai koncepciókat*: a törvényhozás és a végrehajtás törvények-

¹ A mezőgazdaságban - a fejlett országokban - időben lassabban érvényesül a kereslet hatása az ismert sajátosságok, a lakosság helybentartása, politikai, biztonsági stb. okok miatt, valamint az állami támogató beavatkozás következtében. A kialakult túltermelés nagy áldozatainak mérséklése érdekében döntően a keresletnek megfelelően kontingensekkel, újszerű támogatással stb. korlátozzák a termelést, illetve a kínálatot.

kel, különféle hatósági előírásokkal, kedvezményekkel stb., valamint ezek betartásával teremt keretet a tulajdon működtetéséhez, a piaci játékszabályokhoz. A politikai, az érdekképviseleti, a „civil” társadalmi szervezetek programjaik kimunkálásában, a gazdasági élet sok tízezernyi szereplője pedig üzleti terveiben veszi számításba a stratégiai koncepciókat.

A magyarországi történelem szinte igazolni látszik azt a Lengyelországra megfogalmazott tételt, miszerint *Magyarország is olyan hely, ahol bármi megtörténhet, de alig elképzelhető, hogy bármit sikerre lehessen vinni!* (Bauman Z. után szabadon.) Ezzel a lehangoló hagyománnyal csak egy tudományosan megalapozott, társadalmilag támogatott stratégia segítségével lehet szakítani!

Ezt aláhúzza az is, hogy a magyar gazdaságot, így az agrárgazdaságot is a rendszerváltozás folyamatai, a már megváltozott régi, de még bizonytalan új hatja át, így *a távlatos gondolkodás, a fejlesztés eleve háttérbe szorul. Az előző korszak pozitívumait - a hazai szokásoknak megfelelően gyorsan leépítették - míg terheinek hatásai tartósak, az új pozitív jelenségek pedig még ingatagok.*

Bármilyen stratégia csak akkor járhat eredménnyel, ha *társadalmi közmegegyezésre épül, szakmailag megalapozott és megfelelő politikai támogatást élvez, illetve a politika részben vagy egészben magáévá teszi.* A politikai támogatás viszont csak úgy remélhető, ha *a társadalom döntő része érti és érzi a megvalósítástól várható sokoldalú előnyös hatást, s a politikai pártok, szakmai tömő-*

rületek, az érdekképviseleti szervek között *egyetértő megállapodás* jön létre az elfogadásra és megvalósításra vonatkozóan.

A stratégiai koncepció segítségével elérhető, hogy az agrárpolitikában *ne uralkodjanak el* az ideológiai megfontolások, a vágyak, kívánságok. Lehetőség nyílik a megvalósítás *időigényének* pontosabb meghatározására, így *a gyorsan elkopó lelkesedést, tudatos lelki-szellemi felkészítéssel lehet megerősíteni.*

Visszatérő vitatéma az *állam kivonulása* az agrárgazdaságból. A stratégiai támaszt nyújt ahhoz is, hogy az állami irányítás ne akadályozza, hanem elősegítse az agrárgazdaság átalakulását és korszerűsödését. Az állam szerepvállalásának fontossága nem kétséges, de az igen, hogy mi a jó megoldás a jelenlegi helyzetben, az átmenet éveiben és az ezredfordulót követően.

Az egyénileg vagy társas formában tevékenykedők hazánkban teljesen új körülmények közé kerültek. A zárt, hiányokkal, import-helyettesítéssel küszködő, átlamközi megállapodásokkal védett piacok megszűntek. *A termelők, az új körülményeknek megfelelő hosszú távú stratégia ismeretében, a saját taktikájukra és módszereikre összpontosíthatnak.* Ez rendkívül fontos napjainkban, mert a törvénykezési hézagokat kihasználók között - talán soha nem volt kapitalista környezetben - kell gyakran érvényesülni, miközben hiányzik a piaci-üzleti etika, még nem működik a kockázatot mérséklő piaci befolyásolás, nem izmosodtak meg a szakmai és érdekképviseleti szervezetek stb.

Egész Európában felismerték, hogy *a mezőgazdaság a legbonyolultabb kérdés* (22), mégis hazánkban egy konzisztens és lényegretörő agrárstratégia kidolgozásának igen kevés előjelét láttuk a közelmúlt években, bár hiányát sokat emlegették.

A kiindulási körülmények

Tanulmányunkban abból az egyszerű felismerésből indultunk ki, hogy az agrárgazdaság *nélkülözhetetlen szerepet* játszik a társadalmi, politikai és gazdasági rendszerváltozásban, az átalakulás és a válságból való kilábalás folyamataiban, a szociális piacgazdaság, illetve később az ökoszociális piacgazdaság kibontakozásában.

A világhatalmi helyzet gyors és gyökeres átalakulása, a hazai rendszerváltozás ténye válaszút elé állította Magyarországot. A választás - ellentmondásai ellenére az ismert legjobbra - a polgári demokráciára, a jogállamiságra, a többpártrendszerre, *a magántulajdonra épülő piacgazdaságra esett*, amely a későbbiekben - magas termelékenység és élet színvonal mellett - szociális előnyökkel is kecsegtet. Abban ma már szinte társadalmi szintű az egyetértés, hogy a sokban irigyelt *szociális piacgazdaság*² a cél. A célhoz vezető út, a tempó és a feltételek megteremtése érdekében azon-

ban számításba kell venni a meghatározó, hosszabb távon is érvényesülő körülményeket, amelyek ötvöződnék a mezőgazdasági termelés sajátosságaival, a reagálás időigényével, a rugalmasság korlátaival.

A magyarországi agrárgazdaság hosszú távú fejlesztését olyan nemzetközi jellegű, *globális problémák* befolyásolják, amelyek begyűrűznek hazánk gazdaságába, illetve megtalálhatók *Magyarországon is*.³ Következésképpen a stratégiában ezekkel számot kell vetni, keresve az alkalmazkodás módozatait:

(1) Az elnyúló és lassan kimozduló nemzetközi és a hazai *gazdasági recesszió*, valamint *az agrárgazdaság kiindulási állapota*. Magyarországon a recesszióból való kilábalásban fontos szerepet játszik a nemzetgazdaság szerves részét képező agrárgazdaság, amit már az előzőekben is hangsúlyoztunk. Az 1994. évi jelek már arra utaltak, hogy a mély válságból *megkezdődött a felfelé kapaszkodás*. A Világbank előrejelzése gazdasági növekedés évtizedéről beszél, ami javítja Magyarország lehetőségeit is, többek között az agrár vonatkozásokban.

Az agrárgazdaságban ugyan már több figyelemre méltó *reformkezdeményezés* és tényleges változás tanúi lehettünk a 80-as években, mégis *történelminek nevezhető az 1990 óta lezajlott átalakulás*. A magántulajdon helyreállítása, a piacgazdaság kibontakozása - a későbbiekben

2 A rendszerváltást követően hosszú idő telt el még a Kormány részéről is elhangzott a „szociális piacgazdaság” mint cél, holott ez már a 80-as évek magyarországi szakirodalmában is nemegyszer szerepelt.

3 Meglepő, hogy a különféle hazai „agrárpolitikai” elgondolások, mennyire nem vetettek számot a nemzetközi helyzettel, az emberiség globális problémáival.

részletezett - feszültségekkel terhelt zajlott az elmúlt években, melynek főbb tüneteit a fogyasztás drámai csökkenése, a termelés és a termelői alapok hanyatlása piac- és vagyonszűnés, szociális nehézségek jelezték. Ebből a helyzetből való agrárkibontakozás összefonódik az elavult, elhasznált technika-technológia tárgyan értelmezett és a *posztindusztriális* körülményekhez igazodó *modernizációjával*.

Az agrárgazdaság recesszióból való kilábalása rendkívül bonyolult folyamat, amit alaposan megzavarhat a jelentkező *tények félreismerése*, a múlt, a „húzóágazat”, a „magyar modell” emlékképe iránti vágyakozás.

(a) Mind a legutóbbi időkig nem vonták le a szükséges következtetéseket abból, hogy a gazdasági-társadalmi folyamatok eseményeiben meghatározó a *tulajdonért folyó harc* - ami az osztályharc helyére lépett -, az ebből következő érdek és cselekvés. Ebben jól kirajzolódik az esélyesek és esélytelenek helyzete, valamint kilátásai, amiből levezethető a várható vállalkozói magatartás és a befolyásolás-szabályozás konzekvenciái.

(b) A gazdaság mozgásterét a 80-as évek vége óta a *liberalizáció, a dereguláció, a magántulajdon helyreállításának és a piacgazdaság építésének* tennivalói keretezi, amit szemmel láthatóan bonyolít a kormányok, (Grósz-Németh, Antall-Boros, Horn Kormány) és koalíciók eltérő értelmezése az ebből következő törvényalkotás és a törvénymódosítások. Az agrárgazdaságban - miközben a liberalizáció már az előző évtizedben is a sajátosságok figyelembe vételét igényelte - még mindig hiányoznak a legfontosabb

jogszabályok, az agrárgazdaság hosszabb távú működését előmozdító „gazdasági alkotmány”, „orientációs törvény”. Hiányzik az agrárgazdaság hosszú távú stratégiája, melynek segítségével a négy említett „zátony”, a keret-tennivalók között biztonságosabban lehetne lavírozni.

(c) A fejlődő államok tanulságai bizonyítják, hogy a fejlődésben döntő a *liberalizáció, a privatizáció és a világkereskedelemben való bekapcsolódás* volt. Ez utóbbiban a globalizáció kiaknázása játszott fontos szerepet, vagyis a *tőke beáramlása, a technológiai haladás és a szolgáltatások piaci nyújtotta előnyök* kihasználása.

(d) A gazdaság évtizedek óta nehéz belső, külső *egyensúlyi állapot*ra tovább romlott, ami behatárolja a kormányzat lehetőségeit. Ebből az agrárgazdaságra vonatkozóan több minden következik az egyensúlyban betöltött szerepére, az állami tennivalókra, a támogatásokra stb. vonatkozóan.

(2) A *nemzetközi piaci helyzet*, a mezőgazdasági termékek, élelmiszerek kínálati piaca és az alultápláltság, az éhezés ellentmondásai, Magyarországon pedig a lecsökkent belföldi fogyasztás és a piacváltás kényszere, az átmeneti túltermelés ténye, a keleti piacok átmeneti beszűkülése súlyos félreértésekre vezetett, melynek egyik eredménye az EU lehetőségek kihasználhatatlansága.

A *piaci, értékesítési viszonyok ellentmondásosak*. Magyarország csak kisebb segítségekkel tud beleszólni az éhezés globális problémájába és Európa agrárkereskedelmében - néhány terméket kivéve - csak kiegészítő szerepet játszhat. Az

éhezők, alultápláltak sokasága és az európai kínálati piac rései, a távolabbi fejlődő régiók a kapacitások megőrzését, alkalmi expanzió kihasználását támasztják alá. A mezőgazdasági termelés növelését indokolja az is, hogy az export árualap hiánya miatt nem sikerült a külpiacon lehetőségeket kihasználni a közelmúlt években megcélozható „főpiacon” az EU-ban, miközben a FÁK országok és a volt szocialista szomszédok külkereskedelmi szerepe is növekvő. Biztos pont a *belföldi szükséglet*, melyben a legfontosabb az, hogy a mezőgazdasági termelés és élelmiszer-feldolgozás elébe menjen a differenciálódó igényeknek és a lassan növekedésnek induló fogyasztásnak, amivel a későbbiekben még bővebben foglalkozunk.

(3) *Az EU léte, erősödése és közelsége egyszerre potenciális előny, kényserítő körülmény és feszültségforrás.* A stratégiának a gazdasági, kulturális, tudományos és más *előnyök kamatoztatására*, az EU körülményeihez való fokozatos és várható változásaira előretekintő *igazodásra* és a feszültségek - amelyek az ellentétes érdekekből, az eltérő vállalati és termelési struktúrából stb. fakadnak - *mérséklésére* szükséges irányulnia.

(4) *A globális felmelegedés, az időjárási anomáliák és az aszály*⁴ gyakori-

4 Az első évezred végefelé bekövetkezett felmelegedés eredményezte a vikingek kirajzását, az aszály miatt a kazár birodalom meggyengülését és a magyarság kiszakadását. A Kárpát-medencében is szárazság és éhínség dúlt, így őseink nagyrészt lakatlan területeket találtak, s a 7 magyar, a 3 kabar törzs rátelepedett az itt élő avarokra, bolgárookra és gepidákra. Ez egyébként erősíti László Gyula „kettős honfoglalás” elméletét, miszerint a VII. században már itt éltek az úgynevezett fehérmagyarok.

ságának növekedése és a nehezedő vízellátottság, ami a víztakarékos gazdálkodást, a vízmegőrzést, a száraz körülményekre felkészülő agrotechnikát helyezi előtérbe, ami szükségszerűen összefonódik a technikai-technológiai váltással, az agrárgazdaság minőség felé fordulásával az elérhető hozamokkal, a biológiai alapokkal.

(5) *A fenntartható fejlődés* igényei a minőségnek alárendelt mennyiségi növekedést állítja előtérbe, figyelemmel a környezet terhelhetőségére, az újrahasznosítható természeti erőforrások megőrzésére, sőt gazdagítására (talaj). Ennek következményei sokoldalúan jelennek meg a stratégiában az oktatástól és neveléstől kezdődően, a környezetvédő iparon át a modernizációig.

(6) *Feszültségek az emberi, társadalmi kapcsolatokban belföldi és országok közötti viszonylatban.* Az emberi kapcsolatok romlása, javulása a társadalom átértékeződése korlátozhatja, segítheti a növekedést, de a szociális feszültségek oldása csak a jómódú polgárok tevékenységétől, adójától és a gazdagodó államtól remélhető.

A rendkívüli helyzetek, háborús konfliktusok lehetőségének minimalizálása a külügyi és gazdasági diplomácia segítségével érhető el, amiben növekvő szerepet játszhatnak a szomszédos országokkal mélyülő agrárkapcsolatok. A rendkívüli helyzetek mindig tetemes veszteségeket okoztak a mezőgazdaság termelői alapjaiban, akárcsak *a katasztrófa* helyzetek, amiről nem feledkezhet meg a stratégia. A rendkívüli helyzetek, a különféle lehetséges katasztrófák alacsony gya-

korisága ugyan megnyugtató, de az nem, hogy ennek lehetősége, veszélye teljesen háttérbe szorult az utóbbi években. Igaz a nagy árvizek, belvizek, tüzek stb. nemcsak az agrárgazdaságot érintik, de figyelmeztető, hogy Magyarországon működik már egy ENSZ EGB ipari katasztrófa elhárítással foglalkozó iroda, miközben az *agrárgazdaságban* ennek még a *gondolatával sem lehet találkozni*.

Áttekintve a magyarországi agrárgazdaság stratégiáját befolyásoló globális problémákat megállapítható, hogy azok egy része *alátámasztja az agrárágazatok fejlesztését, más része - mint korlátozó körülmény - a megoldások hogyanját alakítja*.

Nemzetközi agrárpolitikai tanulságok

Tanulmányozva az európai, a távolkeleti, csendes-óceáni, közkeleti stb. országok agrárváltozásait, több olyan agrárpolitikai következtetésre jutottunk, amelyek hasznos támpontokat nyújtottak a magyarországi agrárstratégia formálásához is.

a) *Az agrárpolitikában állandó és változó elemek különböztethetők meg, melyek szorosan kapcsolódnak a gazdasági fejlettséghez. Az agrárpolitika szinte minden országban fellelhető állandó alkotóelemei az alábbiak:*

(1) A biztonságos élelmiszerellátás alapjainak megteremtése és megőrzése.

(2) A mezőgazdaságban tevékenykedők jövedelmi és szociális helyzetének a más szektorokban tevékenykedőkhöz kö-

zelítése, illetve azokkal azonos szintre hozása.

(3) A falusi népesség szükséges hányadának a helyhez kötése.

(4) Bizonyos területeken a mező- és erdőgazdaság környezetvédelmi célú fenntartása.

(5) A mezőgazdasági termelés mellett más tevékenységek létrehozása, kibontakoztatása.

(6) A különféle támogatási rendszerek működtetése.

Valójában tehát olyan agrárpolitikai célokról van szó, amelyek túlmutatnak egy-egy kormányzati perióduson.

A *változó agrárpolitikai elemeket a megvalósítás eszközei* jelentik, amit a külső és belső körülmények hatására időről-időre módosítanak (támogatások mértékének, jellegének változtatásai, kontingensek megállapítása, stb.).

Az alkalmazott agrárpolitikák - a közelmúlt években - jól elkülönültek egymástól azokban az országokban

- amelyekben *túlkínálat* alakult ki és ez, valamint az átlagosnál kedvezőtlenebb agroökológiai adottságaik miatt a termelés visszafogása a feladat,

- amelyek állják a versenyt, sőt *expanzív* exportpolitikát folytatnak,

- amelyekben változatlanul a mezőgazdasági termelés fellendítése, az *ellátás javítása* a cél.

A *fejletlen piacgazdaság* körülményei között maguk az állami irányító szervek vállalták a programadás, a megvalósítás szervező és piacépítő szerepét, ami akkor is érvényesült még, amikor már a piaci mechanizmus működésbe lépett. Például az igen gyorsan fejlődő délke-

let-ázsiai országok bizonyítják, hogy a tervező, irányító szervek is képesek rugalmasan viselkedni, - a világ változásainak vagy saját tévedéseinek felismerését követően - gyorsan módosítani a politika egyes elemein.

b) *Ausztria és Finnország tapasztalatai különbségeik és azonosságai* a hazai érdeklődéshez közel áll, ezért is érdemes ezeket kissé bővebben szemügyre venni, hiszen az EU-ig megtett út tanulmányos számunkra is.

Az agrárpolitikai célok változtak az idők folyamán *Ausztriában*:

- Az 50-es években az önellátás megteremtése.

- Majd az eredményes politika hatására bekövetkező felesleg exportálásának a megszervezése.

- Később a hatékonyság előtérbe kerülése következtében a termelés korlátozása, a túltermelés visszafogása.

Az eredményes agrárpolitikát számos tény illusztrálta, mindenekelőtt a termelés fellendülése. A hegyvidéki parasztság speciális támogatási programja - amely 1985-ben 1,2 milliárd schillinget tett ki - előmozdította a parasztok nagy részének a helyben maradását, a szarvasmarhatartás és a legelőgazdálkodás fennmaradását és az infrastruktúra gyorsított fejlesztésével az idegenforgalom növekedését. A kisparaszti gazdaságok létét sokoldalú intézkedésekkel és közvetlen jövedelem pótlékokkal mozdították elő. Mindezek nyomán a mezőgazdaságból történő elvándorlás évi 3%-ra csökkent.

A túltermelés visszafogása érdekében mennyiségi kvótákkal és árakkal szabályozták a kínálatot, a műtrágya-felhasz-

nálásra - a termés hozam csökkentése és a környezetvédelem érdekében - büntető jellegű adót vetettek ki és földterületeket vontak ki a mezőgazdasági művelésből.

A társulás előtti újabb keletű változásokhoz való igazodást az úgynevezett ökoszociális agrárpolitikai elképzelések jelezték. Ennek keretében igyekeztek változtatni a termelési struktúrán. Olyan növényeket kívántak a termelésbe vonni (dohány, len, olajos magvak, szója, gyógy- és fűszernövények stb.), amelyek ipari alapanyagként vagy energiaforrásként felhasználhatók. Az exporttámogatások mérséklésével vagy megszüntetésével a tej-, a marhahús és a gabonatermelést a belföldi szükségletek szintjére kívánták visszaszorítani.

A programban határozottan előtérbe került a föld, az erdő, a vizek védelme. Ennek keretében nemcsak a termelés, a közlekedés és a települések károsító hatásaival néztek szembe, hanem az iparszerű állattartás és a profilaktikus antibiotikum tilalmát, a műtrágyák és növényvédőszer mérséklését is előirányozták.

Ausztria és Finnország adottságai egymástól eltérőek, de Magyarországhoz képest kedvezőtlenebbek. A fejlesztés kezdete is terhes volt, bár ez is különbözött: Ausztriában a hegyvidéki gazdálkodás, Finnországban pedig a Szovjetunióból menekült 400 ezer ember mezőgazdasági foglalkoztatása volt a gond. Ennek ellenére a 80-a években már mindketten a mezőgazdasági túlkínálat megfékezésével és annak következményeivel bajlódtak. Más összefüggésekben viszonyt meglepően sok volt a hasonlóság Ausztria és Finnország között, ami viszont Magyar-

országától merőben eltérő! Például mindkét országban alacsony az összes keresőkön belül a mezőgazdaságiak aránya. Ugyancsak szerény a mezőgazdasági és az élelmiszeripari termékek *exporton* belüli súlya. A fejlett nemzetgazdaság viszonylag könnyen elviselte az *exporttámogatás* terheit.

A megoldásban is sok a hasonlóság, mindkét országban igyekeztek megelőzni bizonyos területek elnéptelenedését, környezetbarát technológiát dolgoztak ki és alkalmaztak. Erdősítettek, kiegészítő tevékenységet és szolgáltatásokat szerveztek a családi gazdaságokban, ezekhez igazították a támogatásokat és sokszínű megoldást érvényesítettek a szociális elviselhetőség, az emberséges megoldás érdekében.

A magyarországi agrárpolitikára vonatkozó konzekvenciák nyilvánvalóak.

A magyarországi agrárstratégia célja és az agrárgazdaság jövőképe

A globális és hazai problémák, az agrárgazdaság nemzetgazdaságban betölthető szerepe alapján megfogalmazható, hogy csak *olyan agrárszektor képes helytállni a jövőben*, amelyik:

- *A magántulajdonon* alapul és a *piacgazdaság* körülményei között működőképes.

- *Hatékonyan* hasznosítja a magyarországi természeti erőforrásokat.

- *Kamatkoztatja a liberalizációt, a privatizációt és a nemzetközi kereskedelem* lehetőségeit.

- A konkurensokhoz képest *alacsonyabban támogatott*.

- *Exportorientált, a bel- és külpiaci versenyben helytálló*, a változó piaci kereslethez, minőséghez, mennyiséghez és más körülményekhez rugalmasan alkalmazkodó.

- *A fenntartható fejlődés* igényeit kielégíti.

- A termelőknek, a mezőgazdaságból élőknek, a vidéknek megélhetést és *felemelkedést nyújt*.

Az előzőekben vázolt kritériumokból következően az agrárgazdaság *jövőképe* tömören az alábbiakkal jellemezhető: *kibocsátásai minőségi, versenyképesek és a gazdasági fejlődés tartósan fenntartható*.

Fontos azt is aláhúzni, hogy a fenti jellemzők teljesülése mellett valósítható meg a belföldi lakosság és az idegenforgalom szükségleteinek kielégítése jó minőségű, viszonylag olcsón előállított mezőgazdasági termékekkel és élelmiszerekkel, figyelemmel az egészségesebb táplálkozásra, a magyarországi fogyasztási hagyományokra, valamint a biztonsági tartalékok készítésére.

A vázolt célok tükrözte jövőkép megvalósítását a *mindenkori agrárpolitika* szolgálja. Az agrárpolitikai célok és különösen a megvalósítás eszközei - mint erre a nemzetközi tapasztalatok is utalnak - nem örökéletűek, a koncepcióhoz képest a megvalósítás eszközei gyorsabban változóak. A stabil, korszerű agrárgazdaság kritériumait és jövőképét megvalósító agrárpolitika főbb alkotó elemei a hozzájuk kapcsolódó eszközökkel az alábbiak:

(1) A birtok és üzemi struktúrapolitika.

(2) A piac- és termeléspolitika.

(3) A jövedelem- és finanszírozási politika.

(4) A fenntartható fejlődési politika.

(5) A tudományos- és műszaki fejlesztési politika.

(6) A humán értékek növelésére irányuló politika.

(7) A vidék és térségfejlesztési politika.

A jövőkép megvalósításának *időigé-nye* 10-15 év, amely a piaci szereplők körében és térben *differenciáltan* valósul meg, melyben fontos szerepet játszanak a vállalkozások, a fogyasztást megelőző fejlesztés, a befektetések és a kereskedelmi munka javítása.

3. A BIRTOK- ÉS ÜZEMI STRUKTÚRA KÉRDÉSEI

Három „földreform” fél évszázad alatt

Az utóbbi 50 évben a földkérdés háromszor rázta meg az ország lakosságát és a mezőgazdaságból élő népességet. Mindegyikre jellemző a társadalmi- és politikai indíttatás, a múlttól való gyökeres elfordulás.

(1) Az *1945 évi földreform* célja az egészségtelen birtokszerkezet módosítása, a földnélküli százezrek földhöz juttatása, a nyugat-európai birtokviszonyoktól való évszázados elmaradottság felszámolása. Ennek eredménye, hogy a világháború sújtotta ország 1948-ra a bőséges kosa-

rává változott, míg Nyugat-Európában még élelmiszerhiány honolt. Talán nem felesleges emlékeztetni arra, hogy a reformot követően két év alatt gyors földkoncentráció zajlott le, amely a közép-birtokosság felé tolt el az arányokat.

(2) Többszöri nekirugaszkodás után 1962-ben befejeződött a *szocialista átszervezés*, melynek célja a kapitalizmus újraéledésének veszélyeit rejtő kisárutermelő gazdaságok és a magántulajdon felszámolása volt. Ez a folyamat az állami és a szövetkezeti földtulajdon létrehozásában, majd gyarapodásában haladt a kiteljesedés felé és a parasztgazdaságok felszereltségének pusztulása, illetve lecserélése után a mezőgazdasági technika és technológia korszerűsítését követően lendült fel a mezőgazdasági termelés, az élelmiszer-feldolgozás és az agrárexport, amit nemzetközi elismerés kísért.

(3) A 80-as években kezdeményezett agrárreformokat, az 1990 évi választásokat viharos sebességgű események követték, melyek a *magántulajdon helyreállítását és a birtokstruktúra átalakítását* szolgálták. Ennek megoldásai és tempója súlyos kritikával illelhető. Bízni lehet azonban abban, hogy akár csak a földreformot, majd a szocialista átalakítást követően az új tulajdonosi és üzemi viszonyok remélt eredményei most sem váratnak sokáig magukra, amit különféle jelek sejtetni is engednek.

A birtokviszonyok mindhárom eseményében nem nehéz a *közös vonásokat* felfedezni:

- Mindegyik *politikai* célokat szolgált és a *társadalmi* viszonyok megváltoztatására irányult.

- Mindegyik esetben mellőzték az anyagi műszaki feltételek, a lehetséges veszteségek, áldozatok számításba vételét. (Ennek ismételt veszélyére a szakirodalom időben felhívta a figyelmet. Részletesebben lásd *Dobos Károly* írásának összefoglalását az 1. mellékletben.)

- Két esetben bebizonyosodott, hogy a nagy földmozgást, viszonylag gyors fellendülés követte, van esély arra is - mint említettük - hogy ez harmadszorra se legyen másképpen.

A föld magántulajdonba adását szenvedélyes viták előzték meg. A választás a kárpótlásra esett, amely jóval nehezebbnek bizonyult mint ahogyan azt elgondolták.

A birtokviszonyok kibontakozását gátolja az elhúzó és máig befejezetlen kárpótlás. Ezért a kárpótlást tényként elfogadva - a történelemre bízva a kritikát - a tulajdon-, a birtokviszonyok mielőbbi megnyugtató rendezését⁵ célszerű szorgalmazni. Addig nem lehet a falvakban nyugalom, szorgos mezei munka, amíg a termőföldek tulajdonlása minden részletében nem rendeződik. A bizonytalanság nemcsak a gazdálkodók, a falvak lakóinak anyagi helyzetét, lelki erejét, elszántságát rontja, hanem azt a látszatot kelti, mintha a kikerülhetetlen magántulajdon visszaállítására lenne minden nehézség és gond oka. Az igényként bejelentett 47,4 millió aranykorona értékű 1994. január 30-ig csak 26,1 milliót ár-

veztek el. (A kárpótlás néhány adatát a 2. mellékletben részletezzük.) A I. kárpótlás tennivalóihoz - 1995 tavaszán - 600 község földkiadó bizottsága meg sem kezdte tevékenységét. Az időközben megnőtt föld iránti igények meghaladták a rendelkezésre álló területeket a II. kárpótlás kapcsán.

A birtokpolitika szerepe

A tulajdon, a birtok a közgazdaság legbonyolultabb kérdése. Magyarországon az a sajátos helyzet jött létre, hogy míg a nettó termelés kereken 50%-át magántulajdonosok állították elő a 80-as években, addig a földterületek 34%-a volt a tulajdonukban, zömében termelőszövetkezeti hasznosításban, a termelő vagyontól pedig elenyésző hányadban részesedtek. A leleményesség és a puha diktatúra közegeiben sikerült kialakítani a kistermelők és a nagyüzemek együttműködését, az alaptévékenységen kívüli tevékenységeket stb., amelyek feszültségek árán ugyan, de az ismert termelési és életszínvonalat eredményezte. A piaci szereplők „megteremtése”, a tulajdonosi érdek ösztönző erejének a kihasználása, a fejlett piacgazdaságú országokhoz illeszkedő tulajdonosi struktúra, végeredményben tehát a magántulajdonra épülő piaci viszonyok között versenyképes agrárgazdaság előmozdítása a birtokpolitika feladata.

Ismert az európai és a tengerentúli mezőgazdaság, valamint agrártársadalom fejlődése, de mégsem felesleges felidézni a birtokpolitika kapcsán azt, hogy Európában a polgári forradalmakat követő-

⁵ Meglepő, hogy míg Heves megyében a tulajdonos változás bejegyzését 6 hét alatt képesek megoldani, addig más megyékben hosszú éveket helyeznek kilátásba.

en létrejött,⁶ majd fejlődésnek indult családi gazdaságok termelése, területi méretei⁷ és termelékenysége az évtizedek során fokozatosan növekedett, s elérte mai méreteit, szétválva mellékfoglalkozású (vagy részidős) és főfoglalkozású árutermelő üzemekre. A fejlett országokban mindenütt *a családi gazdaságok méreteinek továbbnövelése és a vállalkozó jelleg erősítése szerepel napirenden*, melynek érdekében a kormányok jól végiggondolt, államilag szabályozott és „támogatott” birtokpolitikát és vidékfejlesztési elgondolásokat dolgoztak ki.

A magyarországi szakembereket első sorban az európai országokban zajló *földkoncentráció* érdekli. Mindenekelőtt megjegyezzük, hogy a statisztikai átlagok általában nem mutatják a földbérletek üzemi méretnövelő hatását. A birtokok lassuló növekedésben *politikai* megfontolások - a szavazók megnyerése -, *környezeti* megfontolások - viszonylag olcsóbb környezetvédelmi megoldás a termelés fenntartása -, az ott élők *helyhezkötésés szociális megfontolások* egyaránt közrejátszanak.

A földforgalom az európai országokban csekély, évente 1% alatti. (Svájcban például termelő céllal senki nem vesz földet.) Az alacsony földforgalomban szerepet játszik az is, hogy a tönkrement gazdálkodó is csak ritkán adja el birtokát, hanem inkább mellékfoglalkozásban működteti tovább.

6 Svédországi példát lásd a 3. mellékletben.

7 USA farmok méretnövekedéséhez fűzött megjegyzéseket lásd a 4. mellékletben, a földkoncentráció lassuló változását az EU országaiban pedig az 5. mellékletben.

A földár fontos szerepet játszik a birtokkoncentrációban. Az a tény, hogy a nem mezőgazdasági célú földvásárlások a tőkésített hozadék fölé hajtották az árakat, akadályozta a gazdálkodók vásárlásait. A kereslet csökkenését követően ugyan valamelyest mérséklődtek az árak, de nem csökkent a hozadéki ár szintjére, vagyis nem érvényesült a hozadéki földár. (A birtokpolitika néhány nemzetközi vonatkozását a 6. mellékletben mutatjuk be.)

A birtokpolitika tehát - az ország, a korszak adottságaihoz igazodva - *az agrárpolitika eszköze*, annak céljait hivatott szolgálni a tulajdon-, a birtok- és a földhasznosítási viszonyok vonatkozásában.

A birtokpolitika célrendszere

a/ A birtokpolitika *kulcskérdései* az alábbiak:

(1) Kik lehetnek földtulajdonosok?

(2) Legyen-e és mekkora a birtokméret maximuma?

(3) Hogyan történik a földtulajdon működtetése, a földhasználat és hogyan terjeszthetők széles körben a földhasznosítási birtokok? Ez utóbbi milyen szabályozást igényel?

(4) A szétszórt birtoktestekből hogyan, milyen úton és áldozatokkal képezhetők üzemszerűen működtethető birtokok, illetve üzemek?

(5) Hogyan indítható meg a földpiac, a földforgalom?

(6) Hogyan formálható olyan öröklési rend, amely nem a szétaprózódás, hanem a koncentráció irányába hat?

b/ A birtokpolitika az alábbiak révén valósítja meg célrendszerét:

(1) Előmozdítja, hogy tulajdonszerzéssel és bérlettel *versenyképes birtok- és üzemi méretek* jöjjenek létre. (Általános gazdasági cél!)

(2) A földhöz jutott *tulajdonosokat védi*, de úgy, hogy egyúttal megakadályozza a *törpebirtokok* további aprózását. (Szociális cél!)

(3) A *földpiacot*, a kereslet-kínálat, a földárak és bérleti díjak *befolyásolják, stabilizálják*, de úgy, hogy *nem merevítik* meg a kárpótlás, a privatizáció utáni birtokviszonyokat. (Átmeneti szabályozó cél!)

(4) *Tőkebefektetéseket* vonz. (Fejlesztést, korszerűsítést serkentő cél!)

(5) A földtulajdonosok és bérlők *szociális biztonságát erősíti*, a kiszámítható birtokpolitikai feltételek révén. (Termelők perspektíváját erősítő cél!)

c/ A célrendszer mellett több olyan *birtokpolitikai kritérium* is megfogalmazható, melyek következetes érvényesítése megóvhat a vargabetűktől:

- A birtokpolitika ne *riasszon* el a magántulajdonlástól.

- Ne keltse azt a látszatot, mintha *túlélő formációknak* kívánna perspektívát nyújtani.

- Ne akarjon olyan *túlzó célok*at kitűzni, amelyeknek töredékeit sem sikerül majd gyakorlattá tenni.

- A birtokpolitika egész *szelleme illeszkedjen a magántulajdon és a piacgazdaság rendszerébe*.

d/ Nagyon fontos, hogy a jövő kihívásainak megfelelően birtokpolitika *valamennyi művelési ággal foglalkozzon*, így az *erdővel* is, mert:

- Az erdő *tulajdonviszonyai* a mezőgazdasággal azonos elvi alapokon rendezhető.

- Nem tartható tovább a *mezőgazdaság-erdőgazdaság különállása*, ami az államosításokat követően jött létre és éppen a *kedvezőtlen adottságú*, de erdőszült térségekben a megoldás egyik kulcsa lehetne.

- Nem indokolt, hogy az erdő tulajdonviszonya *gyökeresen* eltérjen az EU és más fejlett országokétól.

- A tartamos erdőgazdálkodás igényeit is új megvilágításba célszerű helyezni, mert az *intenzív fajokkal* a vágásérettség 15 év vagy az alatti. (A szőlő-gyümölcsös ültetvény ideje már ennél hosszabb is lehet. Az ültetvény idejére hivatkozva önálló gyümölcsös törvény igényével is előállhatna bárki.)

-Terjed Európában a *mezőgazdasági területek nem élelmiszer célú* (alternatív) hasznosítása, melyben vezető megoldás az erdősítés, fásítás.

e/ Végezetül megjegyezzük, hogy a jelenleg érvényben lévő, birtokkal is foglalkozó törvény elnevezése sem szerencsés, mert a régebbi gyakorlatot követve - amikor egészen más megvilágításban szerepelt a birtok, a magántulajdon - *földtörvény elnevezést* kapta, ami más orientációt sugall mint a birtokpolitikai törvény. Ez megjelenik a tartalmi aránytalanságban is, hiszen „birtokról” alig esik szó, de annál több a tulajvédelemről, a büntetésekről stb. ami természetesen mind szükséges, megfelelő arányokban, illetve más - fenntartható fejlődési, vagy környezet- és természetvédelmi - törvényhez, illeszkedően.

A formálódó birtokviszonyok problémái és ezek feloldása

a/ A birtokpolitika célja Magyarországon a földmagántulajdon helyreállítása, a polgári biztonság megteremtése stb. mellett, más országokhoz hasonlóan a *koncentráció előmozdítása és a tulajdon elaprózódásának a megakadályozása*. Ezért ajánlatos bevezetni a „*törzsörökös*” fogalmát, vagy ennek megfelelő kategóriát. Ez azt a személyt jelentené, aki több örökös esetén a földbirtok működtetéséről gondoskodik. Lényeg, hogy a birtoktest egy tulajdonos kezében és lehetőleg földrajzi közelségben maradjon, illetve ne aprózódjék több kisebb tulajdonra.

b/ A külföldiek tulajdonszerzése már nem kevés vihart kavart, holott ez politikai és gazdasági megfontolások alapján ésszerűen kezelhető.

Az indokolt, hogy a földpiac híján, alacsony földárak mellett, *a kárpótlás és a privatizáció befejezéséig külföldi nem szerezhet földtulajdont*, pontosabban külterületi ingatlant, de szükséges, hogy a külföldi opciót, elővásárlási jogot kapjon bérleményére, ezzel serkentsék a befektetést és akadályozzák az illegális külföldi földvásárlást.

A további években gazdaságilag *nehézzen képzelhető el, hogy külföldi ne vásárolhasson* legálisan termőföldet, de indokolt, hogy csak meghatározott feltételek mellett és korlátozott mértékben szerezhessen tulajdont, mert:

- Általános a *tőkeszegénység*, ami különösen igaz az agrárágazatokban. Ezért a tőkét befektető földhöz is juthat, ha ezt a beruházás, annak működtetése indokolja

(állattenyésztő telep, tejfeldolgozó, konzervüzem, vágó- és feldolgozó üzem, frissen értékesített gyümölcs, ivóvíz üzem, stb.).

- A külföldi földvásárlása esetenként és egyedileg *maximálható*.

- A külföldiek összes földvásárlásainak felső határa *néhány tízezer hektárban* meghatározható.

- Nem a hazai nyomott, hanem az *európai földárakhoz* közelítőt célszerű figyelembe venni az értékesítés során.

- Elbírálhatók a *foglalkoztatás kilátásai*.

- Előírható az *önkormányzati* egyetértés, stb.

Az *állami gazdaságok privatizációja* is bizonyítja, hogy föld nélkül a mezőgazdaságba nem mozdul a tőke. (Felszámolásnál egyébként ismert ezer hektárt meghaladó tulajdonszerzés is.)

c/ A *bankok földtulajdona* is szabályozást igényel a birtokpolitikában, hiszen különösen a felszámolások következményeként jelentős földterületek halmozódhatnak fel a bankok kezén. Helyes, ha a bankok csak átmenetileg rendelkezhetnek földtulajdonnal, amit meghatározott időn belül kötelesek értékesíteni.

d/ A *birtok* a tulajdonhoz, az üzem a hasznosításhoz kapcsolódik. Szerencsés esetekben a birtok azonos az üzemmel. Az elmúlt évtizedek üzemtani oktatása is ludas az eluralkodott fogalomzavarért, azért hogy még „tudományos” konferencia előadói is az elaprózott statisztikai átlagot mutató kárpótlási birtokstruktúrát ostorozzák, holott ez valójában nem fejezi ki a valóságos földhasznosítást, amiben sokhelyütt kevés változás történt a

80-as évekhez képest. A valódi veszély az, hogy az eredményes működőképességet meghatározó üzemi, földhasznosítási viszonyok nem kapnak kellő figyelmet!

Teljesen homályban maradt mind a legutóbbi időkig, hogy a földkárptólás - minden hibája, kapkodó végrehajtása ellenére - a magyarországi agrárgazdaság minőségi fordulatát is megalapozta, lehetővé téve egy magántulajdonon létrejövő földkoncentrációt, egy hatékonyabb üzemi struktúra kibontakozását. Ezek azok, amikor a szakemberek a fától nem látják (vagy nem akarják látni) az erdőt.

A sors fintora, hogy miközben a volt koalíció az egyéni gazdálkodást szorgalmazta, a sok szálon formálódó tulajdon - licitált földek, az állami gazdaságok 20, a termelőségvetkezeti tagok és alkalmazottak 30, illetve 20 AK parcellái, a részaránytulajdon, a család tagjainak földdarabkái, stb. - a legtöbb esetben akadályozta ezt, illetve a szükségszerűség, az ésszerű nagyüzemi táblákban történő művelést indokolta az adott körülmények mellett. Ott ahol a távolabb fekvő parcellákat egyénileg művelik önkéntes földcserékkel, illeték kedvezményel, a földek adás-vételével, közös vagy tagosított műveléssel, haszonbérlettel oldható meg az üzemeltetés.

A földek „parcellázódásában”, a föld iránti érdeklődés meglodulásában szerepet játszott a kincsképzés is, ami különösen a települések, nagyobb városok határaitban jelentkezett erőteljesen. Például Pécsen, egy-egy kárptólási árverés alkalmával megszerzett földparcellák nagysága 0,3 ha, Zalaegerszegen 0,6 ha, Kaposváron 1,0 ha. (62)

A valóságos földtulajdonok, a már kialakult birtokok nem ismertek valójában, mert a telekkönyvezés, a munka tömege miatt nem képes követni az eseményeket, az adás-vétel törvényi korlátozása miatt a „zsebszerződéseket”, a névleges tulajdonosokat is homály fedi, akár csak a külföldiek földvásárlását. (A kocsmai üzletkötések alapján a nyugati határszélen 100 ezer hektárra becsülik a külföldi állampolgárok földvásárlását.)

e/ Többhelyütt viszont a szövetkezetek vezetői maguk segítették elő a közös művelésből való földkivitel azzal, hogy nem fizettek földbérletet, illetve a vállalkozóhoz, a szomszédhoz képest kevesebbet fizettek. Ez napjainkban a szövetkezetek szétválását, sőt egyesülését is motiválhatja.⁸ Az egyébként is alacsony földbérleti díjakat - átlagosan 15 kg búza ára/AK, de például Nádudvaron 25 kg/AK - ellensúlyozzák a különféle előnyök. Ezért is rövidlátó az ilyen helyi „politika”.

f/ Nagyon kevés szó esik a számukban és gazdasági erejükben csendben gyarapodó közép- és nagybirtokokról, amelyek pedig részben motorjai is lehetnek a birtok- és üzemi viszonyok korszerűsödésének. Ezek a birtokok területe kisebb mint a közelmúlt állami gazdaságainak vagy termelőségvetkezeteinek a mérete, általában 300-1500 hektár közöttiek. Az új földbirtokosok rendkívül óvatosak, amire többnyire nincsen igazi

⁸ Példa erre a Bakonyzentkirály, Bakonyoszlop, Dudar és Csesznek, községeket egyesítő - Váralja Szövetkezet esete, melynek tagjai a távolabb lévő, de jobban „fizető” Veszprémvarsányi Szövetkezettel egyesültek 1994-ben.

okuk, de *nem kapnak kellő bátorítást nyilvánosabb szereplésükhöz*⁹

g/ Változatlanul - a birtok-üzem problematikához hasonlóan - tudatosításra szorul az is, hogy az új birtokstruktúra nem jöhet létre néhány év alatt, hanem hosszabb, birtokpolitikával egyengetett időigényes folyamatról van szó.

A bipoláris üzemi struktúra átalakulása

A közelmúlt üzemi viszonyait az örökölt terhek, a pénzügyi-piaci gondok, a vagyonfelélés és elértéktelenedés, az aszályos évek egymásutánja, a politikusok egy részének téves igyekezetei, a nemzetgazdaság egészének súlyos állapota jellemzik. *A nagyüzemek és a kistermelés romjain építkezve indulhat az új üzemi viszonyok formálása, amihez mindenke előtt romeltakarítás, válságmenedzselés,*

majd a *szilárd alapok* lerakása és a *teherbíró szerkezeti elemek építése* szükséges.

A mezőgazdasági üzem *saját földre, csak bérletre és saját földre + bérelt területre alapozódhat.* A föld koncentráció hatására a birtok és az üzem közeledhet egymáshoz az évek folyamán. Az üzemben egyesülnek a *termelési tényezők* a föld, a tőke és a munka, melynek szerencsés kombinációjától, a szervezés-től függ jórészt, az adott körülmények lehetőségein belül, a gazdálkodás nyeresége és az elért termelékenység, az agrárgazdaság jövője, sokban a társadalom hangulata.

A kiindulási helyzet bonyolult, mert a régi üzemi viszonyok már felbomlottak, az újak még nem bontakozhattak ki. Azt tudjuk mi volt, ismerjük a jelent és *megbecsülhetjük a jövő üzemi viszonyait*, ami lehet, hogy csak gyertyafény értékű, de a homályban a gyertyafény is eligazít.

A jelenbe az is belejátszik, hogy a rendszerváltozást követően az agrárközvélemény tudomásul vette a magántulajdon helyreállításának szükségességét, igaz nem egyformán: ki megoldást keresően, ki várakozó, de nem elutasító helyesléssel, ki beletörődéssel vagy éppen rosszalással hangoztatva a megváltozott birtokviszonyok veszélyeit. Az üzemi viszonyok körül azonban más a helyzet: itt a régi nehezebben adja át a helyét az újnak, aminek szubjektív, érzelmi és objektív okai bőven sorolhatók. Sokan a jelenlegi sanyarú körülmények szülte tényekből vonnak le messzire mutató következtetéseket és viszonylag kevesek

9 Például a Falurádió 1994 szeptemberében röplette a világba, hogy Lajosmizse határában több száz a 10-30 hektáros és 25-30 az 50-300 és több hektáros gazdák száma. A felszereltségükkel sincsen alapvető baj, mert 300 traktorral rendelkeznek, amely tízszer meghaladja a termelőszövetkezetek jogutód szervezeteinek traktorállományát. Ismertek a viszonylag kisebb területtel, de gyorsan szaporodó állatállománnyal rendelkező állatorvosok. Egy dél-kelet-alföldi község területén lévő szövetkezet régebbi 3600 ha területéből több 50-300 hektáros földtulajdonosra következtetnek a felvásárolt kártyalású jegyek alapján, ami csak a tulajdoni bejegyzések ismeretében válnak nyilvánvalóvá majd. Ugyancsak dél-kelet-alföldi családi magánvállalkozó 150 ha földjéhez, sertésenyésztés, hizlálás, szűrő-vágóhely, hentesüzlet, mosópor-, szappan- és lúgkőgyártás kapcsolódik. Ismert olyan volt termelőszövetkezeti és jelenleg is szövetkezeti elnök Dél-Dunántúlon, aki 800 ha állami gazdasági földet vett felszámolás során, amihez 700 ha földet bérlet és teljesen gépesített.

azok, akik az objektív helyzetből, a törvényszerű folyamatokból levezetve keresik a jövő struktúráját.

A *bipoláris üzemi struktúrát a háztáji, kisegítő és egyéb gazdaságok* nagy száma és apró méretei, valamint a sok vonatkozásban az előzőekkel együttműködő, Európában szokatlanul nagy méretű, *nagyüzemek* alkották kölcsönös előnyök alapján. A nyolcvanas években ezt fellazították, változatossá tették a legkülönbözőbb *érdekeltségi és szervezeti formák*, valamint a vállalaton belüli és vállalatok közötti *integrációk, rendszerek*,

amelyek piaci viszonyokat helyettesítettek tulajdonképpen.

A *kistermelők száma* az utóbbi kereken két évtized alatt 21,1%-kal csökkent: 1972-ben 1681 ezer, 1982-ben 1500 ezer, 1991-ben 1396 ezer. Ezek átlagos mérete 1991-ben 0,46 ha *Harcza István* és társai vizsgálata szerint. (30) A *hobby kertek, üzemcskék* becsült száma 830 ezer és mintegy 120 ezerre tehető azok akik - különféle okok miatt - *kimaradtak* a megfigyelésből.

A *gazdasági társaságok, nagyüzemek* száma pedig az alábbi volt:

	1990	1991	1993	1994
szövetkezetek	1134 ^x	1470	1893	2017
kft-ék	363 ^{xx}	946	2067	2857
rt-ék	..	36	61	160
egyéb társaságok	..	67
állami gazdaságok, társaságok	142 ^{xxx}	176	138	41
állami erdő és fafeldolgozó gazdaságok	29	18

x/ Ebből 57 szakszövetkezet és 12 halászati szövetkezet.

xx/ Néhány közös vállalattal együtt.

xxx/ 11 leányvállalattal együtt és egyéb.

A társasági formák mezőgazdasági megjelenésére nemcsak a *Társasági Törvény* a magyarázat. A mezőgazdasági nagyüzemek vertikálisan kombinált termelő-feldolgozó-szolgáltató egységei, melléküzemei, alaptevékenységen kívüli szervezetei, kft-ék és rt-ék formájában önállósdok. Sok esetben a vezetők szorgalmazták létrejöttüket. Nem egy alkalommal a „bizonytalanságból” való *menekülés, illetve vagyonmentés, visszavonu-*

lasi lehetőség, kedvezmények elnyerése, a „gondtalanabb” irányítás stb. miatt választották megoldásként. (Az rt-nél természetesen problematikus, hogy a társulók - ha beviszik - elveszítik földtulajdonukat, hiszen az az rt. tőkésévé alakul.)

A tulajdonviszonyok, valamint az értékesítési, piaci helyzet, az anyagi-műszaki feltételek, a települési-domborzati viszonyok, termelési-tevékenységi szerkezet függvényében formálódik az üzemi

struktúra. A változások irányaira jellemző a régebbi kétpólusú struktúrához képest a *harmonikusabb üzemi szerkezet kibontakozása - aminek szükségességét már a 80-as években is világosan láttuk -, a kis-, közép- és nagyüzemek versengése, a közöttük kialakuló munkamegosztás, új hiányzó termelő, szolgáltató, fejlesztő stb. üzemek szerveződése.* A közelmúlttal szemben, az üzemek számának csökkenő tendenciája mellett, nagyobb lesz a *fluktuáció.* Az üzemi struktúrában megnő a fő- és mellékfoglalkozású gazdák száma, amelyek egyénileg vagy szövetkezve tevékenykednek. Erősödnek és tartalmukban is változnak a szövetkezetek, szövetkezeti vállalatok szerveződnek, kibontakozik a tartósan állami tulajdonban lévő gazdaságok tevékenysége és gazdasági társaságok üzemei is tevékenykednek a mezőgazdaságban. (36)

Rendkívül fontos az üzemi viszonyok folyamatainak a figyelemmel kísérése, az üzemi csoportok helyzetének folyamatos értékelése, mert az állami befolyásolás, érdekérvényesítés, marketing stratégia stb. csak tényekre építve működhet eredményesen.

A fő- és mellékfoglalkozású magángazdálkodók

A fő- és mellékfoglalkozású magángazdák tábora igen differenciált, tevékenységük célját, szerkezetét és méretét tekintve és aszerint, hogy családi vagy vállalkozói alapon működnek. (A 7. mel-

lékletbe ezek egyszerű, de lényegüket kifejező csoportosításukat, a 8. mellékletben pedig néhány kombinációs táblázatot közlünk, illusztrációként.)

Vizsgálataink szerint a *fő- és mellékfoglalkozású egyéni magán-gazdálkodók* helyzete fokozatosan romlott az Antall-Boros-Kormány deklarált szándéka ellenére, pontosabban mulasztásai hatására. Vállalkozói magatartásukra 1989-ben még a lelkes bizakodás, 1990-ben az *elbizonytalanodás*, 1991-92-ben a *termelés szűkítése*, 1993-ban pedig *csalódás és vázárakozás* volt a jellemző. 1993-ban megjelentek a munkanélküli családtagok, a nyugdíjazottak száma növekedett és csaknem teljesen megszűntek az integrációk.

Hasonló megállapításra jutott *Kovács Teréz* is, aki a 200 szekszárdi szőlőtermelőnek csak 9%-át találta elégedettnek, holott a szekszárdi lakosság felének fontos jövedelem-kiegészítője a szőlőtermelés. (63)

Kovácsné Varga Ilona és Szijjártó András elemzéseik alapján megállapítják, hogy az utóbbi években gyökeresen megváltozott a falu korábbi társadalmi szerkezete. Erőteljes vagyoni differenciálódásának lehetünk tanúi, s ez a folyamat várhatóan fel is erősödik majd az ország gazdaságát sújtó válság elhúzódásával. A magántermelők nagy tömegei számára már a szintentartás is sikernek számít, bővítésre, fejlesztésre csak igen kevesen gondolhatnak. Az előbbieik gazdaságai általában kisméretűek, termelési feltételeik pedig rendszerint hiányosak, rosszak. A nagyobb családi gazdaságok sem bővel-

kednek azonban az erőforrásokban, ám mégis mások: bizonyos tényezők miatt helyzetük kedvezőbbnek ítélnélhető. Ilyenek: a gazdálkodáshoz szükséges szakértelem, tájékozottság, piaci szemlélet, a saját tőke, illetve hitelképesség, a gép-, eszköz- és az épületállomány, a munkaerőellátottság. A „legkisebbek” - 3 ha alattiak - és a „legnagyobbak” - 50 ha fölöttiek - közötti különbségek - egy 1994 augusztusában végzett felmérés szerint - markánsan megmutatkoznak a személyi jellemzőkben, a gazdasági adottságokban s ebből következően a társadalmi közérzetben, tervekben, jövőképekben is. (88)

Megváltoztak a területi méretek az általunk vizsgáltak körében. A saját és bérelt terület az 1989 évi 3,7 ha-ról 15,1 ha-ra emelkedett. Az évi 1 millió Ft fölött termelő főfoglalkozásúak körében pedig elérte a 34,7 ha-t. Időközben sokat javult a felszereltségük is, de változatlanul a pénzügyi és értékesítési nehézségeik, az alacsony jövedelem és a kormányzat elmaradt ígéretei magyarázza magatartásuk romló hangulatát.

A mellékfoglalkozású gazdálkodók köre folyamatosan bővül az EU országokban, sőt valójában az üzemek nagyobb száma már ebbe a csoportba tartozik. (Félreértések elkerülése érdekében ezek között gyakori a 20-40 ha-os üzem, sőt nagyobb méretek is előfordulnak.) Ismeretes, hogy az EU-ban az összes gazdálkodóból a mellék-foglalkozásúak aránya 77%, az USA-ban pedig 60%.

Egy washingtoni prognózis szerint (33) a kisméretű, mellék-foglalkozású és

a kevés számú nagyméretű termelők körében zajlik majd a jövő mezőgazdálkodása az USA-ban is. Az USA-ban a farmert innovációs túlélőnek tekintik. A farmok 90%-a a 21. században is családi irányításban lesz várhatóan. (55)

A mellékfoglalkozású gazdálkodók népes mezőnye igen változatos Magyarországon, mert ide tartoznak a rendszeresen árutermelő családi gazdaságok, az esetenként árut értékesítő gazdálkodók, valamint az önfogyasztásra termelők azaz az előzőektől eltérő különbséggel, hogy míg azokban az árbevételeken alapuló jövedelem-kiegészítés és a kiadás megtakarítás egyaránt szerepet játszik, ezekben csak a kiadás megtakarítás jelentkezik, amely persze végeredményében szintén jövedelem-kiegészítő. A mellékfoglalkozású kistermelők helyzete merőben más mint a “háztájizóké”, mert általában megszűnt a nagyüzemi háttér, az integráció, megnőtt körükben a munkanélküliek és nyugdíjasok száma, a „kényszerből” űzött mellékfoglalkozás. (A hobby gazdaságban a szórakozás az „eredmény”). Magyarországon ezek egyelőre mind kisüzemek.

A főfoglalkozású magángazdálkodók körében két markáns csoport határolható el: a családi gazdaságok és a vállalkozók. A családi gazdaságra a jövedelem-érdekeltség, a zömmel családi munkaerő és a saját eszközök a jellemzők. A családi gazdaság a munkaidő ráfordítása anyagmentes hozamának maximalizálásában érdekelt. Ez rugalmasságának, váltságokat, ínséges éveket áthidaló maga-

tartásának és megmaradásának igazából a titka, amit *Csajanov* orosz agrárszakember tárt fel. A vállalkozó nyereségérdekeltsgű, aki a befektetési után kamatigényhez, munkaráfordításai után bérigényhez és kockázata után vállalkozói haszonhoz kíván jutni.

A fő- és mellékfoglalkozású családi gazdaságok körében az üzem, a termelőgazdálkodó tevékenység és a háztartás szerves egységet alkot, amely versenyképességének éppen egyik forrása. Amíg a háztartás inkább fogyasztási egység, addig az üzem termelő, pénzforrást teremtő.

Vizsgálataink arra is fényt derítettek, hogy az egyéni magángazdálkodók helyzete, valamint lehetőségei igen eltérők és ennek megfelelően különbözőek a kilábalás, a kibontakozás esélyei is, amivel az agrárpolitikának számot kell vetni.

Visszatérő téma és az agrárpolitikai szemléletet is befolyásolja a főfoglalkozású gazdálkodók kisebb méretének, tőkeigényének a hangsúlyozása, meg sem említve az ezeket ellensúlyozó előnyöket, azt hogy a nagyüzemek is kibocsátásaik jelentős hányadát kisüzemekkel állították elő.

Kevés a megbízható adat, ezért megemlítjük *Pfau Ernő* modell-számításait. E szerint 30-50 ha-os növénytermelő gazdaság, ha 10 kocát is tart és a szaporulatát felneveli, akkor 20-40 ha már megfelelő munkajövedelmet biztosít. A vállalkozói haszon és a befektetések utáni kamatigény kielégítése a jövedelmezőségtől függ, ami jó, ha eléri a 20 - 25%-ot. (Az első százalék a családi, a második a

vállalkozói gazdaságra vonatkozik.) Egy 31 hektáros gazdaság befektetési igénye az alábbiak szerint csökken (64):

	Csak növénytermelő	Növénytermelő +10 koca
	millió Ft	
Önálló gépesítés esetében	8,3	12,7
Ha négy gazda a gépek egy részét közösen szerzi be és üzemelteti	4,8	9,2
Ha használt gépeket szereznek be	3,3	7,7

Prognózisunk szerint a mellékfoglalkozásúak szerepe az őket érő ellentétes hatások - a kényszer és az eddigi kedvező feltételek megváltozása - ellenére, a bizonytalanság, a munkanélküliség, a szegénység mérséklése, a szociális feszültségek enyhítése, a jövedelem-kiegészítés és a háztartási kiadás csökkentése miatt, főleg a munka- és a szakértelem igényes termékek előállításában és az „önellátásban”, a következő években változatlanul fontos marad. Sajnos ez a társadalmi méretű tömeg nem kap kellő kormányzati figyelmet, holott a körülmények elviselésében jelentőségük pótolhatatlan.

A szélsőségesen ellentétes nézetek te-repe a főfoglalkozású magán-gazdálkodók jövője. Véleményünk szerint számuk gyarapodása várható. Ezek egyéni-leg vagy szövetkezve, illetve szövetke-zeti vállalkozásra támaszkodva tevékeny-kedhetnek. Számuk növekedése annak is betudható, hogy megjelennek a ma még „latensen” létező főfoglalkozásúak. Ezek súlya még akkor is jelentős, ha az összes gazdálkodón belüli arányuk csak 15-25%, mert várható árukibocsátásuk ezt jóval meghaladja.

A főfoglalkozásuk köre az alábbiakból bővíthet:

(1) Sokak várakozásától eltérően a *régebbi háztáji gazdaságokból* csak ott formálódnak főfoglalkozású magángazdaságok, ahol adottak a gazdasági feltételek (földterület, induló eszközállomány stb.) Általában nincsen elegendő tőke, hitel, garancia és föld ehhez, hacsak a kárpótlás során nem jutottak nagyobb területhez, vagy a család össze nem adja földjeit. A felhalmozott pénzeszközöket általában fogyasztási célokra fordították és fordítják.

(2) A már működő családi gazdaságok méreteikben, árukibocsátásaikban fejlődhetnek, főleg tanyás vidékeken, ha sikerül a tanya körüli területeket visszaszerezniük.

(3) A 80-as években már létező vállalkozók megerősödése és számának gyarapodása felvevő-értékesítő, feldolgozó helyek közelében, piacos termékek, egyes szolgáltatások körében várható.

(4) A szövetkezetekben tevékenykedő, jobbára munkavállaló tagok egy részéből is főfoglalkozású gazdálkodó válhat, a saját gazdaságának fokozatos erősödése révén. Egyre gyakoribb az egzisztenciát erősítő kettős érdekeltség, főleg a szövetkezeti vezetők, aktívabb tagok körében. Ezt elősegítheti, ha a közösben végzett munkáért a bérelt földért, szolgáltatásokért bér helyett *hozamrészesedést* kap a tag, amit egyénileg vagy megbízás alapján közösen értékesíthet. Természetesen ennek feltétele az, hogy az új szövetkezetek ne kerüljenek csódba, illetve felszámolásra, különben az a *szerves fejlődés, amely ezen a szálon haladhatna,*

meghiúsulhat. Az ami a közelmúltbeli politikai szándék, illetve törvényi hatásra nem következett be - a szövetkezetek szétbomlása - bekövetkezhet a *pénzügyi ellehetetlenülés* miatt. Nagy kérdés természetesen az, hogy mi lesz ebben az esetben a falvakkal, az ott élőkkel, a mezőgazdasággal, a hazai élelmiszer-termeléssel?

(5) Az *átalakuló állami gazdaságok* egyes részlegei egyéni vagy társas vállalkozásként kiválnak. Így műhelyek, mellék- és kiegészítő tevékenységet folytató részlegek, állattenyésztő telepek az egyéni jövedelemszerzés fő forrásává válnak.

(6) Az *rt* tagjából ritkán válhat önálló főfoglalkozású. Erre csak a részvények jó értékesítése után nyílik lehetősége. (Félreértések elkerülése végett megjegyezzük, hogy ahol véget ér a mezőgazdasági termelés, vagy nagy vagyonú és kombinált termelési szerkezetű „nagyüzem” formálódott, ott az *rt*. jogosult formáció.)

Mindent egybevetve leszögezhető, hogy a válsággal küzdő agrárgazdaságban a felszín alatt *folyik a verseny a földért, a vagyonért, a magántulajdonra alapozott biztonságért.* Ez így van még a jól menő *rt*-ekben, szövetkezetekben is, ahol háttérben formálódó önálló üzem az „igazi” tulajdon. Ez azonban hatékonyabb, versenyképesebb üzemi struktúrához vezet.

A szövetkezetek

A *termelőszövetkezetek* közül 1992 december végéig - halásznai szövetkezetekkel együtt - újjászerveződött 1207,

felszámolás alatt állt 119 és 77 különféle okokból nem alakult át. A tagoknak csupán 10%-a választotta az egyéni gazdálkodás útját. Az újjászerveződés és az alacsony kiválási arány előrelátható volt, hiszen elegendő a tagok kormegoszlására, a munkahely féltésre, a bizonytalanságra, a tsz-ek eladósodására, az értékesítési anomáliákra stb. utalni. Ez nem várt esemény volt a korabeli politikusok körében, akik a jelenséget a múlt túlélésének tekintették. Ez a „hangulati” elem szintén hozzájárult a mezőgazdasági problémák fokozódásához, amelyek, mint tapasztalható volt „szektorsemleges” sújtották valamennyi termelőt. A szövetkezeti forma választásában gyakorta szerepet játszik a kilátástalanság, a tehetetlenség is. *Tóth Erzsébet* és *Varga Gyula* is megállapítja, hogy „... minden egyéb reális megoldás hiányában az egyetlen esélyt nyújtja sok tízezer paraszt, falusi ember és család számára”. (89) Viszonylag kevés volt a prosperáló szövetkezet ebben az időben, ami eleve megkönnyítette a tagok döntését, bentmaradásukat.

A szövetkezeti vagyon 25-30%-a az *aktív tagok* tulajdonába, 50-60%-a *nyugdíjasok* és 20%-a a *külső tagok* tulajdonába került. Az egy főre jutó *üzletrész értéke* átlagosan 400 ezer Ft-ot tett ki, amit 30%-ban *hitelek*, tartozások, adósságok terheltek. Az üzletrészek azóta 70-80%-ot vesztek értékükből.

Az *árveréseken* átlagosan 4-5 hektár átlagterülethez jutottak 1993 tavaszán a licitálók, a *részarány tulajdon* 5-7 hektárt tett ki, míg az alkalmazottak és ta-

gok 20-30 aranykoronás földterületei 1-2 hektáros méreteket ölthettek. Ezek a területi méretek a kertészeti tevékenységhez és a családi jövedelem-kiegészítő, vagy önálló tevékenységhez nyújtottak elsősorban alapot, de nagyobb méretű takarmánytermelésre, állattartásra, illetve szántóföldi, ipari és kereskedelmi növények előállítására már igazából nem megfelelőek. Igaz a földtulajdon, az esetek zömében “eszmei” maradt, s nem formálódott önálló üzemmé.

a/ Az *újrászervezők* üzemei, vállalatai meglehetősen nehéz helyzetben vannak. Ezt szemmel láthatóan jelzi *Lakos László* véleménye, miszerint a meglévő vagyont *biztonságosabb társaságokba* menekítik és *decentralizálnak*. (34) Az 1993-ra kialakult zűrzavar, a szövetkezetek ellen újra és újra hangot kapó bizonytalanság következménye, hogy „aki tudná az nem teheti, aki tehetné az nem akarja” állapot jött létre. (35) A 90-es évek elején, a körülmények hatására bizonyosra vehető volt, hogy az *átmeneti szakaszban a szövetkezetek egyrésze teljesen átformálódik, másrésztük leépül, megszűnik*, miközben különféle újabb szövetkezetek (pinceszövetkezetek, mezőgazdasági szolgáltató szövetkezetek, feldolgozó szövetkezetek stb.) alakulnak. Ennek és a gazdasági racionalitásnak, a foglalkoztatás átalakulásának a hatására, a *szövetkezeti tagok létszáma várhatóan tovább csökken*, amivel ugyan javul a megmaradó szövetkezetek versenyessége, de újabb gondokat támaszt az *örökölt agrártúlnépesedés*.

A következő évek bonyolultságát aláhúzza az eladósodottság, az általános pénzhiány, a finanszírozási, likviditási gondok, a magas kamat és bankköltségek, a tartozások törlesztése. A szövetkezetek nehezen jutnak bevételeikhez, változatlanul *nem tudnak megbirkózni a felvásárlók, feldolgozók erőfőlényével és a bankok igényeivel*. Kiszolgáltatott helyzetüket tovább rontja az elavult és eleve a korszerűségtől és a gazdaságossági igényektől elmaradott eszközháttér, a munkaalkalom és az eltartóképesség csökkenése. A szövetkezeti termelés csak nagy nehezen kerülhet közelebb a feldolgozáshoz és a kereskedelemhez, hiszen ilyen lehetőségek csak a tejiparban, a tartósítóiiparban, a gabonaiparban és a húsiparban kínálóznak. A nagyobb jövedelemmel járó és mozgékonyabb külföldi tulajdonban lévő iparágakhoz termeltetési szerződésekkel, jobb esetben szorosabb integrációkkal kapcsolódhatnak (növényolajipar, cukoripar, dohányipar stb.).

Sajátos veszélyforrás az - amit az Antall-Boros-Kormány időszakában nem sikerült elérni -, hogy *a szövetkezeti menedzsment egyrésze vagyonhoz jutva önállósodik, illetve mind lazábban kapcsolódik a közöshöz, sőt a biztonságát, a jövőjét a szövetkezeti vagyon megszerzésében látja*. Ez komoly nehézségeket okozott volna a szövetkezetekben. A menedzsment vagyonosodási törekvései az utóbbi két évben felerősödött.

b/ Az újjászerveződő szövetkezetek szembe találkoznak azzal is, hogy valójában milyen, illetve *mennyiben szövet-*

kezetek is ők? Ez kiderült a szövetkezetek elnevezéseiből, a gyakorlati próbálkozásokból, a külföldi szakértők vélekedéseiből, amivel *vizsgálódásaink során találkoztunk*. (82) Erre válaszolva megállapítható, hogy a történetileg formálódott és nemzetközileg elfogadott szövetkezeti elvek tükrében *a magyarországi szövetkezetek valódi szövetkezetek*, bár nem azonosak a nyugat-európai szövetkezetekkel, mert más körülmények között jutottak el az újjászerveződés pillanatáig és az átrendeződés időigénye sem hónapokban mérhető. Az új szövetkezetek megfelelnek a törvényes előírásoknak, az 1992. évi Szövetkezeti Törvény pedig híven tükrözi a Szövetkezetek Nemzetközi Szövetsége kritériumrendszerét még a kiegészítésekre is szorul. Az új mezőgazdasági szövetkezetek átmenetiek és vegyesek. *Átmenetiek* abban az értelemben, hogy folyamatosan formálódnak, erősödnek a szövetkezeti jellemzők, az új tulajdoni viszonyok, a piaci alkalmazkodás és újabb szövetkezetek (másodlagos szervezetek is) jönnek létre. *Vegyesek*, mert nemcsak mezőgazdasági tevékenységet folytatnak, a termelő tevékenység formagazdagsága bővül¹⁰, s erősödik a szövetkezetek beszerző, értékesítő, valamint szolgáltató szerepköre. *Vegyesek* abban az értelemben is, hogy *többféle érdekeltőségű tulajdonosból* állóak. Ezek el-

10 Az alapanyagtermelést folytató szövetkezetnek jó kapaszkodó a hazai szakszövetkezeti tapasztalat, amely eredményesen ötvözte a családi gazdálkodás és az európai szövetkezés hagyományait, de igen bevált a termelőszövetkezeti szakcsoport is. Mindkettőt törvényi úton megszűntették.

lentmondásainak feloldása sürgető a fejlődés érdekében. (Részletesebben lásd a 9. mellékletben.)

c/ A jövő érdekében néhány magyarországi sajátossággal, illetve törekvéssel szükséges számot vetni.

A szövetkezeteket gyakran elmarasztalták a közösen folytatott *mezőgazdasági termelésért*, ami a régebbi „kollektívizált” cselekvés emlékét kelti. Ez azonban részben kényszer, a hazai lehetőségek, a meglévő eszközök, berendezések következménye, de versenylőnyt is jelenthet, mert elvileg a közös termelés „ideális emberek és körülmények között” zavartalanul működhet. *Tóth Erzsébet és Varga Gyula* közli, hogy a „hivatalos” várakozástól eltérően megmaradt - a vizsgált több mint 100 szövetkezet körében - a termelő jelleg, ami azért sem meglepő, mert már korábban felszámolták a kiegészítő üzemágaikat. (89)

A fejlett, nagy szövetkezeti múlttal rendelkező országokban mezőgazdasági termelés a magángazdaságokban folyik és feldolgozásra, értékesítésre, szolgáltatásra stb. szövetkeznek. A hazai körökben oly gyakran hivatkozott és sokban irigyelt dániai szövetkezetek adatait a 10. mellékletben közöljük. Érdemes megemlíteni, hogy a szövetkező gazdálkodók száma 1903 és 1992 között 3,5-szeresével, a szövetkezeti tejjüzemek száma 45-szörösével csökkent, de hasonló centralizáció és koncentráció valósult meg más szövetkezeti vállalkozásokban is.

A közös termelésnél valójában sokkal nagyobb probléma az, hogy a „*non-profit*” *tevékenység csak vontatottan tör*

utat magának. Ez nemcsak a szövetkezés vonzerejét csökkenti, és nemcsak az alacsony jövedelemszerzéssel a munkavállaló tagok létével függ össze, hanem az elért eredmény bizonyos szövetkezeteken belüli csoportok érdekeit és hatalmát is szolgálhatja, mert azé a hatalom aki a bevételek, a nyereség felhasználása fölött rendelkezik. Oszthatatlan alap képzésére, „központi” felhalmozásra serkent, olyan beruházásokra ösztönöz, ami eleve csak „kollektíven” használható stb., ami megint csak egy szűkebb csoport helyzetét erősítheti, s így bekövetkezhet a „szegény szövetkezeti tagság, gazdag vezetőség állapota”. Az oszthatatlan alap nem sokat segít a banki hitelszerzés esélyén, vagy a csőd, a felszámolás elkerülésén. A szövetkezeti nyereség felhasználásában tehát új szemlélet és gyakorlat szükséges, ami egyúttal a „valódiság” záloga is.

A 300 milliárd Ft-ot kitevő szövetkezeti vagyontulajdonba adása szülte a sehol másutt nem található *üzletrészeket* Magyarországon, mert fizikai állapotában csak csekély részben valósult meg az eszközök tulajdonba adása. Az 1,1 millió főt számláló és ellentétes érdekű üzletrész tulajdonosok szétfeszítetik a szövetkezetet. Az *aktív tagok* és az alkalmazottak a maximális munkabérből és a munkahely megőrzésében, az esetleges nyereség megtartásában, a *nyugdíjasok és a kívülállók* bérleti díjban, szolgáltatásokban, illetve az osztalékban, az *önállóan gazdálkodó*, de szövetkezeti tag a sokoldalú, olcsó szolgáltatásokban és az ezek igénybevétele alapján történő

nyereség visszaosztásában érdekelt.

A 70-80%-ra csökkent névértékű üzletrészek megvásárlása - ha lesz hozzá forrás - csak részben vezet eredményre. Tartós megoldás a „non-profit” tevékenységtől, a szövetkezők gazdagodásától és a szövetkezeti szolgáltatások, vállalkozások kialakulásától függ.

Az „egy tag-egy szavazat” elve megfelel a kistulajdonosok érdekének. A magyarországi szövetkezeti tagok, nem „igazi” kistulajdonosok, mert nem rendelkeznek elkülönült saját vagyonnal, esetenként fejlesztési célokkal sem. A vagyonosodó tagok, vagy potenciális tagok, befektetők a *vagyonarányos szavazást* szorgalmazzák. Elképzelhető, hogy csak a fejlesztési döntésekben érvényesül a vagyonarányos szavazás. A vagyonarányos szavazással valójában egy más társasági formáció jön létre, a szövetkezet és az rt. jegyeiből kombinálva, elnevezésétől függetlenül.

A hazai termelőszövetkezetek indulásakor világosan elvált a *tulajdonosi irányítás és a szakmai vezetés*. Később ez összemosódott, illetve szakemberek vették át az irányítást. Az újjászerveződő szövetkezetben fontos a tulajdonosi és az alkalmazotti, a munkavállalói érdek árnyalt megkülönböztetése és kielégítése.

Az átmeneti helyzetre rávetíti árnyékát a tagok gyenge gazdasági pozíciója, holott a jövő virágzó szövetkezete éppen, hogy a *gazdaságilag erős tagoktól, gazdálkodóktól* remélhető.

Az elmondottakból következik, hogy *napjainkban megmaradt* a szövetkezeti központok *hagyományoshoz közelálló sze-*

repköre (a vagyonhasznosítás, az irányítás, a döntés stb.) a megszokottság és a korlátozott lehetőségek miatt, de *az erősödő tulajdonosok, a formálódó profitcentrumok* (valódi holdingok, szövetkezeti rt-ék stb.) és a szövetkezeten belüli tulajdoni arányok változása kikényszeríti ennek korszerűsödését is.

d/ *A jövő szövetkezetei minőségileg eltérnek a napjainkétól, mert a tagok üzleti tömörülésévé, vállalkozásaivá válnak, amelyek kizárva az egymás közötti versenyt, megtartva bizonyos szociális, altruista elemeket, sikeresen versenyezhetnek a piacokon a konkurenssekkel. Minden olyan tevékenységben, amely szövetkezve, közös üzemben, nagyobb méretekben előnyösebben folytatható, ott az együttes munkálkodást, illetve az együttes fellépést célszerű változatlanul előtérbe helyezni.* Ezekre szövetkezeti vállalkozásokat hívnak életre. Napjainktól eltérően *sokféle szövetkezet* tevékenykedik majd és egy-egy gazdálkodó *több szövetkezetnek is tagja lehet*, ez a tagsági viszony az élet igényeinek megfelelően módosulhat. A szövetkezetekben ugyan megmaradnak a szolidaritási elemek, a szociális érzékenység, *de a versenyképesség és a tulajdonosok jóléte az üzleti érdekeket helyezi előtérbe!*

A több-kevesebb tagot tömörítő egyszerűbb és összetettebb tevékenységet folytató szövetkezetek *egymás között is szövetkeznek*, de ez nem hierarchikus elrendeződést, hanem *szakmai és területi szerveződést tükröz elsősorban*, amelyeket már nem az elsődleges szövetkezetekre érvényes elvek szabályoznak.

Az állami gazdaságok

Az állami gazdaságok a 80-as években - a terület mintegy 14%-án, a termelőszövetkezetekhez képest 2-3-szor nagyobb területegységre jutó vagyonnal - az árutermékeknek mintegy egyharmadát állították elő. (56) A rendszerváltás követő lázas igyekezet eleinte valamennyi állami gazdaságot fel akarta számolni, majd sokféle változást követően dőlt el - a közelmúltban -, hogy 28 állami gazdaság - különféle tulajdoni hányad mellett - marad tartósan állami tulajdonban. A 80-as években végzett vizsgálatainkban már jeleztük, hogy az állami gazdaságok egy részét helyzete, kilátásai alapján célszerű felszámolni. (31)

Az állami gazdaságok piaci, valamint pénzügyi-vagyoni helyzete megrendült. Vállalati eredményük 1976-80-as évek átlagában 3,6 milliárd Ft-ot, 1981-85-ben 5,1 milliárd Ft-ot, 1985-88-ban 6,2 milliárd Ft-ot tett ki, 1989-ben már 4,9 milliárd az eredmény és a veszteséges gazdaságok száma csupán 13 volt, de 1991-ben a vállalati eredmény 1,0 milliárd Ft-ra csökkent és a veszteséges gazdaságok száma 45-re emelkedett.

Az állami gazdaságok közül társasági formává alakult 1992-ben 3, majd 1993 elején további 5. Csődeljárás folyt 1992 közepén 16 állami gazdaságban és 1992-ben 4 gazdaság állt felszámolás alatt, 1993-ban pedig 9. 1994-ben a felszámolást és végelszámolást elkerülő valamennyi állami gazdaság átalakult ugyan társasággá, de csak 33 állami gazdaság jogutód szervezete került magántulajdonba, egyes esetekben elenyésző állami tu-

lajdoni hányad megmaradása mellett. A decentralizált privatizáció során csaknem 15 milliárd forint értékűek azok a vagyontárgyak, üzemek melyeket magánosítottak. Ezek értékesítése után kapott összegeket pénzügyi reorganizációjukra fordíthatták a gazdaságok, illetve társaságok.

A *spontán* privatizációs 1990-1991, a *decentralizált* privatizációs 1992-1994, majd az *új privatizációs stratégiával* kezdődő 1995 évi szakasz mindegyike hasznos tanulságokkal szolgált, illetve szolgálhat, mert befejeződött az állami gazdaságok átalakulása, de nem zárult le a privatizáció.

a/ Annak ellenére, hogy az állami gazdaságok átalakítása és privatizációja *péláda nélküli feladat*, mégis az mondható, hogy megalapozottabb programmal, a fizetőképes kereslet felméréseivel, kisebb vagyonvesztéssel bonyolódhatott volna ez a történelembe vissza nem térő esemény. Az átalakulás elhúzódásában és bonyodalmaiban az is szerepet játszott, hogy az állami gazdasági *menedzserek kivártak, későn ismerték fel*, hogy itt nemcsak politikai programról, hanem adott körülmények közötti elkerülhetetlen gazdasági szükségszerűségről van szó. (32)

Az állami gazdaságok privatizációjának kezdetén az *igazi nyertesek a tanácsadó cégek*, amelyek jelentős bevételekre tettek szert vagyón-értékelésükkel, a mérlegek auditálásával, az átalakulási koncepciók kidolgozásával. A vagyónértékelők mechanikusan végezték általában munkájukat és a könyvszerinti vagyon másfél-kétszeresét mutatták ki felmérésük során, bizonyítva, hogy a pénzükért

megdolgoztak. A piaci forgalmi érték valójában a könyvszerinti értéket sem érte el és ez nem kedvezett az alkuban résztvevő szereplőknek, az eladó állami gazdaságoknak, a vevőknek és az ÁVÜ-nek. (32)

A nemzetközi tapasztalatok - amelyre a 80-as években felhívtuk a figyelmet (36) - jelezték, hogy az állami tulajdon privatizálása *bonyolult és időigényes feladat*. Látható, hogy ez Magyarországon is elhúzódik. A privatizált állami gazdaságok, üzemegységek helyén közép- és nagybirtokok működnek, egyéni és társas formában.

b/ Véleményünk szerint az állami gazdaságok privatizálásától *négyes célrendszer* teljesülése várható:

Mindenekelőtt *a magántulajdon erősítése*, a piacgazdaság szereplői körének létrehozása, valamint a volt állami gazdaságokhoz képest hatékonyabban működő üzemi, vállalati, társasági struktúra kialakítása, amely *versenyképesebb* az elődeinél és helytáll a hatékonysági alapon szelektáló piaci versenyben. Az állami gazdaságok helyén olyan egyéni vagy társas vállalkozások formálódhatnak, amelyek jól illeszkedhetnek az Európai Unióban meglévő szerkezethez.

Másodsorban a pénzügyi-likviditási gondokkal küzdő gazdaságok *pénzügyi reorganizációja*, az általános tőkeszegénység enyhítése és a technikai, technológiai korszerűsítés.

Harmadsorban az állami gazdaságokban felhalmozott *szaktudás, szakismeret, érdekességgel és rugalmas vállalkozói magatartással társulva* szolgálja a biológiai lapok, a mezőgazdaság tudatos fejlesztését.

Negyedsorban pedig a privatizációs bevételek az ország pénzügyi egyensúlyi helyzetének javításához is hozzájárulhatnak.

c/ A privatizáció számtalan nehézséggel terheltlen folyt, ami az általunk ajánlott és előbb vázolt célok megvalósítását is korlátozta.

Az állami gazdaságok kisebb-nagyobb vagyontárgyainak, gépeinek, berendezéseinek, az alaptevékenységről leválasztható szolgáltató üzemeinek, telepeinek, kerületeinek *értékesítése az elgondolthoz képest szerény eredménnyel járt*.

A privatizáció és az átalakulás folyamata *elhúzódott*, amiben szerepe van az újszerűségnek, a politikának és az ÁVÜ-nek is. Ez természetesen jelentős privatizációs többletkiadást, vagyonfelélést, csődöt, felszámolást és végelszámolást okozott. *A külföldi vevők* nem tolongtak, *s a hazai vevők* pedig tőkehiány miatt, illetve a vagyon értékcsökkenésére, vagy felszámolásra várva nem vásároltak. Igaz az is - minden javaslat ellenére -, hogy a hazai potenciális vevők nem kaptak megfelelő pénzügyi segítséget.

A privatizációt rendkívül lassította és bonyolította hogy a kárpótlás és más okok miatt *a földek egyelőre nem értékesíthetők*. Néhány negatív felszámolási tapasztalat alapján - a dolgozókat illető kárpótlási földeket kivéve (20 AK/fő, összesen 70 ezer ha) - az ÁVÜ közvetlen hatáskörébe vonta a földek feletti rendelkezést. Figyelmet érdemel, hogy az ÁVÜ, az ÁV Rt, illetve jogutód szervezete az ÁPV Rt. Magyarország legnagyobb földbirtokosa a tulajdonában lévő mintegy fél millió hektár földdel! Föld

nélkül az üzemegységek, állattenyésztő telepek, vetőmagüzemek stb. nehezen értékesíthetők. Az állami gazdaságok a magántulajdonba került földek *visszabérlésével* segítettek gondjaikon.

Az állami gazdaságok *pénzügyileg* - mint erre utaltunk - alaposan *megrendültek*, melynek előzményei zömmel a nagy fejlesztési hitelekre és a szovjet piac elvesztésére vezethetők vissza. Az adós konszolidációba az ÁVÜ keretében csak egy állami gazdaság került.

Súlyos veszteség mind az állami gazdaságok, mind a kistermelők vonatkozásában a pénzügyi és az átmeneti értékesítési problémáik miatt *megszűnt integrációk*, amelyek valójában a 80-as évtizedben a magángazdálkodás fontos bázisai, s egyúttal a nagyüzem bevételi forrásai voltak. Ez hátrányosan érintette az állami gazdaságokban dolgozók családjait és a településen élő jövedelemkiegészítő mezőgazdálkodást folytatókat is. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy 1993-ra nagymértékben beszűkült az árualap, olyannyira, hogy az Európai Unióban megnyílt lehetőségeket sem sikerült teljes mértékben kihasználni.

d/ *A decentralizált privatizáció* - a változott nehézségek, bizonytalanság, érdekütközések, emberi magatartási problémák stb. ellenére - több olyan *pozitív eredménnyel is járt, melynek hatásai jövőt formálóak*.

(1) Az általában fogyasztási célú, kisebb-nagyobb magánmegtakarítások *termelő, vállalkozó tőkévé* alakultak.

(2) Kisebb fizetőképességű, vidéken élő, agrárbeállítottságú személyeket, illetve abból élőket *tulajdonszerzésre serken-*

tett. Ezzel, a piaci szereplők körét is bővítve, segítette a piacgazdaság kibontakozását.

(3) A decentralizált privatizációban a szerződésekből *kikötötték a foglalkoztatás* kötelezettségét, illetve a pályázatok bírálatakor során a foglalkoztatás kilátásait is értékelték. Ezzel mérsékeltek a meglévő és lehetséges feszültségeket.

(4) Azzal, hogy a decentralizált privatizáció bevételeit az ÁVÜ nem vonta el, a megmaradó jogutód *pénzügyi reorganizációját mozdította elő*. Tőke kivonás helyett tehát a pénzügyi, likviditási, finanszírozási helyzet javítása történt. Ez növelte a jogutód későbbi privatizációs esélyeit is.

(5) A zömében *szakmai befektetők* mellett megjelentek a *pénzügyi befektetők* is, ami - több más megfontolás mellett - a mezőgazdaság kedvezőbb megítélését sejteti. Mindkét esetben a természeti erőforrások és a termelés megújítása az eredmény.

(6) Serkentően hatott a *termőföld értékének növekedésére*, a későbbi földpiac élénkülésére, mert a vevők általában a haszonbéli terület későbbi megvásárlására készülnek, melyre elővételi joguk van.

(7) A kialakult *földhaszonbérlet tőkekímélő és méretnövelő*, az amúgyis tőkeszegény befektetői körben, ahol a megvásárolt vagyont *forgóeszközigénye* a működés legnagyobb gondja.

(8) Hozzájárult egy merőben új, Európához közelítő, a versenyképesség és hatékonyság csíráit hordozó *tulajdonosi és üzemi struktúrához*.

(9) Egyes helyeken - éppen a működés finanszírozásának nehézségei miatt -

megindult a vásárolt üzemek *újraértékesítése*. Ezzel - a régebben elképzelhetetlen - piaci mozgás kezdődött, megjelent a piaci szelekció, melynek hatása a versenyképességben, a nyereségtermelésben csúcspontot ért el majd ki.

e/ *Az átalakult állami gazdaságok* - a decentralizáció és a kárpótlás során területében és vagyonában lecsökkent - *jogutód társaságainak* eddigi *privatizálásából* is megfogalmazható néhány pozitív kicsengésű következtetés.

(1) Hat jogutód társaságban *a dolgozók* - a munkavállalók és a menedzsment - *váltak tulajdonossá*, amit a szocialista társadalom éveiben sem sikerült megvalósítani - még a szövetkezetekben sem. A tulajdon megszerzésére pályázók konzorciumot hoztak létre és a pályázaton döntő tulajdonosi részesedéshez jutottak.

(2) Nem spekulánsok, hanem *szakmai befektetők* kezébe került a termelői vagyon döntő része - a privatizált jogutód társaságokban.

(3) A vevők körében *kettős kötődés* figyelhető meg, ugyanis tulajdonosi és munkahelyet biztosító szándék egyszemélyben és egyidőben testesült meg, ami a hosszabb távú működtetés egyik meghatározója.

(4) A privatizálás előmozdította a *polgárosodást*, ami különösen érdekes és fontos az *agrárértelmiség* körében. A haszonérdekű tulajdonosi polgárság és az értékorientált szellemi polgárság Európában kiegyenlített erőviszonyokat tükröznek napjainkra. Magyarországon csak most zajlik a szellemi értékekkel rendelkező polgárok vagyonosodása, melynek egy teljesen új agrárértelmiségi ré-

teg, a polgárság formálódása lesz az eredménye.

(5) A privatizálással *megszűnt a további vagyonvesztés veszélye*, megindult a *termelői alapok* rendbetétele és fejlesztése, a piaci kapcsolatok építése, a bevételek ésszerű befektetése, a növekedés, a fejlődés megalapozása.

f/ *A kincstári birtokok* irányítása, további privatizálása és szerepköre még sok kérdőjelet vet fel, de egészen biztos, hogy tevékenységük a jövőben nem korlátozódik csak a biológiai alapokra, szaporításra, tenyésztésre. A 80-as években készített prognózisunkban is rögzítettük, hogy *szükség van olyan állami gazdaságokra, amelyek fejlesztő, adaptáló, integráló stb. szerepkört töltenek* be az ökonómiában, technológiában és a technikában. (31) Számptalan változás után 1995-ben 28 gazdaság maradt tartósan állami tulajdonban, eltérő állami tulajdonhányad mellett. A tartósan állami tulajdonban lévő gazdaságok 1994-ben - minden nehézség ellenére - 3 milliárd Ft eredményt értek el. Igaz ez az adókonszolidációban kapott összeg nagyságrendjének felel meg.

A magántulajdonú gazdasági társaságok

Az utóbbi évtizedekben - a régebbi hazai és a jelenlegi nemzetközi felfogástól, valamint gyakorlattól eltérően - a szövetkezeteket nem tekintették gazdasági társaságnak, ami ideológiai és politikai megfontolásokkal magyarázható. Ezt a „hagyományt” tükrözi az, hogy a Társasági Törvény sem foglalkozott a szövetkeze-

tekkel, ami az átmenet éveiben indokolt, de a későbbiekben az egységes társasági törvény megalkotása célszerűbbnek és előnyösebbnek ígérkezik.

Jól tükrözi a szövetkezeti megítélését *Ihrig Károly* (1929) meghatározása, aki szerint *a szövetkezet alapvetően gazdasági alakulat*, olyan társulás, amelyben több gazdaság valamilyen gazdálkodási mozzanatot közös üzemben végez, vagy végeztet el, úgy azonban, hogy a gazdaságokat egyébként független különállásukban meghagyja. Ez a szövetkezet európai felfogása, melyet a 150 éves gyakorlat sokoldalúan igazolt, vagyis a szövetkezet nem más mint a gazdaságilag önálló tagok közös vállalkozása.

Az USA-ban is *üzleti célú társaságnak* ismeri el az állam a szövetkezetet, amelyben a tulajdonosok irányítanak közös haszon érdekében, egy tag-egy szavazat mellett és a nyereséget a használat, illetve a részvétel szerint osztják el. Az USA-ban 40 ezer szövetkezetnek 60 millió tagja van, minden 3. állampolgár valamilyen szövetkezet tagja, de ebből 52 millió a hitelszövetkezetekben található. Teljesítményük évi 100 milliárd USD. A *farmerek körében* az értékesítő szövetkezet a népszerűbb. Rendkívül változatos (telefon, áramtermelő stb.) a szövetkezetek tevékenysége. Érdekes, hogy a városokban több a szövetkezet mint vidéken. (83) Az USA-ban a szövetkezés nem más mint annak demokratikus módja, hogy az egyén versenyben maradjon és boldoguljon a méretelőny, a kockázat csökkentés stb. eredményeként.

Feltehető, hogy - a tagok érdekében és nem az állam kényelmére - az élet

minden területén terjednek a szövetkezetek és így megszűnik, feleslegessé válik más társaságoktól való „sajátos” elkülönülése, s a mezőgazdaságban megnő a gazdasági társaságok közötti arányuk.

A gazdasági társaságok száma gyorsan változott az üzemi struktúrában, amint ezt az előzőekben bemutattuk. A *gazdasági társaságok* közül a *kft-ék* számának további növekedése mérséklődik, míg ennél jóval szerényebben bővül az *rt-ék* köre. A későbbiekben a kft-ék, rt-ék számának szűkülése, vagyonuk és tevékenységük izmosodása várható. Egyik formáció sem jellemző a fejlett országok mezőgazdaságára, de a *hazai viszonyok*, a termelés, feldolgozás és kereskedelem kombinációi, a hiányzó *integrációs* kapcsolatok, az átmeneti viszonyok ezt indokolttá tették, illetve teszik.

Az erdő és fagazdaság

A trianoni békeszerződéssel hazánk erdei *7,4 millió hektárról 1,2 millióra csökkentek*. Ezzel elveszett az ország egyik fontos nyersanyagkészlete és az exportáló országból *importálóvá vált*. Magyarország területének 12%-át borította erdő 1945-ben (1,1 millió ha), 1990-ben 18%-át (1,8 millió ha), tehát ez idő alatt világviszonylatban is *páratlan mértékben több mint 50%-kal nőtt az erdő területe*. A nagyarányú erdőtelepítések ellenére Magyarország *erdősültsége* csak 18%-os, ezzel az európai országok között *az utolsó harmadban* helyezkedik el.

Az erdőtelepítések állami költségvetésből valósultak meg az agrártermelés szempontjából kedvezőtlenebb adottságú,

úgynevezett *marginális területeken*: erdőlódott dombvidéki, alföldi homokterületeken, belvízveszélyes folyók mentén elterülő szántóföldeken és gyepeken, de egyes térségekben jelentősen bővült a mezővédő erdősávok területe is, melynek jelentős részét a 80-as évek pénzügyi nehézségei következtében kitermelték. Például Szabolcs-Szatmár megyében a szövetkezetek bevételeinek 30%-át közelítette az ebből származó bevétel.

Az erdőtelepítések elsődleges célja a racionálisabb földhasznosítás volt és zömében úgynevezett *haszonerdőket* telepítettek, melynek legnagyobb használati értékét a *fakitermelés* adja. Ezzel együtt azonban *környezetvédelmet, rekreációs célokat* is szolgált, az ott élő népességnek *munkalehetőséget* is teremtett és nem utolsósorban a *vadgazdálkodást* és az ehhez kapcsolódó szolgáltatások bővítését is eredményezte.

a/ A tulajdon- és hasznosítási viszonyok az erdőt sem kerülték el az elmúlt

évtizedek alatt, s érdemleges területi növekedés mellett és alapos átrendeződés után az állami tulajdon, valamint hasznosítás vált uralkodóvá. Az egyébként elismerésre méltó és nemes célú „erdő lobby” sikeresen működött: jelentős állami költségekkel növelte hazánk erdőültetését, ésszerű gazdálkodást valósított meg és kialakította a közvéleményben azt a nézetet, hogy az erdőt egészen másképpen kell kezelni, mint más ültetvényeket, ami megjelenik a tulajdonviszonyok átalakításában is. A gondosság, az időigény számításba vétele természetesen nem felesleges óvatosság. Különösen, ha számot vetnek annak hátulütőivel is.

Az 1945 évi földreform során kiosztott összesen 3,2 millió hektárból az erdő területe, illetve erdőtelepítés céljára 840 ezer hektár szolgált. Az erdőtulajdon az *állam javára* és döntően a *magántulajdon rovására* átrendeződött (ezer hektár):

Tulajdon jogcím	1938	1946	1988	1994
Magántulajdonban	523	99	10	751
Állami tulajdonban	55	826	1139	928
Községi és törvényhatósági (önkormányzati)	29	48	11	9
Városi	38	49	-	-
Erdőbirtokossági	145	155	-	-
Részvénytársasági	17	1	-	-
Hítbizományi	175	-	-	-
Alapítványi	44	-	-	-
Egyházi	162	-	-	-
Termelői és egyéb szövetkezeti	-	-	528	-
Összesen:	1188	1188	1688	1688

b/ A jogszabályi feltételeket követően a kárpótlások eredményeképpen 1995 elejére lényeges változások zajlottak le. *Dauner Márton* - az FM Erdészeti Hivatal vezetője - szerint a változások az alábbiakkal jellemezhető. (84) Az ország kerekén 9,3 millió ha területéből 1,862 millió ha az erdő. 1994-ben nem csökkent, hanem növekedett az erdők területe. Bár sokan ennek az ellenkezőjét várták.

Az élőkészlet 305-308 millió m³. Az elmúlt évben 1994-ben - minden híreszteléستől eltérően - nőtt az élőkészlet mintegy 11,0-11,5 millió m³-rel. Ebben azonban az is szerepet játszott az, hogy a bizonytalan tulajdonviszonyok, az átmeneti állapotok miatt mérsékeltebb volt a kitermelés.

A sokat hangoztatott lopás, pontosabban az engedély nélküli fakivágás 150 ezer m³-re becsülhető, amely az élőkészlet 0,5%-át sem éri el. Az adat- és információgyűjtés során találkoztunk Borsod-Abaúj-Zemplén megyében az ún. „megélhetési lopás” kifejezéssel is, amivel a hatóságok szinte semmit sem tudnak kezdeni. Egyes körzetekben az átlagos képnél rosszabb a helyzet. Ugyancsak az említett megyében egyes községekben a cigány lakosság - a támogatással házilagosan épülő házaikhoz - engedély nélkül hanyagul vagdossák ki a fákat.

Magántulajdonba került 720-750 ezer ha erdő, melynek tulajdonosai 250-300 ezer főt tesznek ki. A eddigi tulajdoni átrendeződésből jól látható, hogy a magánerdők döntően a szövetkezeti erdők-ből növekedett, s kisebb részben az állami tulajdonból.

Az erdők zömmel szórványban lévő, kisebb területek, sok esetben „üdülő-telek” nagyságúak, 300-400 négyszögöles parcellák. Az esetek jó részében bokros, cserjés, kevés hasznofával rendelkező, de erdő művelési ágba tartozó területekről van szó. A szerencsések, az ügyesek azonban nagyobb, gazdag faállománnyal rendelkező erdőrészekhez jutottak, igen olcsón. Mindent egybevetve az eddigi privatizáció - a kellő előkészületek, az átmeneti helyzet, a bizonytalanság ellenére - nem okozott komoly károkat sem az erdő területében, sem az élőkészletben.

c/ A szórvány, a 60 ha alatti és a nagy összefüggő állami erdők privatizációjában, illetve megtartásában fontos a közcélok, az erdő sokoldalú szerepe, a felújítás, a telepítés beruházási és finanszírozási igényének, valamint az ésszerű használat szempontjainak az összehangolása.

Az erdőtelepítés és felújítás jövője, a gyenge adottságú mezőgazdasági és más területek telepítése, fásítása a pénzügyi lehetőségektől függ.

Egy hektár erdő telepítési költsége - nagyüzemi kivitelezésben - némi ápolási költséggel kiegészítve 190 E Ft/ha. (Felújítás és telepítés együtt 300 E Ft/ha.) Ezen sokat csökkenthet a családi kivitelezésű telepítés, különösen, ha a szaporítóanyagot is a család állítja elő. A család munkaidejének értékét, „takarékbba” helyezi ami majd később a hasznosítás módjától, tartamosságától függően kamatozik. A kamatos kamattal növelt befektetés igen jelentős lehet, ha a család ezt megelőlegezheti. Ez a kisebb területek folyamatos telepítése és a mellékfoglalko-

zásban való erdőgazdálkodás mellett szól. A telepítés költsége nagyban függ attól, hogy mi a hasznosítás célja és milyen fafajt és csemetét használnak. A családi telepítés természetesen *társas szakcsoporti formában is megoldható* - a kertészeti ültetvények szervezéséhez hasonlóan -, de állami erdőgazdasági „szakvezetéssel”, szolgáltatással is jól elképzelhető. Ez utóbbihoz az erdőgazdasági menedzsment és felügyeletük szemléletváltozása és cselekvő kezdeményezése is szükséges.

Az országgyűlés döntött a tartósan állami tulajdonban maradó erdészeti és fagazdasági társaságokról. (Az erdészetek időközben társaságokká alakultak.) Az ÁPV Rt. 19 társaság fölött gyakorolja a tulajdonosi jogokat, míg a honvédelmi miniszter 3 fölött.

Ezen kívül a 28 tartósan állami tulajdonban maradó volt *állami gazdaság* kezelésében is maradnak kisebb-nagyobb erdők és feldolgozó üzemek.

A magántulajdonosok körében az erdőbirtokosságok szervezése az egyik lehetséges - Magyarországon jól bevált - megoldás. Az erdőszövetkezetek viszont nincsen hagyománya, holott ez a pinceszövetkezet analógiája alapján is létrehozható. Valójában az erdőtulajdonosok egy szövetkezeti vállalatot hoznak létre erdőgazdasági és elsődleges feldolgozási céllal.

d/ Régebbi és újabb vizsgálataink alapján az erdő- és fagazdaság jövőjét egyengető megoldásra váró fontosabb problémák a következők

(1) Mindenekelőtt az agrárpolitikába szervesen illeszkedő olyan erdészeti po-

litikára lenne szükség, amely összhangban áll a birtokpolitikával, a terület- és vidékfejlesztési politikával, a környezetvédelemmel, a vadgazdálkodással és ezek jogi szabályozással.

(2) Az erdőgazdaság problémái sem a jelenben, sem a jövőben nem oldhatók meg önmagukban, hanem minden alkalommal célszerű számításba venni az elsődleges fafeldolgozás nyújtotta lehetőségeket, valamint a kereskedelmet, melynek ma kiszolgáltatottai az alapanyagot termelő erdőtulajdonosok. A fafeldolgozásban és a kereskedelemben jelentős jövedelmek képződhetnek melyek a vertikum széttagoltsága miatt részben nem kerülnek vissza az erdőgazdaságba. Ez egyfajta „rablógazdálkodást” jelent valójában.

(3) Az erdő- és fagazdaság, a feldolgozás és kereskedelem *integrációja* új szervezeti kereteket igényelnek. Erre a célra - a vizsgálódásaink alapján - megoldásként kínálkozik egy olyan vállalkozási szervezet, amely

- *társasági* formában működhet,
- *regionálisan* szervezett, amely megfelel az erdő térbeni elrendeződésének,
- *vertikálisan* felépített, vagyis felöleli a fejlesztést, erdősitést, erdőgazdálkodást, fafeldolgozást, kereskedelmet,
- *vegyes tulajdonú*, természetes és jogi személyeket, egyéni erdőbirtokosokat, erdőbirtokosságokat, állami erdészeteket stb. tömörítő.

(4) Bármilyen potenciális lehetőség kiaknázásának fontos feltétele a *pénzügyi helyzet, a finanszírozás megteremtése*, amely kedvezőtlenül alakult az elmúlt években. Ezen sokat javíthat:

- Az előbb említett új szervezeti és valójában új érdekeltégi rendszer.

- A családok, kisvállalkozók tőkéjének, tartalékainak, földterületének, munkaidejének a bevonása.

- A külföldi tőkebevonás főleg a feldolgozó és kereskedelmi fázisban, megőrizve a „megújítható természeti erőforrás”, az erdő hazai tulajdonlását.

- Az önkormányzati és idegenforgalmi források igénybevétele, minden olyan helyen, ahol az erdő - akárcsak táji értékével is - hozzájárul a vendégek, kirándulók vonzásához.

- A kormányzati beruházások, az állami költségvetési telepítési, felújítási, ápolási támogatások növelése, az ország pénzügyi egyensúlyának javulását követően.

(5) Az erdő, az erdészeti politika és a privatizáció körüli hangulatot motiváló kérdés a vadászati jog, a vadgazdálkodás és a vadászat, a vadásztatás. Az előző évtizedek fonákságai miatt és a vadgazdálkodás, vadászat mint üzletág fejlesztése érdekében csak a tulajdonnal összefüggően rendezhető. Nemzetközi gyakorlat, hogy azé a vad akié az erdő, vagy más élőhely. Ez önmagában is árnyalt szabályozást kíván, hát még ha hozzátesszük ehhez, hogy a nagy arányú állami erdőtulajdon megtartása eleve „gazdag vadállományhoz” jutás lehetőségét csillantja meg sokakban.

A vadásztatás sajnos közel sem hozta a múltban azt az üzleti hasznot ami elvárható, de ennek tennivalói ismertek és összefüggenek a tulajdonlással, a befektetés valamint a működtetés pénzügyi lehetőségeivel.

(6) Rendkívül fontos az erdőtelepítés és erdőfelújítás mellett a mezővédő erdősávok létesítése és általában a fásítás, melyben a települések önkormányzatai, lakói, polgárai, a gazdálkodók, a kisebb-nagyobb földterületek és kertek tulajdonosai egyaránt fontosak. Ebben nagy szerepe van a nevelésnek, az egészségesebb környezeti igény felkeltésének stb. A vízfolyások, térelválasztók, történelmi és kulturális emlékhelyek körüli ligetek létesítése, utak, járdák fásítása, mezővédő erdősávok létesítése stb., meglepően - „sok kicsi sokra megy” alapon - növelheti az élőfakészletet, amely bizonyos mennyiségű tüzelőanyagot és haszonfát is szolgáltatva gazdasági előnyt is jelent, szolgálva a biodiverzitást, az egészségesebb környezetet, javítva a klímát stb.

A fásításra - amely elhanyagolt egyszerűségéhez és hasznosságához képest - önálló programot célszerű szervezni.

(7) Az ösztönző és korlátozó, tiltó szabályozás az erdősisítésre, a fásításra helyezze a hangsúlyt és ne rettentse el, ne vegye el az emberek, a vállalkozók kedvét.

(8) A kárpótlás befejezése és a magántulajdonosok szakmai segítése fontos feltétele a mielőbbi kibontakozásnak, a zökkenőmentes átállásnak, majd a fejlődés megindulásának.

(9) Nem kisebb gond a nagy kiterjedésű állami, kincstári erdők tulajdonosi jogainak gyakorlása és üzemszerű működtetésük megoldása. Hogyan valósuljon meg a profit vagy a vagyónérdekeltégű orientáció, az „önfinanszírozás” és a „tartamosság” igényeinek egyidejű kielégítése.

(10) Mindent egybevetve az erdő- és fagazdaság jövőjét szolgáló privatizáció, az állami vállalatok átalakulása, az állam tulajdonjogának gyakorlása, a magán erdőgazdálkodás számtalan kérdésének megválaszolása *további elemző, értékelő munkát kíván*, melyben fontos a tudományos tárgyilagosság, az elfogulatlan kritikai hangvétel. Ez még akkor is messzebbre vezethet, ha hibákkal terhelt, szemben az elfogult, öncélú törekvésekkel.

A birtok- és üzemi viszonyok prognóza

A 80-as években a mezőgazdaságban felgyorsultak az érdekeltségi és szervezeti változások. A rendszerváltozást követően a magántulajdon helyreállítása, a privatizálás, a vagyon zömének üzletrészként való átadása és a földkárptólás gyökeres fordulatot jelentett, melynek hatására *nehezen áttekinthető, valamint gyorsan változó átmeneti állapotok* jöttek létre. Erre jellemző a befejezetlenség, a tulajdon és használat szétválása. A versenyképes birtok- és üzemi struktúra kibontakozása az általános gazdasági és társadalmi haladástól, a földtulajdon rendezettségétől, a finanszírozási, jövedelmi és piaci helyzet javulásától, a földforgalom megindulásától, az alkalmazott birtokpolitikától függ elsősorban.

a/ *Fehér Alajos* szerint az agrárváltság eredményes kezelése és a gazdaság normalizálódása esetén a tulajdoni és birtokstruktúrán belül a korábbi nagyüzemek utódszervezetei várhatóan *nagybirtokokon* gazdálkodnak majd. Várható a részidős

mezőgazdasági termelők számának, s ezzel együtt a *kis- és töpebirtokok, kisiüzemek* számának a növekedése és a földtulajdonon, illetve a birtokszerkezeten belüli magas arányuk. Gazdálkodásuk saját tulajdonú és bérelt földterületeken egyaránt elképzelhető. Szerepük az önellátásban, a társadalmi feszültségek kezelésében, a települések arculatának formálásában, általában véve a vidék fejlődésében változatlanul jelentős marad. Kibontakozásukat, stabilizálódásukat számos tényező serkenti és gátolja. A válság vége felé nagyobb számban alakulhatnak ki és vonzóvá válhatnak (a család munkaerejére alapozott, annak eltartását nagyrészen biztosító) főmunkaidős egyéni- és magángazdaságok, általában *közepes birtokméretekben*. Létük és életképességük alapja, hogy biztosítják a természetbeni és értékbeni tulajdon egységét, meghatározott életformát jelentenek, s fontos szerepük van a föld- és birtokkoncentráció egészségtelen ütemének a mérséklésében. Ezek a gazdaságok nagy valószínűséggel nagyobb arányú bérelt területet is használnak majd. (85)

Enese László és Magda Sándor az üzemi viszonyok kapcsán helyesen állapítják meg, hogy bizonyos változtatások szükségességét az agrárökonómiai kutatás és a szakirodalom már egy évtizeddel ezelőtt szorgalmazta, főként a gazdasági hatékonyság és a versenyképesség javítása érdekében. A nagy politikai átrendeződésben azonban meglehetősen elszármadtak a mezőgazdaság átalakulásának és modernizációjának ezek a követelményei. Prognózisukban figyelmüket a feltehetően üzemi formákra és azok vál-

tozási tendenciáira irányították, mintegy tizenöt éves távra előretekintve. Ennek jegyében vizsgálták a házkörüli gazdálkodást, a mellékfoglalkozású kiegészítő termelést, a részfoglalkozású mezőgazdasági kisüzemet, az önálló családi gazdaságot, a nagycsaládi gazdaságot, az egyszerű gazdálkodói társulást, a magán (családi) tulajdonú mezőgazdasági középüzemet, a nem agrárcégek mezőgazdasági (közép) üzemét, a középüzemi borgazdaságot, a szövetkezeti gazdaságot, az állami birtokot és a részvénytársaságot, a korlátolt felelősségű társaságot, mint vállalkozási és üzemi formák alakulását a mezőgazdaságban. (86)

Magda Sándor - az észak-magyarországi térségben végzett vizsgálatai alapján - megállapítja, hogy az üzemi viszonyokban a *termelési szerkezet* feltételekhez való igazítása, - melynek létrejöttek az érdekeltségi feltételei - a *munkaerő* létszáma és minősége, a meglévő *állattenyésztési telepek*, és más *nagyüzemi eszközök* hasznosítása lesz a meghatározó. (87)

b/ Ismeretes, hogy a rendszerváltozást megelőzően *nagyüzemi hasznosításban* (szövetkezeti, állami gazdasági és állami erdőgazdasági) *volt a földek csaknem 95%-a!* A szövetkezeti tagok tulajdonában még megmaradt földek hasznosításába a tulajdonosok valójában nem szólhattak bele, nem volt földforgalom és a földhaszonbérlet szerepét a földjáradék töltötte be. A *kistermelők* tulajdonában és használatában található a földek valamivel több mint 5%-a állott. A földtulajdon viszonyai - befejezetlenségük ellenére - gyorsan és gyökeresen átalakul-

tak. Napjainkra magántulajdonba került a földek döntő hányada. *Becslésünk szerint* a privatizálás és a kárptolás befejezését követően az *alábbi arányok* várhatók:

magántulajdon	80%
állami tulajdon (állami gazdaság + erdőgazdaságok)	13-15%
önkormányzati és egyéb tulajdon	5-7%

A hazai viszonyokat és a nemzetközi fejlődési tendenciákat mérlegelve, valószínűsíthető, hogy a birtokviszonyokra - az ezredfordulót követő évekre - az alábbiak várhatók:

(1) A vázoltak hatására szétvált földtulajdon, birtok és hasznosítás, üzem tarka mezőnyében közeledik a *tulajdon és hasznosítás*.

(2) Felgyorsul a már megindult, de kellően nem ismert *birtok* (földtulajdon) *koncentráció*.

(3) A földtulajdon koncentrációja társul a birtoktestek *földrendezésével*, de zömmel időben követő jelleggel.

(4) Az *egy vagy néhány hektáros törpebirtokok* száma napjainkhoz képest jóval kevesebbnek, de még mindig igen népesnek becsülhető. Ebben egyaránt szerepet játszik a fokozatosan javuló létbiztonság, a mellék-, részfoglalkozású megoldások, az örökséghez való ragaszkodás, az egészséges és szórakoztató kertészkedés, a házkörüli termelés öröme stb. Ezek nagy számuk mellett csekély arányt képviselnek az össze földterületből és az árukibocsátásból. Sokfelé ágazó érdekeiket különféle egyesületek, szövetségek képviselik majd az ezredforduló körüli években. Fontos szerepet játszhatnak a

térségi feszültségek levezetésében, a munkanélküliek, nyugdíjasok, nagycsaládosok élelmezési stb. gondjainak enyhítésében.

A törpebirtokosok körének hirtelen bővüléséhez nagymértékben hozzájárult a tagoknak, dolgozóknak, alkalmazottaknak juttatott 20-30 AK földterület. Az újdonsült birtokosok földjeit általában a jobb területeken jelölték ki, amit nagyüzemi táblában együttesen művelnek.

A törpebirtokok zöme nagyüzemekben hasznosul jelenleg is, ami a későbbiekben nagymértékben attól függ, hogy az idősektől, kívülállóktól, elszegényedőktől stb. értékesítésre kerülő kisbirtokokat ki vásárolja meg, társasági nagyüzem, tulajdonát növelő magánszemély stb.

(5) *A középbirtokok két pólus között helyezkednek el. Földterületüket fokozatosan növelők vállalkozói, családi, sőt mellékfoglalkozási jelleggel működnek. Különösen a tanyás vidékeken, a kertészeti ágazatokban, egyes állattartási ágazatokban tevékenykedhetnek eredményesen.*

(6) *A nagybirtokok száma is növekvő. Az egyéni és társas (rt-ék, kft-ék, szövetkezetek) magántulajdonú, valamint állami, önkormányzati, alapítványi stb. nagybirtokok, egyrésze nagy méretekben bocsát ki mezőgazdasági alapanyagokat, de feldolgozással, szolgáltatással, beszerzéssel és értékesítéssel, integrációs tevékenységgel is foglalkoznak.*

Ezek - mint említettük - a termelőszövetkezetek és állami gazdaságok közelmúlt területi méreteihez képest kisebbek lesznek, főleg az aprófalvas, települések régióiban.

A nagybirtokok földterületüket - rendszeresélyük javítása vagy *a diverzifikált tevékenységi szerkezetüket* megalapozó alapanyagtermelés biztonsága miatt - *bérletekkel* egészítik ki.

(7) *A prognosztizálható üzemi struktúra igen változatos lesz, amit nemcsak a birtokviszonyok, a földtulajdon elhelyezkedése, hanem az eltérő méretű termőhelyi adottságok, a települési viszonyok (tanyás, aprófalvas, nagyhatárú település, üdülőövezet stb.), a tevékenység jellege (üveg-fólia alatti hajtás, gabonatermelés, hízalás stb.) is differenciál.*

(8) *A kisüzemek több százézesres mezőnyen zömében mellékfoglalkozású szerepkörben, csökkenő árutermelési jelentőséggel, a törpebirtokosok köréből verbuválódva, lassan korszerűsödő eszközökkel, felszereléssel és munkaigényes megoldásokkal. Körükben növekvő a szerződéssel vagy tagsági viszonytal, valamilyen szövetkezethez való kapcsolódók aránya.*

(9) *A középzemek az árukibocsátás értékétől és jellegétől függően kisebb-nagyobb területtel, családi, jövedelemérdekeltségű vagy profitorientált vállalkozói jelleggel, korszerűsödő felszereléssel, fő- és mellékfoglalkozásban, egyénileg vagy szövetkezve, ez utóbbiak főleg beszerzésre, értékesítésre, szolgáltatásra szerveződve. Növekvő szerepű a földhaszon bérlet, a mellékfoglalkozású gazdálkodás és megjelennek a bérlőgazdaságok.*

(10) *A nagyüzemek körében a bérlettel kiegészített több száz hektáros földtulajdonnal rendelkező egyénileg gazdálkodó, szövetkezetbe tömörült kis- és középbirtokosok, állami és magántulajdon-*

ban lévő társaságok, valamint a vegyes tulajdonú regionálisan szervezett és vertikálisan felépített nagyüzemek egyaránt megtalálhatók. Egyes tulajdonosok, vagy csoportok több nagyüzemet is működtetnek.

Nagyon fontos annak megértése a birtok-üzem viszonyában, hogy a *törpebirtokokat könnyen hasznosíthatják nagyüzemi formában*, de fordítva ez nem lehetséges. A kisbirtok hasznosítási lehetőségei korlátozottak eltérően a nagybirtoktól, ami lehetővé teszi, hogy egyidőben egy részét középbérlőknek adják, más részét nagyüzemileg műveljék, míg valamilyen hányada hobby célokat is szolgálhat.

(11) A *vázolt fokozatosan tisztuló birtok-, és üzemi struktúra* az átmenet feszültségei ellenére már lehetőséget nyújt a *tulajdonosi gondosságból*, takarékos-ságból, rugalmas alkalmazkodásból, a háztartás és üzem egymásmellettiségéből, a munkaerő átcsoportosításából, az alacsonyabb tranzakciós, vagy általános költségekből adódó előnyök kamatoztatására és a *nagyüzemi lehetőségek* hasznosítására.

(12) Várhatóan nem ismétlődik meg a „nagy mégjobb” gyakorlata. A modern institucionalista közgazdaságtan nagy figyelmet szentel a tranzakciós költségeknek, ami az ügyletek kötéséből, az irányítás, koordinálás stb. ráfordításaiból tevődik össze. Évek óta tanítottuk, hogy a fajlagos általános költségek bizonyos méretéig *csökkenthetők, egy mérethatáron túl jelentősen megugranak*, majd azon a szinten újra csökkenthetők, de persze nemcsak költségek léteznek, hanem fog-

lalkoztatás, termelési szerkezet, termőhely, helyhezkötés, életforma stb. ami mind szerepet játszik a méretmeghatározásban.

c/ A birtok és üzem közelítésében, a kialakult ellentmondások oldásában igen sokat segíthet a helyi, a kölcsönös érdekekkel számoló öntevékenység. A gazdasági helyzet már a *80-as évtizedben* is kikényszerített *különbéle bérleti, „vállalkozói” megoldásokat*, amelyeket akkor a nagyüzemi központok szerveztek, de most merőben új helyzetről van szó. Akkor ugyanis a nagy táblákat, *a nagy méreteket kellett kis egyéni, családi nagyságúvá szervezni* a gyümölcs- és zöldség, a szőlőtermelésben, a tehenészetekben, a juhászatokban stb., most pedig a *magántulajdonban lévő birtoktesteket szükséges nagyobb üzemi méretekké formálni* főleg a haszonbérletek révén.

A földhasználat jelenleg is eltér a tulajdontól - akárcsak a rendszerváltozást megelőzően -, mert *a nagyüzemi, nagy táblás művelés aránya* 1995-ben *50-60%-ot tett ki* és a régebbi „*nadrágszűj*” parcellák szerencsére nem váltak ismét általánossá.

A tulajdon, a birtok és a használat, az üzem közelítésében fontos szerepet játszanak *a haszonbérletek*. A saját tulajdonú és a bérelt föld az alapja a versenyképes és hatékony vállalkozásoknak.

A földhaszonbérlet gyors elterjedését jelzi a következő 4-5 évben az is, hogy már sokhelyütt a földek kimérésénél számoltak az esetleges *bérletek egymás mellé kerülésével*. Később az elővételi jogot is kihasználva, ezek megvásárlása kerülhet előtérbe.

Felkarolást érdemelnek a múltban is ismert *feles, a harmados* stb. bérletek és a *részesművelés*.

Elvben a felek szabadon állapodnak meg a *bérleti díjban, és időtartamában*, de ha ez aláásná a földbirtokpolitika céljait, akkor szükségszerű a törvényi szabályozás, ami jelenleg csak átmeneti lehet. Fontos, hogy a szabályozás egyaránt védje a tulajdonost, a bérlőt és magát a termőföldet.

A bérleti rendszer tökekímélő és a gazdaságok méreteit növelő megoldás amely gyorsan terjed még ott is, ahol a saját tulajdonú farm a birtokpolitika célja!

Szorosan a földhasznosításhoz kapcsolódik a *birtokrendezés, a tagosítás, illetve a meglévő homogén adottságú táblák lehetőség szerinti megőrzése*, amely versenyelőnyt jelent a magyar mezőgazdaságnak. A szomszédos Ausztriában vagy éppen Belgiumban óriási anyagi áldozatokkal tagosítják a családi birtokokat. Nem arról van szó tehát, hogy mindenáron megőrizték az óriási táblákat és tömböket, hanem arról, hogy kisebb-nagyobb birtokok a település határában kedvező esetben egy helyen, de lehetőség szerint két-három-négy helyen terüljenek el. Ez nagyon is megfelel a magyarországi klimatikus viszonyoknak és az eltérő talaj, valamint termőhelyi adottságoknak. Ugyanis, a jégverés, vagy az aszály stb. nem egyformán sújtja a falu határát és így csökken a termelő kockázata, kihasználhatók a speciális adottságok stb.

Hasznosítási probléma a *parlagföldek* kérdése is, amit piaci megvilágításba

szükséges helyezni. Ugyanis túlkínálat vagy dekonjunkcióra esetén az ugarolás, vagy az alternatív nem élelmiszer célú hasznosítás lehet a megoldás.

Az élelmiszer-feldolgozás és az üzemi viszonyok

A mezőgazdasági alapanyagok élelmiszerré történő feldolgozása ősidők óta szerves egységet alkottak. Ebben is - mint annyi másban - a gyáripár térhódítása okozott változást.

a/ *Az államosítás hatására* hazai viszonyaink között nagyméretű centralizált, földrajzilag szétszórta elhelyezkedő sok üzemmellel, telephellyel rendelkező monopol helyzetet élvező szervezetek jöttek létre. A magánkisipar eltűnt, nem kímélve a pékségeket sem és megszűntek az olyan normális kapcsolódások is, mint a mézszárszék-vendéglő együttes működtetése. A 70-es évek után megindult a *magán élelmiszer-feldolgozó üzemek* létesítése is, de nagyon nehezen boldogultak az állami ipar versenytársakat kiiktató erőfölénye miatt. (Ez még a sütőiparban is megjelent.)

A hiány éveinek hatására az „ellátási felelősség” fényében sütkérező állami élelmiszeriparhoz képest az alapanyagot termelők mindig hátrányos helyzetben voltak. A biztonságos, hosszú évekig mennyiségi igényű és később is lassan differenciálódó belpiaci igény, a KGST országokkal kötött államközi szerződések eleve nem kényszerítették gyorsütemű műszaki fejlesztésre és piaci munkára az állami élelmiszeripart.

b/ Ebből a helyzetből a „mezőgazdasági lobby” vezetői és maguk a termelők többirányból is megpróbálták kitörni. A nyugat-európai, elsősorban franciaországi megoldásokkal (43) ismerkedő hazai szak- és politikai vezetés a *vertikális integrációt* tartotta alkalmasnak arra, hogy az állami élelmiszeripar és a mezőgazdaság közötti feszültségeket feloldja. Ezzel a felismeréssel Magyarország elért bizonyos eredményeket és megelőzte az akkori „szocialista tábor” más országait is, igaz, hogy a vertikális integráció nem vezetett messzire a verseny hiánya, az akkori tulajdonviszonyok stb. miatt. A 60-as években létesült vertikális minisztériumban a MÉM falai között sem sikerült a harmonizálás. Megjegyezzük, hogy a francia mintában az integráció piaci viszonyok és a magántulajdon alapján „üzleti” érdekből működött, arról nem is szólva, hogy sokhelyütt a feldolgozóipar kisebb-nagyobb hányadában az alapanyagtermelők tulajdonába volt.

A nagyobb állami gazdaságokban, kombinátokban és termelőszövetkezetekben kibontakozott - a mellék- és kiegészítő üzemi tevékenységek keretében - a *„vertikális fejlesztés”*, a takarmánygyártás és keverés, a szűrőhelyek, vágóhidak és húsüzemek létesítése, borászati és konzervüzemek építése stb. Ezek jó része az átalakulás és privatizálás során le- és kiváltak a volt nagyüzemi keretből, de sokan a túlkínálat és a pénzügyi nehézségek miatt mentek tönkre. A 80-as években végzett kutatásainkban (31) már utaltunk arra, hogy a vállalatok vertikális bő-

vítése nem mindig jár automatikus eredményjavulással a munkamegosztásból és a kooperációból származó előnyök elvesztése, a nagy tőkelekötés, a hitelterhek stb. miatt. A vertikális vállalatok az átmeneti piacvesztést nem vagy csak nagy áldozatokkal vésztették át.

c/ *A trösztvi szervezetek* leépítése ugyan már megkezdődött a 80-as években, de *a rendszerváltozást túlélte az állami élelmiszeripar monopol helyzete*. A Versenyhivatal közlése szerint míg Nyugat-Európában a fúzióengedélyezés köti le 70-80%-ban az ottani hivatal teendőit, Magyarországon viszont 70-80%-ban a gazdasági erőfölénnyel való visszaélés, a fogyasztók megkárosítása és a kapzsi verseny ügyei a jellemzőek. 1991-ben különösen szembetűnő volt a mezőgazdasági termelők és felvásárlók között, az utóbbiak erőfölényével való visszaélés, 1992-ben viszont a kartellbe tömörülés és a tisztességes piaci verseny megszegése volt a jellemző. (46)

Az állami élelmiszeripar inflációt el- lenesúlyozó szerepe megmaradt, azzal az igen nagy eltéréssel, hogy a költségvetés az év végén nem juttatta az egyes iparágakat „fiktív” nyereséghez. Így az eladósodó élelmiszeripari vállalatok állandó forgóeszközhianyával küszködve a csőd szélére sodródtak, magukkal víve beszállítóikat, zömmel a mezőgazdasági termelőket is.

Ilyen körülmények között bontakozott ki az *állami élelmiszeripar privatizációja*, amely a hazai „privatizációs történelemben” úttörő szerepet játszott. A Föld-

művelésügyi Minisztérium privatizációs koncepciója szerint az élelmiszeripari vállalatok csaknem mindegyike magántulajdonba adható. A 138 állami tulajdonú élelmiszeripari vállalatból 1993 derekáig 71 alakult át és 34 vállalatot privatizáltak részben vagy egészben. Csak néhány vállalatnál maradt tartós állami tulajdon. A két szalámigyárban - a szegediben és a Hertz szalámit gyártóban-, valamint a két paprikafeldolgozó üzemben, továbbá néhány kutatóintézetben. Ezen kívül valamennyi élelmiszeripari cég teljes körűen privatizálható. A szakemberek úgy vélik, hogy főként a belföldi befektetőket kell előnyben részesíteni, azért, hogy kialakulhasson a hazai tulajdonosi réteg. Cél az élelmiszeripar privatizációjakor a monopohelyzetek megszüntetése. (44) A valóságban másképpen alakult, mert megjelentek a kapacitás és piacot kereső szakmai befektetők, a multik, akik tarolták a "kurrens" iparágakat, de fejlesztettek és finanszírozták a termelést. Az élelmiszeriparban teljesen új helyzetet teremtett a *növényolaj, a dohány, a szesz, az édesipar és a hat cukorgyár privatizálása.*

A gabona- és malomiparban, a húsiparban, a tejiparban, a tartósítóiiparban - egyszóval a válságos iparágakban - a hazai termelők és befektetők, az egyes üzemek menedzserei és dolgozói is szóhoz juthatnának - ott ahol nincsen jobb ajánlatot tevő külföldi érdeklődő -, ha a tranzakciókhoz megfelelő hitelfeltételeket és átmeneti forgóeszköz támogatást kapnának. A kárpótlási jegyek „leszívása” sem történt meg. Kivételem a Békéscsabai

Agroker Rt. 1993 évi privatizációs pályázatát az AGROKER MRP szervezete nyerte. A 300 millió Ft-ot kitevő törzstőkéből kerekén 66% a dolgozóké lett. Ennek forrása saját erő, E-hitel, 20%-ig kárpótlási jegy. Az új tulajdonosi szerkezet arányai pedig : 66% MRP, 25% bank és 9% önkormányzat. (45)

d/ Jól látható, hogy *a nemzetközi mézőnyben hatalmas léptékkal halad előre a koncentráció és centralizáció.* Erősödnek a multinacionális szervezetek és a szövetkezeti élelmiszer-feldolgozók a nagyobb tőkeerő és mozgástér, a rugalmasabb működés stb. miatt sorban átalakulnak kft-ékké, rt-ékké - mint már említettük.

Magyarországon a körülményeknek, a feltételeknek és a fejlődés „menetrendjének” - még ha gyorsított is - megfelelően a kis- és közepes, egyéni és társas élelmiszer-feldolgozókra - iparáganként eltérően - és a valamikori trösztök denetralizált egységeinek önállósodására egyaránt szükség van. A későbbi években - kikerülve a kartelleket, a monopol helyzeteket - új tőkekoncentrációk, hazai és vegyestulajdonú oligopoliumok formálódnak.

A fejlődés kulcspontjai az egészséges táplálkozást szolgáló megbízható minőségű és bővülő választékú termékek kibocsátása, a szigorodó élelmiszer-szabványok betartása, a technikai-technológiai modernizáció, amely a beltartalom minőségétől az aszeptikus gyártáson és csomagoláson át, a designig az egész folyamatra kiterjedő és nem utolsó sorban a fajlagos költségek csökkentése, amely a mezőgazdaság komparatív lehetőségeivel

társulva jelentős versenyelőnyt jelent.

Az alapanyagtermelés, az élelmiszerfeldolgozás, a kereskedelem és a fogyasztás közötti kapcsolatok tudatos harmonizálásában az állami befolyásolásnak, a stratégiai tervezésnek, az érdekképviseleti tömörüléseknek egyaránt szerepe lesz a jövőben. A harmonizálás azokat az elméletileg feltárt alapokat kívánja kamatoztatni, amely végsőfokon együtt és külön-külön is a hatékonyság, a versenyképesség javítását szolgálják. Ilyenek:

- *A tőkekímélő lehetőségek kiaknázása, vagyis az, hogy az együttműködés egyes szakaszaiban a résztvevők pénzforsait bizonyos tevékenységekre összpontosítva használják fel.*

- *A tőkekonzentráció létrehozása a kapcsolatrendszer egészében, melynek segítségével eredményesen vehető fel a küzdelem a konkurenciával.*

- *A kooperatív többletek nyújtotta gazdasági előnyök realizálása.*

- *A bizonytalanságot mérséklő, kockázatot csökkentő együttműködés, amely a kapcsolatrendszeren belül működő piaci információs rendszerrel érhető el.*

Végeredményben tehát az élelmiszerfeldolgozás átalakítása és privatizálása nem gazdagította a mezőgazdasági termelők tulajdon- és üzemi viszonyait. Reális lehetőség maradt viszont az integrációs, termelői, szolgáltatói, piaci és kereskedelmi kapcsolatok kibontakozására, melyre találhatunk példát a külföldi tulajdonba került iparágakban (növényolajipar, egyes cukorgyárak, édesipar stb.), továbbá a belföldi szövetkezeti és állami társaságokban (Gyermely Rt., Csopak Rt., Bábolna Rt. stb.).

4. PIAC- ÉS TERMELÉS-POLITIKA

Az agrárpiacon viszonyok sokkoló hatást gyakoroltak a mezőgazdasági és az élelmiszertermelőkre. Ehhez több minden hozzájárult. Az átmeneti, de „rémisztónek” és „hosszantartónak” kikiáltott túltermelés. Az államközi szerződések, a KGST megszűnése. A dollár elszámolásra való áttérés. A Németh-Kormány liberalizációja. Az FM kormányzat magatartása, a piacszabályozási szerepkörtől való elfordulása. A belföldi fogyasztás csökkenése. A támogatások radikális leépítése. Minőségi, szállítási és más problémák is nehezítették a külpiacon értékesítést.

Mindez együttesen *áruhiányt és a termelői alapok leépülését* idézte elő, annyira, hogy már 1992 végén nem tudták kihasználni az exportpiacon lehetőségeket. A *termelés* 1988-hoz képest 1992-ben mintegy 30%-kal csökkent. Az exportárualap forrása így nem volt más mint a *lakossági fogyasztás 30-40%-os csökkenése*. Ennél is súlyosabb a baj, hogy a *fogyasztás összetétele* is rendkívül hátrányosan változott meg, miközben sajnos megnőtt a rosszul és alultápláltak, valamint az éhezők száma. Ismeretes, hogy a 80-as években Magyarországon a bőséges és kalóriagazdag táplálkozás mellett a mezőgazdasági termékek és élelmiszerek kezeletlenül egyharmada került exportra.

A számtalan negatív tényező és körülmény ellenére az új piaci viszonyokkal előbb megbirkózott az agrárgazdaság, mint például a jövedelmi-pénzügyi helyzetével. Ha a piac- és termeléspolitikát leegyszerűsítve szemléljük, akkor hama-

rosan kiderül, hogy a piacon a kereslet-hez kell igazodni, azt kell eladni amit megakarnak venni, de, hogy mit lehet eladni az mintegy 80%-ban az éghajlati és talajadottságok által determinált.

Cél a szociális piacgazdaság

Tudjuk, hogy a tőkés gazdaság hosszú fejlődési periódus, a szabadpiaci viszonyok után jutott el a szociális piacgazdasághoz, amit magas termelékenység és élelnívó, valamint társadalmi és szociális biztonság jellemez. *A rendszer működésének* pillérei a piac, a verseny és az ár, amelyben végsősoron a kereslet szabályozza a kínálatot.

A szociális piacgazdaságot megvalósító államok társadalmi jólétükben ráébredtek a növekedés korlátaira és egyre határozottabban hirdetik az *ökoszociális piacgazdaság* megvalósítását.

A szociális piacgazdaság csak stabil pénz, magas foglalkoztatás, kiegyensúlyozott külkereskedelem és a gazdasági növekedés fenntartható feltételei mellett létezhet, leszámítva a gazdasági ciklusokból származó hullámzásokat.

A magyarországi körülmények - annak ellenére, hogy a „tervszerű piaci szabályozással” sajátos úton járt, ami kedvezett az átalakulásnak, mégis - *gyökeresen különböztek a szociális piacgazdasági rendszertől*, amiből szintén következik, hogy a *gazdasági rendszerváltás*, a politikaitól eltérően, *hosszú folyamat*.

A pillanatnyi „szabadpiaci”, „vadkapitalista” állapotokból, a mezőgazda-

sági válságból való kilábalás időszakában igen messzinek tűnik a szociális piacgazdaság kritérium-rendszerének a megvalósítása. A piacpolitika éppen ezt az utat hivatott lerövidíteni az agrárgazdaság területén.

A hazai agrárpiaci viszonyok kritikája

Az agrárpiacok biztonságosak voltak a 70-es és 80-as években, mert a belföldi fogyasztás kiszámíthatóan előbb gyorsan majd lassan emelkedett, összetételében ugyan módosult, de a minőségi igények szerények voltak, döntően államközi szerződésekre támaszkodó export, az exporttámogatás, a termelőkkel meghirdetett áron kötött szerződések elkényeztették az agrárgazdaság szereplőit. Az előbbre látók jelzései pedig nem keltettek megfelelő érdeklődést.

A piaci zavarok fokozódtak 1988-89-ben, amikor az akkori kormány *liberalizálta* a termelői és fogyasztó árakat. A mezőgazdaságban ezt ugyan lelkesen fogadták, mert akkor még az alapanyagok piaci kedvezőek voltak, de hamarosan hideg zuhany követte ezt, mert a piacon, megfelelő felkészülés és védelem híján vesztésként szerepeltek, nem csökkent, hanem nőtt a feldolgozóipartól és a kereskedelmi cégektől való függésük. A mezőgazdasági termelők nem vagy alig kereskedtek és így az új helyzetben is másokra voltak utalva.

Az FM nem tartotta feladatának a piacépítést, az információ áramoltatást, a piaci befolyásolást, hatósági szerepkör-

ben tündökölve mindent a szabadpiaci versenyre bízott. Az 1991. évi agrárprogram - amely sohasem kapott megfelelő nyilvánosságot - szándékában ugyan visszalépett a szabadpiaci versenytől, de ezt állami támogatás nélkül vélték megvalósíthatónak. A meghirdetett eszközök csak jóval később 1994-ben léptek működésbe.

Az 1993. évi VI. törvénnyel megszületett az *agrárpiaci rendtartás*, amely kerettörvény jellegű, de döcögve töltötte be funkcióját, mert nem az eszközök optimális kombinációjára helyezte a hangsúlyt, nem állt rendelkezésre megfelelő pénzösszeg, piaci információs rendszerek, a terméktanácsok összetétele és működése is problémákat vetett fel. Az FM alá tartozó rendtartási hivatal kereste helyét, szerepét, késtek a kvóták, árak meghirdetése, csekély az intervenciós forrás is és nem koordinálták megfelelően a kereskedelmet. Igaza van *Sipos Aladárnak*: óriási az agrárpiacokon a zavar, ingadoznak az árak, ráadásul *szabályozni csak működő piacot lehet.* (57)

A lecsökkent belpiaci értékesítést, a fogyasztás radikális mérséklődését az előzőekben érintettük. Ehhez társult az *értékesítés bizonytalansága, a szerződéses termelés rendezetlensége és különösen a vevők késedelmes fizetése, vagy éppen fizetésképtelensége.* Ezek szorosan kapcsolódva a likviditási nehézségekkel gúzsba kötötték és szárnyaszegetté tették a termelőket. Mindez az aszálytal társulva oda vezetett - mint említettük -, hogy a külpiaci értékesítési lehetőségek kiaknázásának első számú akadályává az *áruhiány* lépett, amelyben az elhibázott és

konceptiótlan termelési politika is szerepet játszott.

Az agrárpiac működtetése és a verseny

A működő piacon *verseny folyik*, verseny nélkül pedig nincsen piac. Az agrárpolitika felfogásával és eszközeivel ezt tereli a megfelelő irányba és a szükséges mérték felé. Fontos, hogy kellő számú piaci szereplő legyen és ezek piacra juthassanak, mert ez elemi előfeltétele a versenynek. Ezért indokolt a kartelek, monopolhelyzetek megelőzése állami és társadalmi úton egyaránt. Ha az agrárkínálat nem haladja meg a keresletet hiány lép fel, ami kizárja a versenyt, a kereskedelem szerepét az elosztás veszi át, s mindennek következményei jól ismertek a hazai körökben.

A mezőgazdasági termelés *rugalmassága* biológiailag és ökológiailag korlátozott, valamint időben is elhúzódó, éppen ezért a konvertálható termelő kapacitások előnybe részesítése mellett, a piaci információkra való reagálás időigényére és hatásaira célszerű tudatosan számítani a vállalati és az állami szférában egyaránt.

A piacon a fogyasztókért, az így elérhető profitért folyik a küzdelem, melynek velejárója a *kockázat és a bukás, a csőd, a felszámolás.* Az agrárpiaci befolyásolás feladata a kockázat indokolt mérséklése, a *rövid távú piaci ingadozások hatásainak* részbeni kivédése, elsősorban a termelői alapok és a fogyasztói érdekek óvása érdekében.

A mezőgazdasági sajátosságok miatt nincsen tökéletes verseny, ezért a mezőgazdaságban csak a termelői alapok jelentős veszteségei mellett és hosszú időszak alatt alakulna ki az egyensúlyi ár, ha az állam, a termelői képviselvek stb. nem befolyásolnák a piac alakulását.

A piacpolitika tehát egyidőben segíti a versenyfeltételek létrejöttét, óvja a résztvevőket, de ugyanakkor versenyre is készletet.

A potenciális piac és a belföldi fogyasztás

Magyarország potenciális piaci rendkívül ellentmondásosak és bizonytalansági elemekkel terheltek. Ehhez képest biztos és jól becsülhető a belföldi szükségletek.

Miközben egymilliárd ember éhezik, alultáplált, tízezrek éhenhalnak, növekszenek a gazdagok, a választékosan táplálkozók jóléti, a túltermelés korlátozási és tárolási, raktározási gondjai, szembe fordulnak a szegények és a gazdagok, a különféle vallások és világnézetek, Észak és Dél, újabban pedig a Nyugat és Kelet. A glóbuszon megjelenő élelmiszerhiány és felesleg egyelőre alig kezelhető ellentmondásában egy biztos: a felesleggel rendelkezők található könnyebb helyzetben. Az élelmiszerhiánnyal küszködő országok nagyrésze távol van Magyarországtól, a közelieknek pedig korlátozott a fizetőképessége, a bartel, a klíring és más kereskedelmi megoldások pedig érdemtelenül nem kaptak kellő figyelmet. A „versenyt” ezeken a piacokon a fej-

lett országok alacsony árai és hitelei eleve megnehezítik. Magyarország tehát *sem feleslegeit, sem gazdasági erejét tekintve nem képes beleszólni ebbe a globális problémába*, de közvetetten, mint exportnövelésre is képes ország kiaknázhhatja a változó körülményeket (lásd: Vietnám, a Csendes-óceáni térség stb.) ha ez a cél, erre orientált a cselekvés és a feltételek.

A magyarországi agroökológiai potenciál prognózisából kiderült, hogy elméletileg a 70-es évek termelésénél 50-80%-kal több mezőgazdasági és élelmiszeripari termék állítható elő, de ennek nagyságrendje a világ élelmiszer-szükségletében és forgalmában elenyésző, sőt még az EU országok forgalmában is kevesebb mint 2%. Egyes cikkekből a világforgalomban ugyan kiemelkedő a magyar termékek aránya (lásd: fűszerpaprika, libamáj stb.), de ezek súlya a hazai export volumenében csekély.

Arra, hogy a nemzetközi munkamegosztás mélyítésével az eddigieknél jobban kedvezzenek Magyarországnak, egyelőre halvány remény sincsen, mert a megnyert gazdasági „háborút” - a szocialista világrendszer összeomlását - sem békekötés, sem Marshall-segély nem követte.

A jelenlegi és a várható belföldi szükségletekből vezethető le a *belpiac mennyiségi és minőségi igénye*, ami összetevődik

- a lakosság fogyasztásából;
- az idegenforgalom igényéből;
- a takarmányszükségletből;
- a vetőmag és szaporítóanyag várható mennyiségéből;
- az exportból;

- a valószínűsíthető importból;
- a tartalékokból;
- veszteségekből és egyébből.

Meghatározó a lakosság fogyasztása, ettől függ a takarmány-szükséglet, az új-ratermeléshez szükséges vetőmag és szaporítóanyag, valamint az exportálható mennyiség.

Fontos annak figyelembe vétele is, hogy differenciálódnak az igények, mert a jómódúak zöme az egészségesebb, magasabb beltartalmi értékű élelmiszerek fogyasztását növelik, a szegényebbek (nyugdíjasok, nagycsaládosok, munkanélküliek) pedig néhány év múlva is a hagyományos táplálkozást lesznek kénytelenek előnyben részesíteni. A jómódúak kereslete az import és a magasan feldolgozott termékek felé fordul, amit kielégíthet a hazai mezőgazdaság és élelmiszer-feldolgozás. Nem elegendő ugyanis csak a hatékonyabb vámvédelmért, import korlátozásért epekedni. Egyébként is régi magyarországi probléma, hogy mindig eladni szeretnénk, de vásárolni nem, holott a kereskedelem kétoldalú.

Figyelmeztető a népegészség és a táplálkozás közötti szoros összefüggés, ami bizonyítja, hogy a mindenkori agrárpolitika milyen szorosan kapcsolódik a nemzetgazdasághoz, a nemzet jövőjéhez, a népjóléthez, az egészségügyhöz.

A belföldi fogyasztást alapvetően meghatározó életszínvonalban, és a táplálkozás minőségében lassú javulás várható, miközben a népesség száma folyamatosan csökken. Ebben döntő és gyorsító hatású lehetne az életmódozó emelkedése,

amely viszont a munkanélküliség csökkenésétől és a gazdasági növekedéstől remélhető, ami a 90-es évek második felében következhet be.

A demográfiai előrejelzések szerint 1992 és 2010 között 3,7% illetve 5,0%-os népesség csökkenése várható. Ez tehát eleve nem indokolja 1989-hez képest a mezőgazdasági termelés mennyiségi növekedését, ami természetesen nem zárja ki a táplálkozás jelentősebb szerkezeti átalakulását.

A drasztikusan lecsökkent és összetételében is hátrányosan megváltozott belföldi fogyasztás, a várható gazdasági teljesítmények és életszínvonal alapján 2000 körül érheti el az 1988-1989 évi szinteket és arányokat. Következésképpen, ha a mezőgazdasági termelés az 1992-1993 évi körüli marad, akkor erre az időszakra elfogy az exportárualap, vagy kisebb hiány léphet fel.¹¹ A 2000 utáni évekre a mezőgazdasági termékek és élelmiszerek exportja csak a modernizációtól, a beruházásoktól, az állatállomány növelésétől stb. várható.

Az agrárkülkereskedelem meglepően jól alkalmazkodott a gyökeresen megváltozott piaci körülményekhez. Ezt bizonyítják az agrárkereskedelem megváltozott arányai:

¹¹ Ugyanis az 1988-1989 évi 133%-os önellátottsági szint 90%-ra zsugorodott, míg a fogyasztás 65%-ra süllyedt. A kettő különbsége (25%), más piacokon értékesíthető. Ha marad az 1992 évi termelési és az 1988-1989 évi egy főre jutó fogyasztási szint, akkor - a csökkent népesség mellett - az ezredfordulóra 0-5% belföldi áruhiány képződhet.

	1989 évi	1990-es évek eleje	1995 évi	
			terv	várható
	%			
EU	} 60	42-45	} 60-65	42,1
EFTA		12-13		2,6
OECD				
KGST	35	-	-	-
Volt KGST országok	-	-	-	23,3
FÁK	-	4-5	5-10	27,5
Egyéb	5	32-47	25-35	4,5

Forrás: (58, 99)

A közölt adatok nemcsak a gyökeres átrendeződést jelzik, hanem azt is, hogy az 1995 év első hét hónapja arányeltolódást jelez a FÁK és a volt KGST országok javára, amiben szerepet játszott a búzaexport, valamint az, hogy a rendelkezésre álló EU kontingensek kiaknázatlanok maradtak, áruhiány miatt. A búzaexport, vagyis a feldolgozatlan terményexport azt is feleleveníti, hogy mindig azt kell eladni, amit megvesznek és azt ami megterem.

A közöltek ráirányítják a figyelmet arra is, hogy a piacépítésben nem ajánlatos csak az EU-ra gondolni. Elegendő talán utalni arra, hogy az elvesztett KGST piacainkra milyen gyorsan benyomultak az európai országok, akik esetenként a Magyarországról kiszállított termékekre hitelt, kamatkedvezményt és garanciát nyújtottak, ami egyébként nem tartozik a GATT megállapodásba.

A kormányprogram is előirányozza a keleti piacok részbeni vissza-szerzését. (66) *A Társaság a Keleti Piacokért*

Egyesület szervezet formában tesz erőfeszítéseket ezért, elsősorban ipari vonatkozásokban.

A közölt aránymódosulásokhoz kívánczik az, hogy időközben megváltozott Magyarország és az EU *export:import aránya*. A 80-as évek végi 6:1 arány ugyanis fokozatosan romlott és 1993-ra megközelítette a 2,5:1 arányt.

Annak ellenére, hogy nem lehet cél csak egy piachoz kötni az agrárgazdaság szekerének a rúdját, mégis alapvető fontosságú az EU-val való társult viszony, majd a teljes jogú tagság éppen az általános modernizáció, a termelékenység növelése érdekében, amelyek más piacokon is előnyöket jelent. Az EU léte sokoldalú hatást gyakorol a hazai mezőgazdaságra és élelmiszer-feldolgozásra: a tágan értelmezett minőség, az egészséges termékek, élelmiszerek iránti követelmény mércéje igen magas, a szabványok szigorúak, a szállítás, az image, a marketing, a reklám, a piaci munka is új igényeket támaszt.

Az EU 1994 évi 12 országának mezőgazdasági adottságai rendkívül eltérőek. Ez, valamint a 325 milliós népesség még akkor is tág lehetőségeket rejt magában, ha az EU belső forgalmában hazánk szerepe csekély, igaz még ez is nyugtalanítja az ottani termelőket. Ez a piac bővült a három új belépővel, és ezzel egyúttal csökkent az EFTA partnerek köre is.

Magyarország termőhelyi adottságai általában kedvezőbbek, mint az Európai Unió országaié és ez az egyik forrása az alacsonyabb költségeknek, a minőségnek, végeredményben a magyar mezőgazdaság versenyképességének. Ugyankor a piaci - értékesítési körülmények, a lassan kibontakozó gazdasági rendszerváltozás, a technikai-technológiai szint különbségei, a kibocsátott termékek külleme, csomagolása, az igényesebb szabványokra való áttérés, a minőségellenőrzés fogyatékoságai stb. csökkentik a versenyelőnyeket.

Az EU és hazánk mezőgazdasága közötti érdekkülönbségből és a struktúra kompetitív jellegéből adódó ellentétekre már utaltunk az agrárpolitika megalapozásánál.

Az EU-hoz való felzárkózás érdekében 8-12 év alatt számtalan időigényes, bonyolult feladatot szükséges megoldani. Noha a külföldi minták másolása sohasem vezetett eredményre, mégis hazánk társult tagsági viszonya több ponton gyorsíthatja a piacgazdaságra való áttérést. Így például:

- Az aszimmetrikus kereskedelmi és más megállapodások kiaknázásából származó bevételi többletek realizálása.

- Az agrárpiac befolyásolási rendszer elemeinek átvétele és tartalmának fokozatos átalakítása.

- A szabványok átalakítása, a minőség szigorúbb ellenőrzése.

- Korszerű technika, technológia beszerzése a fejlesztés-termelés-értékesítés valamennyi fázisában.

- Nemzetközi piaci információs rendszerekhez való kapcsolódás lehetősége.

- Az EU-ban működő szakmai, érdekvédelmi, érdekegyeztető szervezetekhez, fórumokhoz hasonlók létrehozása.

Az EU-hoz csatlakozás egyik allergikus pontja éppen a mezőgazdaság, ezért az agrártörékvések csak Magyarország gazdasági diplomáciájának keretében ágyazva járhatnak eredménnyel.

Az 1991 decemberében aláírt társulási megállapodás óta nyilvánvalóvá vált, hogy ez nem jelent könnyű piacrajutást. Az EU agrárkörökének érdeke valójában az, hogy Magyarország *puffer szerepet* töltsön be, vagyis csak hiány esetében jelenjen meg termékeivel az EU piacain. Abban is ütköznek az érdekek, hogy az EU a közép-kelet-európai piacokra törekszik, miközben csökkenő arányban engedi piacaira ezeket az országokat.

Az EU-ban támogatott kibocsátás szerkezete és a magyarországi termelési struktúra nem *kiegészítő (komplementer)*, hanem *versengő (kompetitív)*, mert közel azonos. Helyesen látja Kiss Judit (59), hogy sürgető annak megállapítása, hogy mely hazai agrártermékek rendelkeznek komparatív előnyökkel, hogy kimozduljon a jelenlegi helyzet. Azzal is ajánlatos számot vetni, hogy az agrárpiaci sza-

bályozás sem egyforma. A hazaiban az *EU-hoz képest több a szabadpiaci hatás*. Ebben a közeledés egyszerűbbnek tűnik, mint a piacra jutás érdekellentéteiben, mert míg a magyarországi szabályozás a tudatos piacbefolyásolás felé halad, addig az EU-ban a „túlszabályozás” mérséklése várható.

Mindent egybevetve tehát megállapítható, hogy az EU létéből és közelségéből fakadó előnyök csak akkor kamatoztathatók, ha az agrárgazdaság közeledik szabályozásában, vállalati, szervezeti struktúrájában az EU-hoz, de számol a piaci érdekütközésekkel, a „puffer” szereppel és ezért sokirányú piacépítő munkát folytat.

A piaci viszonyok javítása

(1) Az agrárpiacon viszonyokat jobbitó szándékú politikának többirányban, fontossági sorrendben, de az összefüggésekkel számolva szükséges tevékenykedni. A *belpiaci viszonyok* anomáliáinak, anarchikus jelenségeinek, a túlkínálatot, az áruhiányt kísérő nagy áringadozásoknak a megszüntetése nyomasztóan sürgető. Az agrárpiacon rendtartás rendbetétele közben, az EU-hoz közeledés igényeit és a GATT-megállapodás lehetőségeinek kihasználását is ajánlatos megcélózni, gondolva arra is, hogy szoros érdekeink fűződnek Közép-Európához és az elvesztett keleti piacokhoz. Az expanzív piacpolitikához azonban kínálati alap kell, tehát ennek megfelelően indokolt a támogatások, kedvezmények, rendszerét a köz-

igazgatási, hatósági szabályozási, valamint befolyásolási és információs feladatokat megszervezni és ellátni.

Ennek a széles körű tevékenységnek szerves része az emberek, a *piaci szereplők felkészítése*, annak a naivitásnak a szétoszlatása, ami évek óta honol a termelők körében, annak megértetése, hogy a piac nem morális - különösen a jelenkori Magyarországon - és az állami szerepvállalás ellenére nem várható a régi biztonság és kényelem visszatérése.

(2) A *piaci versenyképesség és a nagyobb nyereség* csak a tulajdonosi érdek, az önálló gazdálkodók döntési-cselekvési szabadsága révén jöhet létre. Ezért alapvető a birtok és üzemi struktúra átalakítása, az alkalmazkodó piaci magatartás, az értékesítéssel elérhető bevételek szükséges mértékű biztonsága.

Elvileg az értékesítési, piaci biztonság fokozása, a termelők kiszolgáltatottságának csökkentése, a szerződéses és a fizetési fegyelem érdekében az *agrárpiacon befolyásolásának olyan eszköz- és szervezeti rendszere szükséges*, amely messzemenően számol a termelői alapok, a gazdálkodók értékeinek védelmével, a versenyesélyekkel. Ebben döntő a vállalati, vállalkozói autonómiát nem sértő és a piaci működéssel számottevő *állami szerepvállalás*, amely különösen nélkülözhetetlen az átmeneti években. Ennek érdekében a piacok szervezése, az árendszer befolyásolása, a pénzügyi fegyelem, a pénzforgalom fokozatos javítása, a kockázat mérséklése, a bel- és külkereskedelem fejlesztése, piaci információknak a termelőhöz és a feldolgozókhöz juttat-

tása, a támogatás pénzügyi forrásainak bővítése, valamint az intervenciós rendszerek létrehozása a legsürgetőbb.

(3) A piaci munka javításában alapvető a piac ismerete, módosulásainak, rezdüléseinek, a pillanatnyi piaci réseknek a figyelemmel kísérése és gyors eljuttatása a gazdálkodókhoz. Ehhez olyan *piaci információs rendszerre van szükség, amely a meghatározó piacokon, lehetőleg valamilyen nemzetközi rendszerhez kapcsolódva működik.*

E mellett változatlanul célszerű szorgalmazni olyan *komplex információs* rendszerek kidolgozását, amelyek más piaci feltételekről is eligazítják a termelőket.

(4) *A piaci szereplők esélyei és érdekei* igen eltérők a mezőgazdaságban. Ezért a kistermelők, a közép- és nagybirtokosok stb. piacra jutását, az áralkuban való részvételüket, *az érdekegyeztető fórumokon* való szereplésüket stb. szervezettebbé célszerű alakítani. Az uniformizálás itt sem járhat eredménnyel, hiszen a kis- és közepes termelőket az értékesítő szövetkezetek, míg a nagybirtokos nagytermelőket egyesületeik képviselhetik eredményesen. Minden olyan információ hasznos lehet, amely szerződéskötéskor, felvásárláskor, áralkuban stb. érvényre juttatja a mögötte álló termelők érdekeit.

(5) *Az agrárpiaci rendtartás* az eddigi tapasztalatok alapján nem kelthet illúziókat, de ennek ellenére nem mellőzhető. Fontos annak világos megfogalmazása, hogy reálisan *mi várható a közeli és távolabbi években az agrárpiaci rendtartásról*, számításba véve, hogy a piaci

rendszerbe illeszkedve, számtalan szervezet és szabályozó jelenlétéről és bizonyos korlátok közötti összehangolt működéséről van szó: árak és kvóták megállapításával (garantált árak, irányárak, küszöbárak), export engedélyezés, információs rendszere építése, pályáztatás, tendereztetés, termeltetési szerződéses rendszer, magán- és közraktári tárolás, belföldi és exporttámogatás, exporthitelezés támogatása, nem termékhez kötött támogatások, kedvezmények, az árutőzsde, nagybani piacok, amelyek nálunk csak a szárnyait bontogatják, szabványok, élelmiszer-higiénia, a termékpálya érdekütközéseinek mérséklése, összehangolása, barter kereskedelem és a klíring felkarolása, átalányadózás, beruházás támogatás stb.

Az agrárpiaci rendtartás nem a piac szerepét veszi át, hanem segítségével konszolidáltabb viszonyok érhetőek el és mérsélkelhetőek a rendkívüli piaci kilengések.

Az agrárpiaci rendtartás *pénzeszközei* lépésről-lépésre haladva bővítésre várnak. Csak álom a dániai, vagy németországi fajlagos összegekre gondolni, de pénz nélkül a piac befolyásolása csak vágyálom. Természetesen ezt a realitásoknál szükséges számba venni.

(6) Lényeges az agrárpiacok *kiszámíthatóságának és átláthatóságának* a javítása. Csakhogy ebben is megoszlanak a törekvések, mert ezt mindenki csak magára vonatkozóan tartja érvényesnek. Ha nem sikerül legalább a meghatározó *gabona és húspiacon* javítani a kiszámíthatóságon és átláthatóságon, akkor jelentős hiányok léphetnek fel, ami *növeli az árakat*, melynek belpiaci politikai és inflációs hatásai igen súlyosak lehetnek, s

a külpiacok elvesztésével járhat. Ennek érdekében ösztönző hatású, de a kockázatot, a versenyt nem kikapszoló *termelés- és jövedelembiztonság* szükséges.

(7) A túlértékelt forint hátrányosan érinti az exportorientált ágazatokat, így a mezőgazdaságot is. A piaci viszonyok konszolidálása érdekében meg kell szüntetni a *leértékelést követő támogatás-csökkenést*, ami miatt hamar elvész, a leértékelés hatása.

Az *exporttámogatás* pedig csak akkor érhet el nagyobb hatást, ha abból a *termelők is megfelelően részesülnek*, mert különben nem lesz áru, csak exportra vágyó kereskedő.

(8) A *piaci szervezeteket* már érintették. Változatlanul hiányoznak a korszerű, a tulajdonosok érdekeit szolgáló *beszerező és értékesítő szövetkezetek*, tehát a rendtartás szervezetei is kezdeményezték az értékesítő-beszerező szövetkezetek bevonását, ezek körének bővítését, a másodlagos, harmadlagos szövetkezetek szerepeltetését.

A hazánkban gyorsan szaporodó *magánkereskedők* bármennyire is ügyesek nem képesek egyelőre ellensúlyozni a régebbi monopol kereskedelmi szervezetek átalakulását, megszűnését, piacvesztését és így régebbi szerződéseikben biztosított nagyobb volumeneket. Az agrárpiaci rendtartás segítségével a kisebb magánkereskedők is keretet kaphatnak tevékenységükhöz.

Félreértés ne essék nem a szervezetek száma kevés, hanem az ütőképes szervezeteké, amelyek nem jöttek létre minden területen, illetve egyszerűen hiányoznak - mint említettük. Jellemző a

húspiaci helyzet. A húsexport piaci részesedése az összesből 20%. Az 1994-es évben 110 cég bonyolított húsexportot, holott az ország méretéhez, az export volumenéhez már rövid távon is csak 4-5 hivatásos exportőrre, 4-5 exporttal is foglalkozó termelő vállalatra és 8-10 speciális termékkel, illetve eseti ügyekkel foglalkozó cégre lenne szükség. Ez önmagában is javítaná az átláthatóságot és kiszámíthatóságot. (100)

Az *árutőzsde* csak szárnyait bontogatta. Hiányoznak a korszerűbb kereskedelmi módszerek és eszközök.

(9) A jövőbeni agrárpiaci állami befolyásolásnál, valamint a termelőknek nyújtott piaci prognózisokban fokozott figyelmet érdemel az 1993-ban elfogadott *GATT-egyezmény és a magyar félvállalásai*.

A GATT-egyezmény szerint a *belföldi támogatásokat* az 1986-1988 évi átlaghoz képest 1995-2000 közötti években 20%-kal kell csökkenteni. Az *export támogatások* összegét 36%-kal, az *export mennyiségét* pedig 21%-kal kívánják csökkenteni. Arra már az agrárpolitika megalapozásakor utaltunk, hogy hazánkban más fejlett országoktól eltérően az exporttámogatáshoz képest alacsony a belföldi támogatása, valamint azt is említettük, hogy 3 milliárd USD kivitel mellett a biztos bázis a mindenkori belföldi szükséglet, ezen belül a lakossági fogyasztás.

Mészáros Sándor és Orbánné Nagy Mária számításokat készített a GATT-egyezmény várható hatásairól. (65) A számításokból is kiténik, hogy a GATT-konform megállapodás, helyesen a *bel-*

földi támogatások javára tolja el a régebbi arányokat és nem akadályozzák a támogatások szintjének további emelését. A kormányprogram azonban nem sok biztatást nyújt a támogatások emelésére, inkább a belső arányok és célok rendszerén kíván és tud egyelőre változtatni. (66)

Abban viszont, a válságból való kilábalás érdekében, határozott igényt szükseges képviselni, hogy a támogatások *reálértéke ne csökkenjen*, a nominális növekedés ellensúlyozza az inflációt.

(10) A támogatások akkor érhetik el a kívánatos piaci hatást, ha harmonizálják *a rövidebb* (üzemviteli) és *a hosszabb távú* (fejlesztési) célokat, *a belföldi és export* piaci igényeket, *a célratörést* és a források *koncentrált* felhasználását, *a szektorsemlegességet* és a gazdasági, *szociális* következményeket. Ez utóbbit bonnyolítja, hogy a versenyhelyzet tejesen bizonytalan, sőt anarchikus, hiszen a startvonalon féllábú, ép kétlábú és motorkerékpárral indulók találhatók. Ezért a kormányzat óriási politikai felelőssége a szektorsemlegesség gyakorlati érvényesítése, hiszen a lemaradók, a kizártak el- illetve szembefordulásának, „kárptólása” súlyos következmény lehet.

A támogatási rendszer *stabilitása* - ami nem jelenti a belső arányok állandóságát - is fontos hiszen, mint említettük a mezőgazdaság rugalmassága eleve korlátozott.

A belföldi támogatások csökkentési kötelezettsége alól mentesíthetők - a GATT megállapodás szerint - a reorganizációs programok, a kedvezőtlen adottságú régiók termelőinek támogatása, az

elemi károk (az aszály) ellensúlyozása, a szaktanácsadás, a központi készletek, a belföldi élelmiszer-segélyek, jövedelem kiegészítő támogatás, nyugdíjbavonulók, földkivonás, állatállomány csökkentés, környezet-védelmi és a nem termékekhez kötött támogatás, valamint az infláció.

Az export támogatások csökkentési kötelezettsége alól kibúvást az exporttal kapcsolatos kutatások, az oktatás, tanácsadás, marketing és promóciós szolgálat, ideértve a piaci információkat is.

A termeléspolitika

A piac a termelési szerkezet módosítását igényli. Minden egyéni vagy társas gazdálkodónak *a piaci kereslettel számoló minőségű és mennyiségű termékeket szükséges összeválogatni termelési szerkezetében, mert a piaci verseny kíméletlen!* A mezőgazdaság és az élelmiszertermelés szerkezetének elodázhatatlan átalakításával bőven foglalkoztak már az előző években is, de a megoldás még mindig várat magára.

A korszerű termeléspolitika a termőhelyi lehetőségekre, a piaci keresletre és a tulajdonosi érdekre, az elérhető nyereségre épít, elviselhető kockázat mellett. Ehhez döntési-cselekvési szabadság, marketinget segítő állami tevékenység és a kívánatos struktúra elérését szolgáló állami szabályozás, befolyásolás szükséges.

Rendkívül fontos *a hatékonyság, a verseny* nézőpontjából, hogy az adott termék előállítását a jó termőhelyekre koncentrálódják, ami egyes tájak, körzetek termelési-tevékenységi szerkezetében és

nem országosan jelenik meg elsősorban (a művelési ágak arányaiban, a vetésszerkezetben, a kérődők és egygyomrúak arány- stb. változásaiban).

A szerkezetben fontos a *feldolgozás, a szolgáltatások és a kereskedelem* gyors térnyerése, a nem élelmiszer célú mezőgazdasági termelés felkarolása, az *erdősítés* és - a már említett - kompetitív struktúra, tudatos komplementerré formálása.

A termelési szerkezetben azoknak az egészséges termékeknek és élelmiszereknek a növelése indokolt, amelyek *akár támogatás nélkül is állják a versenyt, ugyanakkor az átlagosnál magasabban támogatottakét célszerű csökkenteni.*

Helyes cél - különösen a kis- és középvüzetekre gondolva - a „*magyar specialitások*”, *magyar különlegességek* (fűszerpaprika, méz, libamáj szalámi, más szárazárúk, gyógynövények, aprómagvak, virágmagvak stb.) piacbővítése, de ha csak erre összpontosítanak, akkor önként korlátoznák a termelési struktúrát, a kiviteli politikát. Ezért *a tágan értelmetlen minőséget (beltartalmi értékek, szín, íz és zamat, egészséges táplálék, szemet gyönyörködtető külső, pontos azonos minőségű szállítás stb.) szükséges megcélózni* minden téren, hasznosítva hazánk agroökológiai adottságait, a szorgalmas munkát, a hagyományokat. Ha a mezőgazdaság és az élelmiszer-feldolgozás nemzetgazdasági szerepét meg kívánják őrizni, - ami egyszerűen szükségszerű, mint bizonyítottunk - akkor *volumenhor-dozó, nagyobb bevételekkel kecsegtető minőségi termékek arányát is szükséges növelni*: a vetőmagvakét, a szaporítóanyag-

okét, az acélos magyar búzáét, a kitűnő húskészítményekét, a hajdan volt „márványozott” marhahúsét, a kertészeti termékeket, a legkülönbélebb biotermékeket és így tovább.

5. A PÉNZÜGYI HELYZET ÉS A JÖVEDELEM

A jól megalapozott *agrárpolitika három fő tartópillére* a birtokpolitika, a piac- és termeléspolitika és a jövedelempolitika. Ezek egymást és az agrárpolitika más elemeit erősítő kölcsönhatásai meglehetősen nyilvánvalók: versenyképes méretű, szerkezetű, felszereltségű és szervezetségű üzemek képesek csak a piacon érvényesülni, ha a vállalkozók, a befektetők, a gazdálkodók és a munkavállalók megtalálják számításaikat. Az agrárpolitika megvalósítása valójában ettől a háromtól függ. Természetesen a bizonytalan tulajdonlasi körülmények - melynek szemtanúi lehettünk régebben, az elmúlt négy esztendőben és napjainkban - valamint a piaci anomáliák eleve a *jövedelmek csökkenésével, illetve kirívó egyenlenségeivel járnak, amelyek meg-híúsíthatnak minden agrárpolitikai törekvést.*

A recesszióból való elmozdulás

Tart még *a világméretű recesszió*, amely az 1973, majd az 1978-79 évi olajárrobbanással ért mélypontjára és csak 1984-ben vett lassan javuló irányzatot. Igaz, ebben nagy szerepe volt az elekttronikai forradalomnak is, de még min-

dig nem érte el a gazdaság a II. Világháború utáni aranykort. A világgazdaság recessziós tünetei a hazai ipar csökkenő kibocsátásainak és az agrárgazdaság válságos állapotának természetesen nem kedveznek.

Magyarországon mindezt bonyolítja a gazdasági egyensúly, a külső és belső adósság problémakörének megoldása, a recesszió megállítása és a gazdasági növekedés elindulása, az antiinflációs politika szükséges folytatása, a munkanélküliség és a szociális feszültségek éleződése, összességében a rendszerváltozás ténye és történelmileg példátlan folyamata.

A fejlett ipari országoktól eltérően az is magyarországi „sajátosság” - amivel számolni kell -, hogy alig léteznek valódi bankok, viszonylag magas az infláció, nem működik megfelelő vám- és határvédelem (lásd: csempészárúk tömege, sertéspestis stb.), általános a *tőkehiány*, gyakran változnak az adó-, tb-, vám, pénzügyi szabályok és itt van még a menekültkérdés, valamint a jugoszláv embargó.

Az agrárgazdaság helyzetét súlyosbítja a modernizáció sürgető igénye, a technikai-technológiai váltás szükségessége, a termelői és települési infrastruktúra elmaradottsága, amely az előző évtizedek beruházási politikájával, illetve a 80-as években lelassuló, majd gyakorlatilag leálló befektetésekkel magyarázható. Mindez összefonódik az elhúzódó kárpótlással, a privatizációval, a tulajdonosi és üzemi struktúra változásával, sokhelyütt a vagyonfeléléssel, a túltermelést követő termelés csökkenéssel, s különféle más válságjegyekkel.

A mezőgazdaság „mélyrepülése” már a 80-as években jól érzékelhetővé vált. Például a termelőszövetkezetek 1 milliárd Ft körüli költségvetési befizetési többlete a 70-es évek végén, folyamatosan növekedett, 1985-ben már 17,8 milliárd Ft-ot tett ki. Az állami gazdaságok 1982-ig támogatási többletet élveztek, de 1982-ben már 0,7 milliárd Ft volt a befizetési többlet, ami 1985-re 3,6 milliárd Ft-ra emelkedett. (56) Később tovább romlott a helyzet és a mezőgazdaság költségvetési befizetési többlete 1993-ban elérte a 108,2 milliárd Ft-ot. A vállalati eredmények is gyorsan zsugorodtak és megnőtt a veszteséges vállalatok száma, a csődhelyzetek és megindult a felszámolás is. (Részletesebben lásd a 11., 12. és 13. mellékleteket.) Publikációk sora jelent meg a 60-70%-ban elhasznált gépparkról, a beruházások, felújítások vészjósló csökkenéséről, a nagyüzemi tevékenység belső vállalkozások útján való kisüzemesítéséről stb. Sipos Aladár dolgozatában összefoglalóan írja, hogy „A rendszerváltás tehát súlyos problémákkal terhelt mezőgazdaságot örökölt.” (57)

Mindezt nem azért szükséges hangsúlyozni, hogy bizonygassuk miszerint a mezőgazdaság „szétverése” nem 1990-ben kezdődött, hanem mert mintegy másfél évtizedes folyamatot követően számolni kell a kilábalás időigényével is - bár több minden körülmény kedvezni látszik ennek.

A recesszióból való kimozdulás érdekében Magyarországon - akárcsak a többi fejlett országban - a Keynesi elmélet (keresletösztönzés + állami beavatkozás) és a Friedmann elmélet (kínálatösztön-

zés + piaci szabályozás) *együttes alkalmazása látszik célszerűnek.*

Az eddigi hazai tapasztalatok is arra hívják fel a figyelmet, hogy egyszerre nem lehet minden problémát, ellentmondást, feszültséget megoldani, adóssághalmozást csökkenteni, munkanélküliséget, szociális feszültséget enyhíteni stb., nem vezethet eredményre a sok prioritás. Ezért a hangsúlyt a külkereskedelmi fizetési mérleg javítására célszerű helyezni, mert ettől a prioritástól remélhető a termelés elmozdulása, a munkahelyek szaporodása, az életszínvonal növekedése. *Ez azonban nem valósítható meg a mezőgazdasági termékek és élelmiszerek exportja, a 2-3 milliárd USD között ingadozó exportbevétel nélkül.*

Már 1994-ben is érzékelhetők azok a jelek, melyek szerint a mezőgazdaság *elindult a mélypontról felfelé.* Ennek okán is feltételezhető, hogy Magyarországon az *agrárgazdaságban előbb kezdődhet meg a recesszióból való kilábalás, az infrastruktúrát (telefon stb.), a terciér szektort követően, mint az ipar más ágazataiban, mert viszonylag kedvezőek ehhez az adottságok, a sok új tulajdonos kényszerhelyzete és kezdeményezőkézsége, a belső szükségletek csökkenése miatti „export” árualap, az EU kontingensek kiaknázásának lehetősége, a szakképzettek tízezrei és a kitarító paraszti szorgalom stb. miatt.*

A recesszióból való kilábalás *a beruházások élénkülésével kezdődik.* A gépvásárlásokban ugyan élénkülés tapasztalható, de jelentősebb hazai beruházás a mezőgazdaságban a kártalanítás, a birtok és üzemi problémák viszonylagos nyug-

vópontra kerülése után várható, ha erre *ösztönöz a tulajdonosi érdek, melynek a saját források mellett fontos feltétele, hogy a hitelek kamatai alacsonyabbak legyenek mint a beruházásoktól várható profitráta, mert ez esetben a beruházások „opportunity cost”-ja, a hitelfelvétel költsége alacsonyabb mint a remélt haszon.* Erre azonban csak ott van esély, ahol a termelő befektető különféle állami kedvezményekhez juthat vagy valamilyen „önsegély” megoldásra támaszkodhat.

Az agrárgazdákra is teljes mértékben igaz, hogy a nagyobb beruházások és a gazdasági növekedés reálisan csak akkor várható, ha *a bankköltségek csökkennek és a termelői, valamint fogyasztói árindexek közelebb kerülnek egymáshoz.* (23) *Mindez a fokozatos kibontakozást valószínűsít és vetíti elénk.*

Landau R. az USA-val párhuzamot vonva megállapítja 1989-ben, hogy a Duna-Tisza térségében is él egy nép, amelyik *túl sokat fogyaszt, túl keveset termel és életszínvonalát kölcsönökkel tartja fenn.* Ebből az állapotból kijutni csak úgy lehet, ha a gazdaság életképes szektoraiban növelik a beruházásokat, javítják a munkaerő minőségét és fokozzák a megtakarításokat. (24) Véleményünk szerint az agrárgazdaság „életképes szektor”, amit az elmúlt évtizedek sajátos és nehéz körülményei között is bizonyított, ezért *teljesítmény és piacorientálttá érdemes alakítani 8-10 év alatt.* (A teljesítmény természetesen nem a t/ha-t, vagy szuperintenzív kukoricát jelent!)

Ezt az a tény is alátámasztja, hogy a hazai ipar *1%-os növekedéséhez 1,5%-*

os import szükségés. Ugyanez a mezőgazdaságban elenyésző, de mégsem lát-szott határozott kormányzati állásfoglalás az elmúlt négy évben a mezőgazdaság növekedésének megindítására. A kibontakozásban *szükség van az állam koordináló szerepére*, amely a hazai és nemzetközi piacok megítéléséről adott információkban, stratégiai irányok megjelenésében, a források megszervezésében - állami pénzek befektetésében - is megmutatkozik. A parancsolgató „kézivezér-lésű” irányítás nem szolgálhatja eredményesen a növekedést és nem kedvez az agrárágazatok fejlődésének.

Magyarországon, így a mezőgazdaságban is egyidőben párhuzamosan zajlik *az ipari és a posztindusztriális (információs) forradalom*. Ennek lényege, hogy az értéket nemcsak a munka, a termelés, hanem a tudás, az ismeret, az informatizáltság alkotja. Ebben a folyamatban *a gazdaság és a foglalkoztatás strukturálisan átalakul*. (Az USA egyetemlein például többen dolgoznak, mint a mezőgazdaságban!) Ezért szükséges tudatossá tenni, hogy *a jövő mezőgazdasága merőben más lesz mint 1990 előtt volt, a jelenlegi súlyos gondok ellenére*.

Az érdek, a haszonszerzés és a vállalkozói magatartás

Az üzemek, a termelés és a piac közötti harmóniát, vagy éppen a diszharmóniát a jövedelem alakulása, illetve hullámváltozása jelzi, amire valamennyi termelő, munkavállaló és munkaadó érzékenyen reagál. Nem volt ez másképpen az elő-

ző években sem, amikor a háztáji, kise-gítő és egyéb gazdaságok már a kilátás-ba helyezett szabályozó változásokra is olyan gyorsan reagáltak, hogy a „köz-ponti tervezés” azt csak nagy késéssel tudta korrigálni. A közelmúlt vizsgálatai is igazolták, hogy a kis-, közép- és a nagyüzemek köreiből napjaink legérze-nyebb problémája *a jövedelemhiány*, amely az egyszerű újratermelés elé is akadályokat gördít.

A mezőgazdaságban realizálható jöve-delmek és a felhalmozások, fejlesztések csökkenése *a 80-as évek elején kezdődött*, de ez nem volt feltűnő, mert a „közgazdasági szabályozó rendszer” még működött, ha utólagosan szabályozott is, de az ár, adó, támogatás és a jövede-lem-szabályozás, valamint a biztos érté-kesítés, a behatárolt mozgásteret kiszá-míthatóvá tette. Ha hiba csúszott a szá-mításba, akkor az informális kapcsola-tok, a „kijárást” még segíthetett. A 70-es években *a búzatermelés fedezete a jö-vedelmek 60%-át, később a melléküze-mek, az alapterveken kívüli tevé-kenységek, a háztáji gazdaságokkal ki-alakított kapcsolatok és a támogatás, kü-lönösen a kedvezőtlen adottságú gazda-ságok ártámogatása együttesen fedezte a nagyüzemek folyamatosan csökkenő jö-vedelmét.* Ezek a források 1988-tól gyor-san beszűkültek, illetve zömmel meg-szűntek. Mindezt csak tetézte a kibonta-kozó pénzügyi-likviditási válság, az ál-talános pénzhiány, a szállítók és a ve-vők kiegyenlíthetetlen számlái, a hiteltörlesz-tések, a finanszírozás nehézségei, a kam-atok, a bankköltségek, a garancia és az állami bankok magatartása.

A különféle üzemi formációk „*jövedelemhiány tűrőképessége*” eltérő. Tapasztalható volt 1990-1994 között, hogy a mindenféle szempontból függő helyzetben lévő *állami gazdaságok, illetve jogutód szervezetei* viselték legnehezebben a kialakult körülményeket. Köztes helyet foglaltak el azok *a szövetkezetek*, amelyek finanszírozása túlnyomórészt banki hitelekkel oldódott meg. A tulajdonos tag láthatóan csak akkor érdekelt a szövetkezet finanszírozásában, ha annak haszna közvetlenül visszajut hozzá - elsősorban szolgáltatásokon és kisebb részben osztalékon keresztül - vagyis, ha a szövetkezet „nonprofit” tevékenységet folytat és ha ez erősíti tulajdonlását. Az *egyéniileg gazdálkodók* a többi üzemi formációhoz képest kitartóbbnak bizonyultak, mert a háztartás rovására finanszírozhatták az esetlegesen szűkített üzemi teljesítményeiket, igénybe vehettek kamatmentes családi kölcsönöket stb. Ez azonban valójában csak *a családi gazdaságokra jellemző, mert a profitorientált vállalkozó tűrőképessége* jóval kisebb. A *mellékfoglalkozásúak* az áru kibocsátásukkal reagálnak a jövedelemcsökkenésére.

A mezőgazdasági árak

Fejlett országokban, illetve konszolidált körülmények között az elért jövedelem a finanszírozás és a fejlesztés forrása, *a hitel átmeneti kiegészítő szerepet tölt be.*

a/ Mindent megelőző *a cserearányok romlásának és az agrárrolló nyílásának megállítása.* A cserearányromlás nem

újkeletű, hanem tartós folyamat. Már a 80-as évek közepén közöltük (68) ennek adatait. Jól érzékeltette ezt, hogy míg 1971 és 1985 között az importált kőolaj árának indexe kerekén 672 volt, addig az exportált búzáé 209, a marhahúsé pedig 63.

Azóta csak romlott a helyzet. A mezőgazdaság cserearányromlásból eredő jövedelemvesztése óriási, mert 1990 elején *az importárak elérték a világgpiaci szintet, de a termelői árak változatlanok maradtak, sőt csökkentek.* Az OECD-ben számítások készültek, amely szerint *a cserearány romlása 27%-ot tett ki, a nettó befizetés pedig - a világgpiaci árakon és a fejlett országok szerint számolva - 87 milliárd forintot ért el.* (41) Ez az említett cserearány romlás a kereskedelem liberalizálása, az IMF és a WB kívánsága miatt csökkenő támogatás, valamint az említett mérséklődő vásárlóerő mellett következett be.

Az agrárrolló gyorsulón nyílt az elmúlt években. 1975-1981 évek között a mezőgazdasági termékek árindexe 133, az ipari eredetű termékeké, eszközöké 217, vagyis kinyílt az „olló”. (68) Ez azóta tovább romlott, amit jövedelemparitásra utaló ellenlépéseknek még a jelei sem kísérttek, ugyanis a mezőgazdaság *jövedelemtermelő képessége* ellensúlyozhatja a vázolt jelenségeket, ami *a termelékenység* növelésétől, *az ipari árakat* némileg ellentételező lépésektől és a mezőgazdasági kibocsátások *árainak emelkedésétől* remélhető. Továbbá *a közvetett megoldások* sokasága együttesen, kis lépésekkel szintén javíthatnak a jövedelemtermelő képességen (költségtakarékosság, minő-

ség, szerződéses fegyelem, a bankrendszer működésének racionalizálása, a termelők szervezettsége stb.), amelyek mind ismertek, csak éppen *rendszerbe ötvözésük és célraorientált alkalmazásuk szenved hiányt.*

A *termelékenység növelésének* kedvez a foglalkoztatottak számának radikális csökkenése és a tulajdonhoz, valamint a pénziányhoz kötött anyag- és eszköztakarékosság, ha ez nem megy az ésszerűség rovására. *A ráfordítások kényszerűen csökkentek és megváltozott azok összetétele is, az anyag és vegyszertakarékosság, valamint a víz- és környezetkímélő gazdálkodás hatására.*

Ennek következtében csökkennek valamelyest a hozamok, de a *ráfordítás-hozamszintek közötti különbség tudatos alakításával* takarékosabb anyag, energia és eszköz felhasználás, valamint *nagyobb fajlagos nyereség elérése* alapozható meg. A minőségnek, a termék értékének növelése, szintén a termelékenység fokozását segíti.

A begyűrtő ipari árak ellensúlyozásában legfontosabb *az energiaárak emelkedésének ellentételezése* - amit a mezőgazdaság semmiképpen sem tud továbbhárítani - illetve más energiaforrásra való átállás támogatása. (A gázolaj árának állami visszatérítése elterjedt gyakorlat sok országban.) Hasonlóan érzékeny pont *az erő- és munkagépek beszerzése.* A kialakult állami támogatás mellett, vagy helyett - meg hagyva a pályázatos rendszert a vissza nem térítendő támogatást kamat- és garanciakedvezményt *az állami lízing* tűnik hatékonyabbnak.

A kínálati agrárciák *keresletivé válásának* következménye a mezőgazdasági termékek, termények értékesítési árainak emelkedése. Fontos, hogy ez ne legyen hektikus, vagy olcsóbb importtal ne akadályozhassák meg az indokolt áremelkedést. Ez utóbbi érdekében rendezésre vár az *importengedélyezés* hatósági, közigazgatási szereposztása, figyelemmel arra, hogy a nemzetgazdaság kereskedelem-politikája egységes.

A mezőgazdasági értékesítési ártól elvárt jövedelemnövelő hatás akkor érhető el, ha az árak indexe meghaladja az átlagos emelkedést. Csak ebben az esetben remélhető, hogy *nem folytatódik* a mezőgazdaság további *jövedelem- és tőkevesztése*, nagyobb léptekkel megindul a *modernizációt* szolgáló fejlesztés, valamint gyorsabban formálódik a *vállalkozói és termelési struktúra.*

A mezőgazdasági értékesítési árak emelkedésével végleg megszűnik az ágazat inflációt ellensúlyozó szerepe, *inflációs teherviselése.* Az áremelkedések indokolt ellensúlyozása a szociálpolitika feladatkörébe kerül.

Az áremelkedés mederben tartását szolgálhatják a *garantált árak*¹² emelése, aminek, több termék esetében, a

12 A garantált árak szükségessége már felmerült a 80-as évek elején is, amikor is a bevezetésének egyetlen ellenérve az volt, hogy ki garantálja? A javaslatokat Csete László - Óri János: "Az élelmiszer-gazdaság árend-szerének fejlesztése" címmel publikálta a Gazdálkodás 1983. 5. számában és az elgondolásokat tanulmányok, javaslatok formájában is megkapták az illetékesek, akik „agrárpártinak” minősítve ezeket, tárgyalások után „feledési pályára” állították.

GATT egyezmény eleve nem támaszt akadályt. A garantált árak rendszere nem mond ellent a piaci mechanizmusnak, pláne nem jelenti a „centralizált állami döntések” visszacsempészését, mert éppen az agrárpiaci sajátosságok érvényre juttatásáról van szó, melyben elegendő a kulcsfontosságú termékek a *gabona, hús, tej* árainak befolyásolása. A garantált árak megállapításánál számításba ajánlatos venni, hogy *rövid távon a kereslet-kínálat alakítja az árakat, de hosszabb távon már a ráfordítások és költségek is belejátszanak ebbe.* A garantált árak szintjei mellett az *árarányok* is nagyon fontosak, mert ha a szintek nem is alakulhatnak rövid időn belül a világpiaconak megfelelően, az *árarányok* gyorsan tolmácsolhatják a nemzetközi tendenciákat. Érvként érdemes két ellentétes példát is megemlíteni, amely aláhúzza az agrárárszabályozás fontosságát a piacgazdaságban.

Az *Egyesült Államokban* a termelői árakkal elsősorban a farmerek kívánatos jövedelmi helyzetét befolyásolják. A három évente változó rendszert hosszú előkészítés és viták után a *kormányzati szervek* terjesztik elő - az adóval és hitelekkel együtt - figyelemmel a termelés-fogyasztás várható nemzetközi alakulására. Ezek a döntések befolyásolják a piacot, a keresletet a kínálatot korlátok közé terelve.

A szomszédos volt *Jugoszláviában* a „piaci” irányítási elemek, a „társult munkaszervezetek”, a vállalatok önállósága, valamint a társadalmi célok és igények közötti *diszharmonia* egyik forrása

volt a gazdasági egyensúly hiányának, a nagymértékű inflációnak, az ellátási problémáknak és végül a háborús konfliktusok kirobbanásának.

Hosszú évek tapasztalata bizonyítja, hogy a mezőgazdasági termelők mindig elégedetlenek az éppen aktuális árakkal, de nem tudják árnyaltan megfogalmazni és indokolni igényeiket. Ezért fontos, hogy az agrárpolitika sugallja valamennyi piaci szereplő felé azt az igényt, hogy *készítsenek gondos áralkulációt.* Ez úgy valósítható meg, ha a vállalkozó, a vállalati menedzsment

- tisztázza a célokat;
- számításba veszi a vevők, felvásárlók várható magatartását;
- megkísérli befolyásolni, alakítani, felkelteni a potenciális vevők vásárlási szándékát;
- számszerűsíti a várható keresletet;
- kialakítja vállalati árpolitikájukat, vagyis azt, hogy az általa ismert kínálat áraihoz képest mit akar elérni, hogyan alkalmazkodik a piachoz, hogyan kíván piacra lépni, milyen magatartást tanúsít a várható válaszokra stb.;
- megfogalmazza árpolitikája alapján az egy vagy több rövidebb, hosszabb időszakra szóló stratégiáját;
- tisztázza az árhoz kapcsolódó feltételeket, szolgáltatásokat;
- szükség szerint visszacsatol és előlőről kezdi az árral kapcsolatos kérdések megválaszolását, kidolgozását.

A lényeg az, hogy a mezőgazdasági árak formálásában a *sokféle, sokcélú és érdekű szereplők aktív tevékenysége és érdekérvényesítő szerveződése* szükséges,

amit az agrárpolitika serkent és terel a kívánatos cél felé.

A vállalkozás élénkítése

A restrikciónál való kitörés és az évi minimum 2-3%-os tartós növekedés beindulása az árak emelkedésétől és a tudatos vállalkozás élénkítésétől függ. A növekedés jeleit mutató 1994 után 1995-ben a minőségi változások erősödését követően gyorsabb növekedés, majd ennek ellaposodása várható, így értendő a tartós növekedés 2-3%-os átlaga. A vállalkozás élénkülésnek a piac szab határt, melyben a belpiac csak lassú javulással kecsegtet - mint említettük - s ezért is olyan fontos a GATT-konform export-szabályozás, a különféle, előzőekben említett kedvezmények teljes körű kihasználása.

A vállalkozás élénkítésben egyaránt fontos az eszköz és a megcélzott vállalkozói réteg. Magyarországon ez utóbbi különösen fontos az eltérő politikai törekvések, szándékok miatt és azért, mert egyelőre szerények a rendelkezésre álló eszközök, források nagyságrendje. Figyelmeztető az ipari tapasztalat, ahol is a közelmúltban változatlanul az állami nagyipar dotálása, életben tartása emésztette az adófizetők befizetéseit, az állami bevételeket. A gazdaság-élénkülés, a likviditás javulása a kis- és középvállalkozók körében tapasztalható.

„Élénkülni” csak az tud, aki viszonylag egészséges. Ez nem várható az adóssággal terhelt, vagyontól felélő vállalkozásoktól, üzemektől. Az adósság-

elengedés korlátai is jól kirajzolódnak, mert a stabilitás ennek határt szab, nem is szólva a „negatív” ösztönző hatásról. Tehát maradnak a klasszikus élénkítő eszközök az adókedvezmények, a beruházás-, kamat- és garancia támogatás, import szabályozás. Ezek fogadására és kiaknázására csak az adott körülmények között pénzügyileg konszolidált, jó, vagy közepes termőhelyeken, logisztikai előnnyel, felvevőhely közelben lévő mezőgazdasági vállalkozások, üzemek képesek. Ilyennek tekinthetők a főfoglalkozású magángazdálkodók, az állami gazdaságokból privatizált üzemek, a jogutód állami társaságok és a szövetkezetek egyrésze. A szövetkezéstől akkor várható eredmény, ha nem egyszerűen csak a „szegény” kisvállalkozók tömörülését jelenti, hanem üzemeit, illetve tagjainak gazdaságát képes növekedési pályára állítani.

A vállalkozás élénkítés fontos feltétele a finanszírozás javítása és több más pénzkímélő eszköz alkalmazása.

Az élénkítésben indulásra képtelen, vagy a versenyben lemaradó gazdák, üzemek, vállalkozók egyrésze a szociális gondokat terheli a jövőben, míg kisebb részük más ágazatokban - iparban, szolgáltatásban, idegenforgalomban, kereskedelemben - vállal majd munkát.

Az agrárágazatok fellendülése csak következetes áremelkedéstől, jövedelem növekedéstől a vállalkozások élénkítésétől várható, melytől remélhető, hogy megállítja a vagyon-, a termelői alapok, az emberi értékek további vesztesét és elindítja a modernizáció folyamatát.

Kilábalás a pénzhiányból, a likviditási válságból

A pénzhiány olyan, mint a köröm alatti tüske, bárhová nyúlsz mindig fájdalmat okoz! Hányatott történelmű hazánkban állandósult a tőke szűkössége. Fejlett országokban sokkal jobb a helyzet, részben a szerves fejlődés következményeként, de főleg azért, mert ott nem hagyták magára a mezőgazdaságot, védve a családi magántulajdont, óva a választók hangulatát, mert támogatás nélkül igen alacsony ott is az önfinanszírozó képesség. Nem csoda, ha így a támogatások „piaci” versenyéről beszélnek.

Az előzőekben már több oldalról és árnyaltan érzékeltettük a mezőgazdaság válságos likviditási helyzetét, az alacsony jövedelmeket, a nagy veszteségeket, amit tetézt az 1983 óta szinte folyamatosan ismétlődő aszály. A pénzhiány, a vevők behajthatatlan tartozásai, a sokhelyütt az ezt meghaladó szállítói követelések kiegyenlítésének kilátástalansága, a banki tartozások, a csődhelyzetek működőképtelenné tették és teszik a mezőgazdasági termelőket.

Kérdés, hogy milyen utakon, *módon csökkenthető a pénzhiány, a finanszírozás nehézsége?* A választ az előzőekben már részben megfogalmaztuk, ugyanis az agrárágazatok nagyobb jövedelemtermelő képessége javít a helyzeten a jobb „adós” besorolás révén. A jövedelmezően termelő sem tudja - a mezőgazdasági sajátosságok miatt - mindig finanszírozni a gazdálkodást, hitelre szorul. A hitelezésben egy-két éven belül -

a magánbankárok szerepkörében tündöklő állami bankok, tőkehiányai, veszteségei, a nagy banki költségek miatt - gyors változás nem várható. Ezért a feltételezhető későbbi javulás reményében az átmeneti megoldások igen fontosak.

(1) Az árakhoz hasonlóan a vállalkozóknak is változni kell ennek érdekében. A termelők tegyék magukévá a *pénzforgalmi szemléletet, valamennyi mezőgazdasági üzem kísérje folyamatosan figyelemmel kiadásait és bevételeit*. Helyes, ha a kormányzat, az érdekképviselő, a tanácsadás is ezt sugallja a gazdálkodók felé.

(2) Egyszerű pénzkímélő megoldás a *részletfizetés*, ha van tőkeerős cég, aki meghitelezi. Ennél biztonságosabb a központilag szervezett *lízíng* - amivel már az előzőekben foglalkoztunk -, hiszen a gép, berendezés, eszköz stb. a hitelező tulajdonában marad az utolsó törlesztésig. Ez nem működhet azonban 100-200%-os haszonnal, hanem kamattámogatásnak megfelelően, csökkentett szint a kívánatos.

(3) Pénzkímélő és a termeltetési szerződéssel kombinálható megoldás az *új termésből való természetbeni fizetség*, a hitelező tulajdonába kerülő áru.

(4) A finanszírozási terhek csökkentését, biztonságát növelő és a piacot stabilizáló az *integráció*, amire szerencsére már újra találhatók példák, amikor is például a cukorgyár gépeket, vetőmagvat, műtrágyát stb. ad a szerződő termelőnek részletre, kamatmentes hitelre stb. Ezekben a tőkeerős külföldi és hazai cégek, rendszerek, szövetkezetek, állami társaságok játszhatnak fontos szerepet.

(5) *A kiadásokat ellensúlyozó magatartás* - a modernizációt megelőző években - csak az *önkiszákmányolásra* is képes egyéni termelésben jöhet szóba - átmenetileg.

(6) *Az önsegítő - öntevékenységgel* is könnyíthet a pénzühiányon, a finanszírozáson. Ilyenek a *családi, baráti kölcsönök*, amelyek kisebb befektetésekhez elegendők, a szövetkezés *eszközök egymás utáni beszerzésére*, meghatározott részletek folyamatos befizetése mellett (például traktorvásárlásra, ahol 24-48 hónap alatt mindenki géphez jutna). Megállapodás a helyi pénzühiányi fiókokkal *a kisebb hiteligény* garancia nélküli vagy szerényebb kezesség melletti kielégítésére. A jól fizetőknél ezt a határt folyamatosan felemelhetik. Erre jó a szövetkezeti bank. Vagy a pénzühiányt a meghitelezett beszerzés, beruházás értékét csak *a törlesztő részletek* és más költségek kifizetésének *arányában adja a vevő tulajdonába*. Így egy csapásra megoldható a garancia. Igaz ez túlságosan egyszerű! (A privatizálásnál különösen jól járható megoldás.) *Külföldi hitelek* - amelyek olcsóbbak mint a hazaiak - megszerzése. *A felvásárló és feldolgozó vállalatok* fizetési fegyelmének szigorítása. *Külföldi tőkebevonás* kezdeményezése, amely szintén enyhíti a pénzühiányt, de ezt akadályozza a földvásárlási korlát.

(7) Ha nem is okoz gyökeres változást, de mégis segít a likviditási helyzeten a *kormányintézkedések sorozata*: energiaköltségek csökkentése (támogatással), a régebbi és az újabb aszálykárokra nyújtott hitelek kamattámogatása, elengedése, prolóngálása, földadó befizetés el-

halasztása illetve törlése, az őszi vetések, gabonavetés, az öntözővíz stb. támogatása és az állami garancia vállalása.

(8) *A támogatás fokozását* minden agrárprogram - egyoldalon többször is - és mindenki ajánlja. Nem kétséges ennek fontos szerepe, de felmerül, hogy miből? Ha nem jöttek létre pótlólagos költségvetési források, akkor az a kérdés, hogy honnan lehet elvonni, mert nem növelhető a költségvetési deficit. Megválaszolásra vár az is, hogy *ki és mi után* kapja a támogatást: a termelő, a feldolgozó, a kereskedő és milyen arányban szolgálja a belföldet vagy az exportot? Látható, hogy az árualap előteremtése érdekében a termelők támogatásának növelése az indokolt, de exporttámogatás nélkül az alacsony belföldi fogyasztás miatt ez túltermeléshez vezethet. A termelés és az exporttámogatás aránya mellett fontos az is, hogy ebből hogyan részesedhet a termelő, a feldolgozó, a termeltető. Az exportfinanszírozás támogatása is sokat könnyítene a helyzeten. Az átmenet éveiben az *üzemviteli támogatások* - a jövedelmi, pénzügyi helyzet javítók - életfontosságúak, majd fokozatosan célszerű a hangsúlyt a *fejlesztési támogatásokra* helyezni.

(9) Visszatérő probléma a *kedvezőtlen adottságú* térségekben folyó termelés támogatása. Nem vitás, hogy ez a támogatás csak újabb támogatást szülhet és ellentmond minden közgazdasági ésszerűségnek, a hatékonysági törekvéseknek. Valójában *ez nem mezőgazdasági, hanem szociális, társadalmi probléma!* Ha a közvélemény nyomására mégis újraéled-

ne a „kedvezőtlenek” támogatása, akkor is nagy kérdés, hogy mi alapján kellene támogatni: termék, föld, tevékenység, szociális helyzet szerint? A *kedvezőtlen adottságúak* támogatásánál eleve több célt lehetne összekapcsolni, s ezért erdőtelepítést, fásítást, ezek gondozását, mezővédő erdősávok telepítését, környezetvédő gyepesítést, idegenforgalmat, vidékfejlesztést stb. ajánlatos támogatni.

A mezőgazdaság támogatásában az eszközrendszer is változtatásra szorul, melyben a jövedelemkiegészítő jelleg válhat általánossá.

(10) *Finanszírozást könnyítő a raktározás támogatása* is akár az üzemben, akár a közraktárban történik. Ebben helyes álláspontot képvisel *Lehoczky Judit* (69), aki szerint a háború előtti közraktár intézménye jó megoldás lehetne, mert az három funkciót látott el: raktározott, biztosított és hitelezett.

(11) *Finanszírozást segíti az agrárpiaci rendtartás keretében zajló intervenciós felvásárlás és a közraktározás* is.

(12) A pénzhíányt enyhíthetné a *mezőgazdasági sajátosságokhoz igazított hitelezési rendszer*. A kereskedelmi bankoknak elnevezett állami pénzüintézetek ugyan rátértek a régebbi szervezeti finanszírozásról az *ügylet-finanszírozásra*, de ez a magas kamat, kamatköltség és garancia igény miatt eleve nem járhatott eredménnyel, sőt esetenként a csődöt és a felszámolást gyorsította. Megoldás: az ügylet-finanszírozás feltételeinek módosítása és nonprofit szövetkezeti pénzüintézetek szervezése. *A mezőgazdaság jövedelemszerzési lehetősége jó esetben is hosszabb lejáratú hitelek, maximum 8-*

12%-os kamat és a garancia részbeni elviseletét teszi lehetővé.

(13) *Hiányzik a vidék, a mezőgazdaság bankrendszere*, melynek szükségessége nyilvánvaló volt a rendszerváltozás megkezdésekor is már, de jelenleg is úgy néz ki, hogy létrejöttükhöz hiányzik a szervező erő. A meglévő bankokkal nem pótolható átmenetileg a hiányzó intézményi hálózat, mert a bankok az eddigi veszteségek és a nagy kockázat miatt nem mondhatnak le a magas kamatról. Az agrárpolitika útkeresésében az európai és az USA-beli *szövetkezeti bankok* szolgálhatnak mintául, amit nálunk meglepően figyelmen kívül hagynak.

(14) Az átmenet éveiben a *jövedelemtermelés célrendszerén és szemléletén is szükséges változtatni*. Ugyanis általában a mezőgazdaság tőkeigényessége, a befektetések lassú megtérülése és a bizonytalanságból eredő kockázat alacsony jövedelmezőséggel társul. A jövedelemtermelés Magyarországon - az előzőekből következően - csak fokozatosan javulhat, ezért hosszabb távon nem a *fajlagos, vagyis a termékegységre jutó nyereség növelése az elsődleges, hanem az egy főre, az egy családra jutó nyereség fokozása* lehet a követendő cél. Ez azonban - viszonylag gyorsan - csak úgy érhető el, ha

- érdemlegesen emelkedik a munka termelékenysége;

- koncentrálódik az egy főre, családra, vállalkozóra vetített tőke;

- kevesebb ember tevékenykedik a mezőgazdaságban.

(15) Az évek óta tartó pénzügyi válság és az objektív körülmények *hosszú*

átmenetet sejtetnek. Az elvonások és támogatások egyenlegének várható alakulása sem ígér gyors javulást. Csak az ezredforduló után remélhető, hogy az agrárágazatok folyamatosan csökkenő elvonása nem haladja meg a támogatások összegét. Hazánkban - mint erre utaltunk már - a mezőgazdasági termelői árak az európainak az 50%-át érik el, míg ugyanez az iparban 80% körüli. Az ipari eredetű input árak a mezőgazdaságban már nemzetközi szintűek, a munkabérek ettől messze elmaradók. A hazai termelői árak mintegy 10-15 év alatt állhatnak be az európaira! Reálisan tehát 2-3%-os cserearány javulás várható. (42) Optimistább becslés szerint 9-10 év alatt. Következésképpen a mezőgazdaság nem mellőzheti a támogatást a következő években sem, mert nem képes saját profitjából finanszírozni működését.

A finanszírozási gondok és az anyagi-műszaki fejlesztés

A fejlesztés - a már ismertetett - pénzügyi nehézségek és jövedelemhiány miatt a 80-as évek eleje óta csökkenő tendenciájú. Bár a fejlesztés jelei 1995-ben már szembetűnőbbek mint 1994-ben, mégis a minimálisan szükségestől elmaradó, mert kevés üzem képes a saját erő és állami támogatás mellett megoldani a fejlesztés finanszírozását, előteremteni a gépvásárlások kiadásait, a beruházások költségeit.

Az elavult anyagi-műszaki háttér, a fenntartható agrárfejlődés igénye egyaránt újszerű fejlesztést tesz szükségessé. Ez

minőségileg eltér majd az előző évtizedek törekvéseitől. Közismert, hogy miközben ugrásszerűen megnöttek a mezőgazdasági bruttó kibocsátások a ráfordított ipari eredetű anyagok-eszközök, energia hatására, a nettó termelés nem vagy csak alig változott. 1990-et követően a bruttó termelés meredek csökkenéséhez képest a nettó termelés szerényebben mérséklődött. Szükségszerű, hogy a jövőt szolgáló fejlesztés a termelékenység fokozását szolgálja! Ennek pénzügyi alapja a vállalkozásoknál felhalmozható fejlesztési forrás, az állami támogatás, a különféle segélyek, illetve kedvezményes kamatú külföldi források, amit kiegészíthetnek csak a banki hitelek, az ismert kamat és más feltételek mellett.

A tudományos-műszaki fejlesztés egyik ugrópontja minden bizonnyal az agrárgazdaság biológiai alapjai, melyek egyes területeken kiemelkedőek, másutt jó közepes színvonalúak. A biológiai alapok fejlesztése a termelés fellendítésében, a minőségben és az exportban egyaránt kulcskérdés, legyen szó tenyészállatokról, virágmag, vagy vetőmagtermelésről, oltványokról stb. A finanszírozás gondjai kétirányúak: egyrészt támogatást érdemel a vállalati szféra, hogy beszeresse a céljainak megfelelő - nem mindig a legmagasabb értékű - biológiai anyagokat, másrészt zömmel központi forrásokból szükséges megoldani a kutatás, adaptálás pénzügyi feltételeit.

A biotechnológia egyes hazai eredményei már a közeljövőben, mások csak hosszabb távon állíthatók a gyakorlat szolgálatába. A biotechnológiai várakozásokat reális alapokra célszerű helyez-

ni. A fejlesztést szolgáló tényezők, körülmények hatásrangsorában a 7-10. helyre teszik ma már a biotechnológiát. A finanszírozásban az eredménnyel kecsegtetők mindenképpen előnyt élvezhetnek.

Az agrárágazat régóta *elavult* és eleve egy más koncepcióra, valamint piacra épülő műszaki alapjainak felújítása elodázhatatlan. Különösen sürgető a *gépesítés* energiatakarékos, alacsony szervizigényű, környezetkímélő és komplex megoldása, melyben az eddigiektől eltérően az új technikai-technológiai eredmények mellett a régieknek (nehézhenger, váltvaforogató eke stb.) is szerepe van. A mennyiségi igényt az agrotechnikailag optimális időbeni munkavégzés határozza meg, az összetételt a részben már érintett minőségi szempontok. Nagy kérdés, hogy az erő-, talajművelő-, növényápoló-, betakarító-, szállító-, rakodógépek stb. rendszeréből mit képes gazdaságosan és csúcsműködésben gyártani a *hazai gépipar* és mit kell importálni.

A termelői és lakossági *infrastruktúra* - a közelmúlt változásai ellenére - rendkívüli mértékben elmaradtak Nyugat-Európához képest. Ezért ezek javítása sürgetően szükséges. Az infrastruktúra fejlesztésétől várható hatás többirányú: foglalkoztatást nyújt, települést fejleszt, javítja a mezőgazdaság versenyképességét és a tágan értelmezett minőséget növeli.

Az agrárágazatok *gázolaj* igénye a hazai összes felhasználáson belül magas. Ez költséges és sérülékeny pontja a termelésnek. Ezért az energiaigény csökkentése, az energiaforrások átalakítása (földgáz tüzelés, gázgenerátor stb.) és külö-

nösen az energiatranszformáció javítása - főleg az *állattenyésztésben* - meghatározó a jövőt illetően.

A *biomassza*, a melléktermékek és hulladékok teljesebb körű hasznosításában a talaj *szervesanyag* utánpótlása és a *takarmányozás* a legjelentősebb tartalék. A 80-as évek felvillanásnyi kísérletei hamvában elhaltak, holott a trágyatelep építésétől a kazánokig minden a minőséget, a fenntartható fejlődést szolgálhatná. Ezért a finanszírozásban is megkülönböztetett figyelmet érdemelnek. Az *energetikai* hasznosítást a kimerülő foszszilis energiaforrások, a szén 90%-os ártámogatásának megszűnése stb. egyaránt előtérbe helyezik, éppen a megújuló jelleg miatt. Az országosan remélhető néhány százalékos elmozdulás helyileg igen jelentős megtakarítást és környezetkímélést jelenthet. Új lehetőség az alternatív *energiaerdő* - mint szervesanyag forrás és energia helyettesítő - a marginális területek hasznosítását is jelenti egyúttal.

Az ember a jövedelemtermelés kulcsa

A jövedelempolitika az emberek érdekeire épít és a döntően falusi, vidéki, mezőgazdaságból élők anyagi életkörülményeinek javítását szolgálja. Pályatévészto agrárpolitika az amelyiknek közép-pontjában nem az ember, a család áll. Ezért a vázolt gondolatsor emberközpon-tú, az egész nemzet, a társadalmi haladás érdekeit, a polgárosodást szolgálja azért, mert minden agrárpolitikai törekvés és eszköz az *emberi jólét, az élet- és munkakörülmények javítására* irányul,

de az ember a jövedelemtermelés kulcsa is. A mezőgazdasági termelők - gyakran önsanyargató - áldozatos tevékenysége jövedelmi és szociális helyzetüket hivatott javítani, amely alapja a falu boldogulásának és közvetve az egész nemzet felemelkedésének. Ez vezet el a vidék szociális helyzetének javításához is, különös figyelemmel a sokgyermekes családok helyzetére, a nyugdíjasokra, járadékosokra, a vidéken élő nőkre és a pályakezdőkre.

Az agrárágazatokban foglalkoztatottak átlagbérszínvonala 30%-kal elmaradt az országos átlagtól. (13) A mezőgazdasági havi nettó átlagkeresetek 1992-ben 11542 Ft-ot tettek ki, míg az iparban ugyanez 15433 Ft-ot ért el. A gyakorlat messzire került attól a 70-es években megfogalmazott tételtől, amely elismerte a mezőgazdaságból, valamint a bérből és fizetésből élők - egyébként alacsonyan tartott és agyonszabályozott - jövedelem színvonalának kiegyenlítődsét.

A kormányprogram több mint 1 millió családnak, gazdálkodónak és munkavállalónak ismeri el „...hogy mezőgazdasági tevékenységből rendszeres és kiszámítható jövedelme legyen.” További félmillió családnak pedig a kiegészítő gazdálkodás folytatásának támogatását ígéri a kormányprogram. (66) A „rendszeresség és kiszámíthatóság” fontos, de, hogy az mekkora lesz az a vázolt jövedelempolitika megvalósításától függ. (A kormányprogram egy szóval sem utal az életszínvonal-politikára, ami jelzi, hogy a mezőgazdaságból élő családok is öntevékenységükre, érdekérvényesítő képességükre alapozhatnak elsősorban. Ezt

erősíti a beígért fogyasztás csökkenés, a szerény bémővekedés és a munkanélküliség fokozódása.)

A mezőgazdasági termelők anyagi jóléte és életkörülményeinek javulása tehát annak függvényében alakul, hogy mennyiben nő a jövedelemtermelő képesség, a mezőgazdasági termékek, termények ára, a termelékenység, érvényesül-e az ésszerű költségtakarékos gazdálkodás, hogyan alakul a finanszírozás, a fejlesztést, a jövedelmet kiegészítő, illetve költségcsökkentő támogatás, valamint a költségvetési elvonás.

6. A FENNTARTHATÓ AGRÁR- FEJLŐDÉS

Az agrárgazdaság fenntartható fejlődésének tudományos megalapozása rendkívül aktuális feladat. *Sem az irányító, sem a versenyszféra nem nélkülözheti*, mert erre támaszkodva oldható meg a fejlődés és a környezet összehangolása, a döntések megalapozása, kezdeményezések indítása, különféle lehetőségek kiaknázása, képzési, oktatási és nevelési feladatok ellátása stb. Sürgetnek a nemzetközi körülmények és megállapodások is, melyek közül legfontosabb az ENSZ 1992. évi Környezet és Fejlődés Konferenciájának ajánlásai (Rio de Janeiro), az Agenda-21 megvalósításán fáradozó szakértők 1994 májusi (New York) ülészaka, valamint az OECD-hez való csatlakozás, illetve az EU-hoz való magyarországi társulási szándék.

Az „AGRO-21” Füzetek 12. számában részletesen foglalkozunk a fenntartható agrárfejlődés értelmezésével, közgazdasági és társadalmi problémáival, szabályozásával, ezért a továbbiakban csak vázlatosan érintjük a témakört.

A fenntartható agrárfejlődés értelmezése és megvalósításának, valamint szabályozásának áttekintése

A fenntartható fejlődés *konceptiójának és a fogalomnak a lényege, a gazdasági növekedés, a természeti erőforrások és a környezetterhelés harmonizálásában* jelölhető meg. (Lásd: 14. melléklet.) A leegyszerűsítés - az összefüggések és kölcsönhatások, valamint a lényegi cél - nem mond ellent a különféle hosszabb-rövidebb definícióknak, amelyek általában a fogalom tartalmát, célját és a megvalósítás egyes elemeit is tartalmazzák.

A növekedés, a természeti erőforrások és a környezet közötti harmonizáció *nem valósítható meg* csupán a piacgazdaság bevált és ismert eszközrendszerével. A piac sehol sem oldotta meg az ingyenes természeti javak és a környezet racionális, a hosszú távú társadalmi érdekeknek megfelelő hasznosítását, ami ráadásul erkölcsi kérdésként is felmerül. A véges világban nem lehetséges a végtelen növekedés, ezért sajátos szabályozás, befolyásolás és különféle feltételek megteremtése jelenthetik az ellentmondások feloldását.

Az agrárgazdaság fenntartható fejlődésének megvalósítása *komplex, dinamikus rendszer*, melyben fontos szerepet játszanak a különféle társadalmi, politikai és gazdasági feltételek, a befolyásolás és szabályozás eszközszerkezete. (Lásd: 15. melléklet.)

A megvalósítás, a befolyásolás és szabályozás feltételeinek és eszközeinek a kombinációiból válogathatók össze azok a gyakorlati megoldások, amelyek a fenntarthatóság konkrét eseteire (tárgyra, környezettel való viszonyára és időhorizontjára stb.) alkalmazhatók. A feltételek és eszközök folyamatosan, de lassan változnak a gyakorlat visszaigazolásának hatására, míg a pénzügyi források az általános gazdasági haladás függvényében évente módosulhatnak.

Mit is kell, illetve mit lehet szabályozni? A válasz: a természeti erőforrások, a környezet és az inputok emberi igényeket kielégítő jövedelmező hasznosítását, valamint védelmét és fejlesztését.

A szabályozás kritériuma a fenntarthatóság, az, hogy a gazdasági növekedést a természeti erőforrások regenerálódása és a környezet hulladék-asszimilációs készsége korlátozza. Ezzel a szabályozással *egyensúly, harmónia teremthető a gazdasági törekvések, a gazdasági növekedés és a természet, valamint a környezet között*, ami másképpen a fenntarthatóság elérését jelentheti, melynek velejárója a társadalmi szükségletek jövedelmező kielégítése, az egészségesebb táplálkozás és az emberi létezés környezetének javulása.

A megvalósítás általános feltételei

Az agrárgazdaság fenntartható fejlődése rendkívül aktuális, a *hazai versenyképesség* egyik alapját képező komparatív előnyöket hordozó *ökológiai potenciál megőrzése*, esetenként javítása, az *EU-hoz való* társulás szándéka, a fokozódó nemzetközi elvárások miatt. Ezért fontos a problémakör megfelelő szerepeltetése a társadalmi-tudományos közéletben, az állami befolyásoló-irányító munkában és a versenyszférában.

a/ *A stratégiai koncepció.* Az agrárgazdaság fenntartható fejlődésének megvalósításában első lépés az erre irányuló *stratégiai koncepció* kidolgozása, mert az agrárgazdaság érdekei csak így érvényesíthetők nagyobb hatásfokkal és következetesen a kormányzati munkában, a gazdaság növekedésében, a természeti erőforrások védelmében, a környezetterhelés csökkentésében. Az eddigi FM gyakorlat tanulságaiból az is leszűrhető, hogy nem elegendő, ha csak a tennivalókat rögzítik, hanem *szükség van a megvalósítás hogyanjaira* is, a *tárca érdekeinek érvényesítésére* a kormányzati munkában, s természetesen, s ha mindezek megalapozásához *önálló koncepcióra.*

b/ *A társadalmi támogatottság és az átalakuló tulajdoni-piaci viszonyok.* A *társadalmi magatartásban* a szemlélet gyökeres változása, a fogyasztási szokások átalakítása, a szemtelés megszüntetése, a rend iránti igény feltámasztása, az erre irányuló propaganda, reklám, nevelés, oktatás és kutatás, valamint annak az elfogadtatása a legfontosabb, hogy mindez az

ember megmaradása, egészségének védelme érdekében történik és, hogy éppen ezért igazságos a társadalom hosszú távú érdekeit sértők elmarasztalása. Végeredményben *a humán értékek között,* a környezetért érzett felelősség és hozzáértés kialakításáról van szó. Társadalmi támogatottság nélkül, bármilyen koncepció, politika szárnyaszegetté válik.

c/ *A fenntarthatóság pénzügyi támogatottsága.* A fenntartható agrárfejlődés koncepciójának gyakorlati megvalósításában fontos szerepet játszanak az *anyagi-pénzügyi lehetőségek.* Magyarországon ugyan hiányoznak az ökoszociális piacgazdaság feltételei, de ez nem zárja ki a fenntartható fejlődésre irányuló orientációt és azt, hogy növekedjék a GDP-ből az e célra fordított hányad. *A gazdasági fejlődéstől remélhető a fenntarthatóságra fordítható összegek növekedése,* amely stabil pénz, a magas foglalkoztatottság, kiegyensúlyozott külkereskedelem és gazdasági növekedés mellett valósítható meg.

d/ *A képzés: oktatás és nevelés.* A *képzés, oktatás és nevelés* intézményeiben valamennyi szinten a szorosan vett *szakismeretekhez képest, háttérbe szorultak a természeti adottságok ésszerű hasznosításának, a természeti erőforrások regenerálódó képességének, valamint a környezet szennyezést asszimiláló képességének elméleti és gyakorlati tudnivalói, fogásai, akárcsak a gazdálkodói, piaci ismeretek és a természet megszerettetése, óvása.* Az oktatásban a fenntartható fejlődés értelmezése, feltételei, valamint az előzőekben említettek a legfontosabb változtatási igények.

A differenciált befolyásolás és szabályozás

A fenntarthatóság megvalósításának feltételeit, befolyásolását és szabályozását *differenciáltan* célszerű alakítani, melynek valamennyi összefüggésében szerepet játszik *a megelőzés, az ösztönzés és a jogi szabályozás eszköztend-ze*. Ajánlható, hogy a megvalósítás rend-

szérének részletes kimunkálása során az eszköztend-zerhez hozzák összefüggésbe a szabályozás tárgyával, a környezettel való viszonytal és az időbeniséggel. A befolyásolás, szabályozás eszköztend-zerének hatása, eredményessége sokban attól függ, hogy mennyire sikerül ezt a három alapvető összefüggést konzisztens rendszerbe ötvözni, melynek sémája az alábbi:

	a tennivalók, feltételek időhorizontja	
a környezettel való kölcsönhatás, viszony	a megelőzés, helyreállítás és felelősségrevonás, vagyis a befolyásolás és szabályozás eszköztend-zerere	a fenntarthatóság tárgya közege

a/ *A fenntarthatóság közege, tárgyai szerinti szabályozás.* A megvalósítás „tárgyai” szerinti szabályozásban az inputokra, a végtermékekre, a természeti erőforrásokra, a táji-természeti értékekre, a biodiverzitásra és a már említett társadalmi magatartásra irányulnak a legfontosabbak.

b/ *Az időhorizont szerinti szabályozás.* Az időhorizont szerinti szabályozás bármennyire kézenfekvőnek tűnik, mégis komoly figyelmet érdemel, hiszen a tennivalók fontossági sorrendje, a prioritások, valamint a meglevő és mozgás-

ba hozható feltételek összehangolása a fenntarthatóság eredményes megvalósításában alapvető szerepet játszik.

c/ *A mezőgazdaság és a környezet kölcsönhatása, viszonya szerinti befolyásolás és szabályozás.* A megvalósítás tennivalói a mezőgazdaság és a környezet kölcsönhatásai szerint három irányúak:

Elsősorban a mezőgazdaság természeti erőforrásokat fenntartó, környezetvédő szerepet tölt be, magával az ésszerű gazdálkodással, a gazdálkodási rendszerrel, a gypesítéssel, fasorok, ligetek, erdők

telepítésével, a gazdálkodók helyhezkötésével stb.

Másodsorban az ország területének több mint 80%-át elfoglaló mezőgazdaság viseli, szenved, a mások okozta környezetszennyezést.

Harmadsorban a mezőgazdaság környezetkárosító, szennyező is lehet.

A fenntarthatóság és a modernizáció keretében a *gazdálkodási rendszerek* szolgálhatnak, melyeknek - matrixszerű vázlata az alábbi:

	m é r e t e k		
	kis	közepes	nagy
Termelési adottságok és termelési szerkezet	AI- és részrendszerek (technika, technológia, vezetés, informatika stb.)		

Az előző séma a lényegét kívánja megragadni, de ennek ellenére azonnal szembeütköző a *kombinációs lehetőségek* sokasága.

A gazdálkodási *rendszerek* elnevezésükkel jelzik a termőhelyekhez igazodó tevékenységet (például: vetőmagtermelő, sertéstartó és kukorica-termelő stb.), az *alrendszerek* a megoldás technikáját-technológiáját ötvözik (például földművelési rendszer), a *részrendszer* az alrendszert tagolja tovább (például esetünkben: talajművelési rendszer).

A fenntartható gazdálkodási rendszer a *technika-technológia, szervezés, marketing* stb. valamennyi összefüggését felölelő *komplex dinamikus rendszer*. Jellemzői:

- Az energia, víz és vegyszer takarékoskossága.
- A termőhelyi adottságokhoz és a kereslethez igazodó termelési szerkezet, amely minőségi termékek kibocsátására nyújt lehetőséget.

- A száraz körülményekhez igazodó talajművelési rendszer.

- A környezetkímélő tápanyaggazdálkodás.

- Az integrált növényvédelem.

- A modern állattartás, állategészségügy igényeinek kielégítése.

- A fenntarthatóságra orientált menedzsment.

- A szakértelem növekedése.

Ismétlésnek tűnik, de fontos: A *hatékonysági alapon szelektáló piaci versenyben* csak azok maradnak fenn, akik nyereséges termelést képesek folytatni, ami a következő években egyre bonyolultabb, mert a minőségi, egészséges végtermékek kibocsátását a fenntarthatóság igényével, az újabb tudományos eredményekkel a *modernizációval* (biotechnológia, informatika stb.) kombinálva lehet eredményteljesen folytatni.

A megvalósítás a gazdálkodási rendszerek szükségességének *propagálásával* veheti kezdetét, amit *modellek, minták* ki-

dolgozása és *üzemi kísérletek* követhetnek.

A fenntarthatóságot és a jövőbeni mezőgazdaságot alapjaiban érinti a *víztakarékos gazdálkodási rendszerek* általánosság tétele, ugyanis napjainkban, de még inkább a következő években ez mindent eldöntő. Ezért olyan *gazdálkodási rendszerek* kidolgozása szükséges, amelyek *hosszabb, szárazabb, aszályos időszakban* a megoldást jelenthetik a technika, a technológia és a szervezés megfelelő kombinációja révén. Ebben szerepet játszanak a különböző csapadékmegőrző talajművelő eljárások, a szükséges eszközök, a fajták, a hibridek, a termelési szerkezet, az állattenyésztés bevételekiesést elensúlyozó szerepe, az öntözés, a melioráció, a mezőgazdasági alapanyagok nemesítése, feldolgozása, az önsegítő-öntevékeny szerveződések, a kölcsönös segítségnyújtási rendszerek a finanszírozási nehézségek kiküszöbölése érdekében.

A fenntarthatóság megvalósítását elősegítő befolyásoló és szabályozó eszközrendszer

a/ *A hosszú távú érdek, a megelőzés és az ösztönzés.* Az OECD 1984 évi konferenciájának konklúziója - többek között leszögezi -, hogy a környezet javítása és a fenntartható gazdasági fejlődés kompatibilis és kölcsönösen összefüggő *politikai célkitűzés*, ezek egymást erősíthetik és *a haszna felülmúlja költségeit.*

Önmagában a *költség-haszon* (cost-benefit) összehasonlítás - még tag értel-

mezésben sem - képes kifejezni a lényegét, hiszen *az emberi megmaradás a haszon*, amit költséggel, pénzzel egybevetni értelmetlen, de ennek ellenére célszerű számbavenni az érte hozott illetve hozható anyagi áldozatokat. Ebből következően megfogalmazható az, hogy ha a költség-haszon számbavétel nem fejezi ki a lényegét, akkor az „összhang” eléréséhez az anyagiak mellett számtalan más „rásegítő” komplex tényezők és körülmények egyidejű alkalmazásával szükséges számolni. A pénz egyedül nem üdvözítő.

A hosszú távú érdekekkel ütköző rövid távú szemlélet olyan erős *érdekekkel motivált*, hogy feltehető a kérdés mi az elérhetőbb, mi az olcsóbb: *a megelőzés* vagy a környezeti kár elviselése, helyreállítása? Az egyes *tőketulajdonosok* érdeke a természeti javak ingyenes használata, a minél nagyobb profit, nem számolva a természeti erőforrásokkal, a környezeti károkkal, melynek „költségeit” viselje - ha akarja és tudja - *a társadalom.* Ebben lassú változást a termelékenység, a jólét magas foka, a tőkés szereplőket is veszélyeztető állapot idéz elő. *Társadalmi oldalról* azonban éppen a terhek mérséklése *a megelőzést* állítja előtérbe, arról nem is szólva, hogy bekövetkezhet az, hogy a tőketulajdonosoknak nem lesz mit hasznosítaniuk, de ez még nagyon távolinak tűnő, ami megint csak a *megvalósítás komplex eszközrendszerének fontosságát húzza alá.*

A fenntartható agrárfejlődés elfogadatatásában, a megelőzésben fontos szerepet játszik *az ösztönzés*, melynek formája sokféle lehet: részben vagy egészben

vissza nem térítendő ártámogatás, kamat, garancia, futamidő támogatás, adókedvezmények stb., melyeknek forrása bírságokból, szabálysértési befizetésekből, termékadóból, költségvetésből stb. tevődik össze. Javasolható ezek egy helyen törvénnyel történő kezelése.

b/ *A jogi szabályozás.* A gazdasági életet számtalan törvény szabályozza, viszont a természeti erőforrások és a környezet használatának jogszabályai ehhez képest elenyészőek.

A törvényalkotásban két utat célszerű a jövőben szorgalmazni. Egyrészt a mezőgazdaságban különösen előnyösen alkalmazható az, amikor a magas szintű jogszabályok (új nemzeti agrárpolitikai törvény, vagy birtokpolitikai törvény, erdőtörvény, élelmiszertörvény, bányatör-

vény, vadászati törvény stb.) szerves tartozéka a fenntartható fejlődés kritériumrendszere, illetve vonatkozó konkretizálása. Így nemcsak a gazdaság és a környezet elkülönülése mérséklődik, hanem egyértelművé válnak az összefüggések is. Például a birtokos, a földbérlet kötelezettsége a talajvédelem, az erdőbirtokosé az ésszerű tartamos gazdálkodás, a pótlás, felújítás, telepítés, a biodiverzitás védelme stb. Másrészt az ország fenntartható fejlődési politikáját kifejező olyan jogszabály, „kerettörvény” szükséges, amely teljesen felöleli a befektetés, beruházás, termelés, végtermék, értékesítés, tanácsadás, információ áramoltatás egész folyamatát, beleértve olyan fontos részleteket is, mint az ellenőrzött címkézés és a minősítés szabályozása.

7. A VIDÉK ÉS TÉRSÉG- FEJLESZTÉS

Magyarország térségeinek gazdasági fejlődése mindig lényeges különbségeket mutatott a bányák nyitása, az ipari fejlődés, vasút- és útépítés, az eltérő termőhelyi adottságok, a trianoni határok stb. nyomán. Az elmúlt négy évtizedben tovább folyt a differenciálódás. A kormányprogram is megállapítja, hogy a gazdaság átalakulása különösen felerősítette

a térségi problémákat. (66) Ez koncentráltan felmerülő munkanélküliségben és szociális problémákban jelentkezik, amely elsődlegesen az elrontott ipar- és településfejlesztés következménye. A minden pénzt felemésztő nehézipari központok és a bányák térségeiben - ahol háttérbe szorultak a kisebb vállalkozások - feszült a helyzet. Ezt illusztrálja a gazdasági társaságok száma és a munkanélküliség közötti összefüggés 1991-re vonatkozóan:

Munkanélküliek aránya az egyes körzetekben	Gazdasági társaságok száma 10 000 lakosra vetítve
6% alatt	80 fölött
6-10% között	40-80 között
10% fölött	40 alatt

A külföldi tőkebefektetések újabb és jelentősebb térségi különbözőséghez vezetnek, hiszen a már meglévő infrastruktúrális előnyöket, földrajzi fekvést stb. részesítették előnyben. A külföldi befektetők 2/3-a a főváros és környékére koncentrálódott. Míg Vas megyében 1800 USD/fő foglalkoztatott befektetés jutott, addig ugyanez Békés és Csongrád megyében 250 USD/fő foglalkoztatott. (74) Nem csoda, ha „nyugati-keleti lejtőről” beszélnek.

Az agrárpolitikában fontos annak világos megfogalmazása, hogy a „térségfejlesztés”, a „területfejlesztés”, a „területfejlesztési politika”, a „területfejlesztési törvény” nem öncélú, nem a „terület” a „vidék” fejlesztésére irányul a politika, hanem az ott lakó emberek élet és kulturális körülményeit, a gazdaságot kívánja szolgálni, megőrizve a környezetet az utókor számára.

Az elmaradott „agrártérségek” megítélésén változtatni szükséges!

Az elmaradottság, a kedvezőtlen adottság mindig viszonylagos attól függően, hogy mi a viszonyítási alap, miről van szó! Magyarország ugyan kis ország, de területileg mégis jelentősen differenciált, amiben a történelmi, fejlődési, természeti körülmények egyaránt közrejátszottak. Így nem csoda, ha folyamatosan visszatérnek a regionális problémák. Időnkénti felerősödésükben egyaránt szerepet játszik a kényszer, az útkereső tehetetlenkedés, a divat, a helyi, esetleg honatyai lobbyzás.

Az elmaradottság komplex és örökölt jelenség. Ezt bizonyítja Romány Pál kandidátusi értekezésében, amikor hosszasan sorolja azokat a dűlő és helységneveket (Hatrongyos, Jajhalom stb.), amelyek mind a szegénységre, a térség általános elmaradottságára, az alacsony életnívóra utalóak. (48)

Az elmúlt évtizedekben többször is napirendre tűzték a probléma megoldását. A politika és az állami irányítás nem sok eredményt tudott felmutatni a tisztánlátás hiánya, a közgazdasági törvényszerűségek mellőzése, az ár- és támogatási rendszer dezorientáció hatása, a kívánatos termelési szerkezet ellen ható érdekeltség (például a marha és juhtartás esetében) és a pénzsűzke miatt. Nem csoda, ha az agrárpolitika „megörökölte” ezt a gondot is, sőt az elmaradott agrártérségekben a feszültségek 1989-1993 között - a munkanélkülivé vált ingázók, a felszámolt eleve gyér számú vidéki ipari üzemek, a szövetkezeti és állami gazdasági foglalkoztatás csökkentése miatt tovább nőttek. Ezeknek a területeknek kisebb a tolerálóképessége a kedvezőtlen folyamatokra, a kialakult nehézségekre és a válságtünetek is csak lassan orvosolhatók.

Az agrárpolitikában világosan kell látni, hogy az elmaradott agrártérségek, a nehézipar és a bányászat miatti feszültséggócok az ország területének jelentős hányadát teszik ki - a minősítés szigorától függően - ami a megoldás lehetséges módjait és forrásigényét is meghatározza. A különféle okokra visszavezethető „elmaradottság” igazi előidézője a foglalkoztatás lehetőségeinek a hiánya,

melynek következménye a nagyfokú munkanélküliség és ennek velejárói.

Az elmaradott térségek helyzetének javítása a szemlélet megváltozásával és a tisztánlátással kezdődik, mert a regionális fejlődés eltérései nemcsak hátrányokra, feszültségekre, hanem előnyökre, gazdasági eredményekre is vezet. Az nem szorul részletesebb bizonygatásra, mert annyira nyilvánvaló, hogy az előnyök kiaknázása megelőzi a hátrányok felszámolását, hiszen csak a felhalmozásokra támaszkodóan remélhető másutt az elmaradottság következményeinek az enyhítése. Ebből az is kiderül, hogy a tartós megoldást jórészt nem is helyben, hanem más dinamikusan fejlődő régiókban kell keresni. (Darányi Ignácnál is felmerült az agrárméppesség térbeni áttelepítése a földdel jobban ellátott körzetekben.)

Sajnos az elmúlt 6-8 évben is a kormány, vagy tagjai Szabolcs-Szatmár-Bereg megyébe, Ózdra stb. utaztak, „Alföld Programot” szorgalmaztak, de alig történt valami lényeges ezek hatására, ugyanakkor nem foglalkoztak a vázolt felfogás szellemében a nyugati határszél, az agglomerációs körzetek stb. dinamizmusával, vagy a bajok ellenére is fejlődő agrárkörzetekkel, mozaikokkal, üzemsoportokkal.

Annak ellenére, hogy a gazdasági racionalitás a regionális különbségek hatékonysági előnyeinek kiaknázását indokolja, számításba kell venni az agrárpolitikában, hogy az elmaradottságnak helyileg, társadalmilag és politikailag milyen mértéke, mely területei és meddig viselhetők el? Minden bizonnyal a területek közötti vagyoni különbségek növekedése

mellett az elmaradott térségekben az élet-nívó alsó határának szintentartása jelentheti az átmenetben a gyógyírt, ami az adott személyek, családok elért régebbi életkörülményeitől függően alakulhat, s forrásul a dinamikusabb régiókból átcsoportosított összegek szolgálhatnak.

Az elmondottak megerősítik azt a régebbi keletű felismerést, hogy az egyes régiókban jelentkező társadalmi-gazdasági elmaradottság, vagy a halmozódó feszültségek levezetése nem korlátozódhat az adott körzetre, ágazatra, különösen nem csak a mezőgazdaságra, hanem az társadalmi feladatra.

A térségfejlesztést szolgáló agrárgyakorlat

Miközben hangsúlyozzuk, hogy egyes térségek fejlesztését nem lehet csupán a mezőgazdaságtól vámi, szeretnénk rávilágítani az agrárvilág tennivalóira is.

Mindenekelőtt szeretnénk nyomatékosan aláhúzni, hogy a ráfordítások átlagos és pótlólagos hatékonysága az elmaradott térségekben a jobb területekhez képest törvényszerűen alacsonyabb! (Ezt a 60-as években vizsgálatok sorozatával bizonyítottuk.) Ebből következően teljesen naiv és irreális célkitűzés volt a korábban sokáig használatos jelszó, miszerint „A gyengék ériék utol a középeket, a közepesek pedig a jókat”, vagy a kedvezőtlen adottságú térségek fejlődjenek a jók színvonalára. Az említett ökonómiai törvényszerűség, napjainkban is érvényes, ezért ahhoz, hogy az „elmaradott” a kedvezőtlenebb adottságú térsé-

gekben élő családok, keresők jövedelme emelkedjék, a jobb termőhelyektől eltérő megoldások indokoltak.

A termelési tényezőknek - vagyis a tőkének, a földnek és a munkaerőnek - más mennyisége, összetétele, minősége és aránya szükséges az elmaradott térségekben! Ismeretes, hogy a kedvezőtlen területeken alacsonyabb a területegységre vetített eszközérték, a gépimunka-ráfordítás, műtrágya hatóanyag stb., mint a jobb területeken. Ez a ténybeli megállapítás általában olyan megvilágítást kap, mintha ez lenne az előidézője az elmaradottságnak, következésképpen mennyiségi növelésük elvezet a megoldáshoz. Valójában azonban a gazdasági racionalitás a termelési tényezőknek más arányait indokolja az erodált 8-10 aranykoronás lejtőkön, mint a 35 aranykoronás délkelet-alföldi síkságon.

Másképpen tehát: *a kedvezőtlen területek gyengébb eltartóképessége, szűkebb foglalkoztatási lehetőségei miatt egy családra, egy főre nagyobb földterület és ehhez igazított tőkebefektetés, más összetételű technika, technológia szükséges.* Például lejtős területeken az eróziót gátló tartós növénytakaró, a szintvonalhoz igazított művelés, a gyepgazdálkodás, a kérődzők tartása, a visszaerdősítés, a savanyú homokokon a kalászos - napraforgó - burgonya - dohány sajátos vetés-szerkezet, amihez csatlakozik a gyümölcsstermelés és állattartás, a meszes homokokon a kertészkedés stb. vezethet célhoz, de más talajművelési technológiák és eszközök stb. is kellenek.

A tájtermelés szorosan kapcsolódik a témához, melynek ismételt felkarolása

csak akkor vezethet eredményre, ha ezt valakik megszervezik, öntevékeny szerveződések (egyletek, egyesületek, gazdakörök stb.) állnak ennek élére. (Nem véletlen, hogy a mezőgazdasági eredményeiről is ismert Hódmezővásárhelyen 1879 óta aktívan tevékenykedik a *Hódmezővásárhelyi Gazdasági Egyesület.*)

A tájtermelést az érdekek mentén szerveződő, horizontális és vertikális integrációk kombinációja tarthatja össze, amely minél többre tű, annál eredményesebb lehet, de legfontosabb a piaci viszonyokkal számoló értékesítés, mert ez az elsődleges az adott táj érdekérvényesítésében. Könnyebb ott a helyzet, ahol a termőhelyhez adott a hagyomány, a tevékenységekben járatos emberek, de találunk jó példákat teljesen új kezdeményezésekre is.

Az elmaradott térségekben nem tartható a mező- és erdőgazdálkodás tulajdoni és hasznosítási mesterséges elválasztása! Természetesen ez a kérdés országosan is rendezésre szorul, de különösen fontos, hiszen a megoldást szolgálja, az erdősültebb elmaradott térségekben. Az mindenképpen szerencsésnek mondható, hogy *az erdő aránya és területe növekedett az elmúlt években.* Az azonban változatlanul nagy gond, hogy a mező- és erdőgazdálkodást még mindig nem sikerült a termőhelyileg indokolt és a valóságban gyakorolt hagyományoknak megfelelően összekapcsolni. A domb- és hegyvidéki térségekben 3-5 hold szántóból és 6-8 hold erdőből éltek meg a gazdálkodó családok, melynek felbomlását még olyan híres szövetkezetekben mint a karancslapujtói volt, sem sikerült el-

lensúlyozni. Egyes falvakban (például a Nógrád megyei Bodonyban) szinte csak az erdő juttatta kizárólagosan jövedelemhez az ott élőket. Fennáll a veszélye az erdő- és mezőgazdaság elmúlt évtizedekben kialakult mesterkélt elkülönülése folytatásának.

Ez semmiképpen sem jelenti azt, hogy az állami erdőkre Magyarországon egyáltalában nincsen szükség, de a valamikori *erdőbirtokosságok* (zsellérerdők, úrbéres erdők) visszaállítása, újak szervezés, *szövetkezetek és más regionális gazdálkodó egységek* létrehozása sürgető feladat, melyben a mezőgazdálkodást folytatók is tulajdonosok lehetnek. Ez utóbbi változásokat az is indokolja, hogy az új erdőterületek jelentős hányada szövetkezeti tulajdonú, ami magántulajdonba kerül a továbbiakban. Például Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében a '80-as évek végén ez elérte az 50%-ot. Az állami gazdaságokban a 60 ha-nál kisebb, nem összefüggő területek szintén privatizálásra kerülnek. Így tehát erről az oldalról megvan a mező- és erdőgazdálkodás közelítésének a reális alapja is.

Ha ez változatlan marad, megismétlődik az állami élelmiszeripar és a mezőgazdasági termelők viszonya, amikor is sem a rendszerváltozás előtt, sem a rendszerváltozás után vertikális, vagy horizontális kapcsolódásokban nem következett be érdemi változás.

A nem élelmiszer célú hasznosítás (másképpen az alternatív mezőgazdaság) terjed Európában a kedvezőtlen mezőgazdasági területeken. Ez igen sokféle lehetőséget rejt magában: erdősítést, energiaerdő létesítését, hajtó- és kenőanyagok

termelését, ipari alapanyagok előállítását, sport és üdülési célú területek kialakítását, mellék- és kiegészítő tevékenységek folytatását stb.

A környezetvédő gazdálkodás fenntartása társadalmilag a legolcsóbb és hasznos megoldásnak bizonyult a fejlett országokban, helyhezköteve a lakosság kisebb hányadát, akik a természetvédő gyepeken, erdőkön és kisebb szántóföldeken gazdálkodnak, üdültetéssel, szolgáltatásokkal, háziiparral stb. foglalkoznak, amihez jövedelemkiegészítő, vagy építkezési beruházási állami támogatás is járul.

Az extenzív gazdálkodási irányzat is terjed Európában, amely az ökológiai adottságokhoz igazodó termelési szerkezetben, alacsonyabb ráfordításokban és viszonylag magas elevenmunka termelékenységben csúcsosodik ki.

Települési helyzetkép és a fejlesztés irányai

A politikai rendszerváltozás hatására a vidék, a falvak társadalmi és gazdasági helyzetére is az átmeneti állapotok a jellemzőek.

Az évek során a jelentős túlmunkával és családi, baráti összefogással elért *élet- és lakáskörülmények* minőségükben javultak ugyan, de 1990 óta romlik - a városokétól egyébként is elmaradó - az egészségügyi, szociális, kulturális helyzet, s mindez a szolgáltatások csökkenő színvonalával és emelkedő költségével, mérséklődő családi jövedelmekkel, valamint növekvő munkanélküliséggel társul.

A lakosság önszerveződése lassan bontakozik ki, s az önkormányzatok minden igyekezetük ellenére is sok nehézséggel küzdenek. Megerősödött a lakosság differenciálódása, szegényedése és a kevesek gyarapodása. Az ipari nagyvállalatok, elsősorban a vidéki telepeiket és a falusiak foglalkoztatását szüntették meg. Ez párosult a termelőszövetkezetek pénzügyi megrendülésével, az állami gazdaságok privatizálásával, a kárpótlás folyamatával, a kistermelés áruértékesítési nehézségeivel, sok esetben leépülésével.

A vidék fontosságát aláhúzza, hogy a községekben kerekén 3,9 millió ember él, s az ország 2919 községéből 1000 lakos alatti települések aránya pedig mintegy 55%. Ez utóbbi jelzi a lehetőségeket. Ezekben igen jelentős, az átlagosan 6-8%-os elvándorlásnak három-, négyszerese az elvándorlás, különösen a fiatalok fogyása, s romlik a demográfiai helyzet és a képzetlenek aránya.

Tanulságos, hogy a történelmi viharokra, hogyan változott az összes népességből a falvak lakóinak aránya:

1941	56,6%
1950	58,6%
1970	50,5%
1980	46,8%
1990	38,1%

Kérdés, hogy a nehezedő városi életkörülmények hatására megáll, vagy átmenetileg emelkedik a 38%-os hányad? Várható, hogy az egészségre káros életkörülmények és a vidéki telefonhálózat, vezetékes vízellátás is szerepet kaphat ab-

ban, hogy nő a város környéki települések szerepe, ahol a lakosok különféle formában kapcsolatba kerülhetnek a mezőgazdasággal, a helyi szolgáltatásokkal.

Csatári Bálint tanulmányában közli, hogy a vidéki településekre ható tényezők és körülmények többször és érdemlegesen megváltoztak az elmúlt négy évtizedben: így a falusi gazdaság, társadalom, intézményrendszer, infrastruktúra, közigazgatási rendszer, települések kapcsolatai, településfejlesztési politika, települések lélekszáma. Romlott a több jövedelemforrásból élő falusiak jövedelemszerzési esélye is. Az infrastrukturális ellátottság hiánya még mindig megdöbbentő. A települések 80%-ában van postahivatal, 13%-ában benzinkút, 4%-ában áfész központ, 60%-ában tüzelő beszerzési lehetőség, 52%-ában körzeti orvosi székely, 26%-ában gyógyszertár, 54%-ában felsőtagozatos iskola stb. (75)

Csatári Bálint szerint a falvaknak csak negyede, jobb esetben harmada képes megújulni, mert a rendszerváltozás folyamatai, az általános gazdasági helyzet és a város-falu kialakult kapcsolatai nem kedveznek a változásoknak. (75)

A vázolt tárgyilagos helyzetkép ellenére - bármennyire is riasztó -, nem kilátástalan a jövő. A vidék, a falvak 1994-95 évi mélypontjáról a kilábalás útjai-módjai szorosan kapcsolódnak az általános gazdasági-társadalmi változásokhoz, a remélhetően meginduló fejlődéshez. Már érezhető az erjesztő, kedvező hatása az önkormányzati, helyi összefogásnak, a tulajdonosi érdek és a gondosság előtérbe kerülésének, a változások kezdeti kibontakozásának.

Az átlagosnál kedvezőbbek a kilátások a nagyvárosok környéki agglomerációban, amiről a látható jelek napjainkban is tanúskodnak. Csaknem hasonló a helyzet a főforgalmi útvonalak, tengelyek mentén. Kedvezőek a lehetőségek az egyes idegenforgalmú körzetekben, ahol ez összeköthető különféle szórakozási, művelődési, látványossági lehetőségekkel, szolgáltatások igénybevételével. Ebben a termálföld és a természeti különlegességek, a táji, a kultúrtörténeti szépségek jelenthetnek vonzerőt. Lelkes helyi kezdeményezések, *kistérségi összefogás* is lendíthet a falufejlesztésen, összekapcsolva esetleg tájtermeléssel, vagy valamilyen sajátosság, „különlegesség” kidomborításával.

Ha abból indulunk ki, hogy az elmaradott vidék, csaknem kivétel nélkül elmaradott mezőgazdasággal társul, akkor nyilvánvaló, hogy az agrárpolitika szerves része a vidékfejlesztés, ami természetesen nem jelentheti a társadalmi támogatottságról való lemondást. Ennek érdekében egyidőben többféle akciózás szükséges.

a/ A régebbi egyoldalú városfejlesztő politika ugyan már a múlté, de következményei csak fokozatosan, tudatos vidékfejlesztési programokkal, az új helyzettel számoló település tervezéssel, különösen a külföldi tőkebevonással zajló infrastrukturális fejlesztéssel, a Magyarországtól távolszakadt hazafiak támogatásának bevonásával ellensúlyozhatók.

A vidékfejlesztési programok mind egyikének sajátja a pénzforrások szükségessége és az infrastruktúra fejlesztése, mégis a lehetőségek és a feladatok megvaló-

sítása eltérő attól függően, hogy város-környéki településekről, aprófalvas vidékről, nagyközségekről, vagy éppen tanyás vidékekről van szó.

A tanyák megítélése mind a múltban, mind a jelenben igen vegyes. Romány Pál írja, hogy a „petróleumlámpás atomkorszakot” mi sem jellemezte jobban mint az, hogy 1972-ben a külterületi lakások (840 ezer) 80%-ában nem volt villany. (76) Sokan megoldhatatlannak, költségesnek vélték a tanyasi életkörülmények javítását, mások pedig a lehetőségeket keresték.

A tanya sajátossága, hogy egyben lakóhely, munkahely és háztartás is. A tanyák egyrésze az önkény hatására, mások különféle okokból maguktól megszűntek, kisebb hányaduk újra virágzásnak indult éppen a közelmúltban. Az agrárpolitika részéről figyelmet érdemel az a tény, hogy a tanyák körüli földeken elindult a gazdálkodás, míg más esetekben az üdültetés, a pihenés, a lótarás, a hobby céljait szolgáló tanya növeli a vidék színvonalát, kultúráltságát.

b/ A vidéki települések tervezésekor és terjesztésekor néhány fontos körülmény érvényesítése alapvető. Így például a külterületi-belterületi arányok megváltoztatása és ennek kapcsán nagyobb méretű telkek parcellázása, ami lehetőséget nyújt lakóház építésére, díszkert és házikert, állattartó épületek, tárolóhely létesítésére stb. Ennek megfelelően történhet a külterületek belterületté nyilvánítása, illetve ahol pazarolták a területet ott a fordítottja, a belterület külterületté nyilvánítása is indokolt lehet.

A falvakban nem létesíthetők *nagyobb állattartó telepek*, üzemközpontok és más olyan létesítmények, amelyek zavarják a település egészséges életét. Ezért fontos a meglévő üzemegységi központokhoz kapcsolódóan, vagy azoktól függetlenül *új telephelyek kijelölése*, takarékoskodva a jó termőképességű földdel.

c/ *A termelői és lakossági infrastruktúra* fejlesztése nemcsak állami, önkormányzati és lakossági forrásokból oldható meg, hanem külföldi segítyekből és hitelekkel, valamint szövetkezeti formában, részletfizetésre stb. (Burgenlandban 60:30:10 az aránya az állami, tartományi és helyi fejlesztési forrásoknak.) Ez több oldalról alapozhatja meg a vidéki fejlődést. Szemmel láthatóan a lakosság hajlandó áldozni a jobb életminőségért, ami ugyan további differenciákat eredményezhet, de ez az előbbrejutás útja.

Minden kétséget kizáróan *a vezetékes ivóvíz, a telefon és az út-járdaépítés* a legfontosabb az ember életében. Ezeket *a csatornázás, a szennyvíz tisztítás és elhelyezés* követi fontosságában. (Erre is találunk jó példákat Burgenlandban.)

A település tervezés és az infrastruktúra fejlesztés egyaránt elősegítheti a *környezetterhelés* csökkentését, illetve növekedésének elkerülését. Egyes térségekben (Alföld) ez különös jelentőségű.

d/ *A falusi településeken működő áfész üzletek* veszteségeit más tevékenységek eredményeiből fedezték. A napi cikkekkel ellátó kereskedelem nélkül reménytelen a vidéken maradás szorgalmazása. Ezért a magánkereskedelem bővítése, az áfész helységek értékesítése, il-

letve versenyképessé tétele, az önkormányzat segítsége és az újonnan szerveződő áfészek tevékenységében a valódi tulajdonos megteremtése és „profi” módon működtetett kereskedelmi tevékenység, valamint ennek megfelelően a tevékenységek szétválasztása nyereségtermelésre és nonprofit tevékenységre, továbbá a tagoknak nyújtott előnyök jelenthetik a megoldást. Hasonló a helyzet az *áfész vendéglátóiparral is!* (Például: a híres Monokra látogató vendég még egy tál ételt sem fogyaszthat a településen.)

e/ A média egyáltalában nem foglalkozik a falusi, vidéki élet előnyös oldalaival, ezért *az egészségesebb és olcsóbb életkörülményeket* ígérő vidéki letelepedést *propagandával, társadalmi ráhatással*, esetleg pénzügyi kedvezményekkel célszerű előmozdítani.

f/ Az előzőekben szóltunk még az elmaradott területek fejlesztése kapcsán a termelési-tevékenységi szerkezetről. A vidékfejlesztés érdekében célszerű megismételni az *agroökológiai potenciál sokoldalú hasznosításának* fontosságát - a hagyományos mezőgazdasági termelést, a feldolgozást, a mellék- és kiegészítő üzemi tevékenységet, a nem mezőgazdasági célú földhasznosítást, erdősítést, környezetvédő gyep fenntartását, a természetvédelmi terület ökológiai egyensúlyának őrzését, az üdültetést stb. - , amelyek egyaránt szolgálják a vidéken élők jóléti helyzetének javulását és a környezet védelmét.

g/ A vidéki életkörülmények javításában fontos szerepet játszó *nagyüzemek* - akik lakás-, útépítésben, óvoda, üzemi

konyha létesítésében, munkás szállításban, üdültetésben, oktatásban, település támogatásában javítottak a vidéki életköriülményeken, az örökölt elmaradottságon - megszűntek, az újak pedig a szociális terhektől megszabadulva racionálisabban gazdálkodva javítanak verseny-esélyükön.

A szociális, kommunális falufejlesztő feladatokat a helyi önkormányzatok látthatják el, részben költségvetési, részben a helyi forrásokból. Az önkormányzatok érdekeltek az adómorál javításában, a polgárok gazdagodásában és ezek közcélú áldozatvállalásának előmozdításában. Ebben fontos szerepet játszanak a vidék, a településen élők identitás tudatát helyreállító, az egészséges *lokálpatriotizmust* serkentő, a kultúrát, a sportot felkaroló világi és egyházi *önszervező-önsegítő szervezetek, amelyek nélkül nem változhat meg a mai falvak képe.*

8. A HUMÁN ÉRTÉKEK NÖVEKVŐ SZEREPE

A lakosság általános műveltségének, hozzáértésének, tudásának fontosságát hazánk nagyjai már régen felismerték, de csak a közelmúlt évtizedekben jutottak el a fejlett országok társadalmaiban is ahhoz, hogy a szellemi értékek tömeges tárgyasulásának a feltételei is létrejöjjenek. A humán értékek anyagi erőre válását sok minden korlátozhatja a szegénység mellett, különösen a feszültségekkel terhelt emberi kapcsolatok.

Feszültségek a társadalmi, emberi kapcsolatokban és a rendkívüli helyzetek veszélye

a/ Az emberi kapcsolatok primitívizálódnak, a világon türelmetlenség, elzárkózás, erőszak mérgezi a légkört és az szinte teljesen mindegy, hogy ez etnikai, vallási vagy más eredetű. Hazánkban szintén erősödő az emberi kapcsolatok romlása, amely bizalmatlanságban, irigységben és télen várakozásban jelenik meg elsősorban.

A szegények-gazdagok ellentétei az agrárgazdaságban is felerősödnek, hiszen a vagyonosak, a „vagyonhoz jutók”, az aktív dolgozók és a munkanélküliek, a nyugdíjasok, az öregek, valamint a sokgyerekesek életnívója homlokegyenest ellenkező irányba változnak. Ezen csak a piacgazdaság „szociális” vonásainak erősödése enyhíthet az ezredforduló körül.

A falusi *civil szervezetek* - amelyek sokat segíthetnek, még a szűkös pénzügyi helyzetben is - csak vontatottan szerveződnek. Most érződik igazán a falusi „tekintélyek” hiánya, akik példájukkal alakíthatnák az emberi kapcsolatokat. A szakemberek általában nem mélyülnek el ezekben a problémákban, de maguk is bizonytalanok, s érthetően jövőjük anyagi megalapozásán fáradoznak.

A feszültségeket növelik az egyes településeken átlagosnál nagyobb műveltségbeni hiányok, az egészségesek csökkenő, a deviánsok növekvő aránya.

Az *agrártársadalom rétegei* átrendeződnek, az arányok megváltoznak, új rétegek jelennek meg (például a munkanélküliek, részfoglalkozásúak), mások eltűn-

nek (például: ingázók), s látványossá válik a munkavállalók és munkaadók érdekellentéte. Miközben a mezőgazdasági foglalkoztatottak száma kedvez a termelékenység emelkedésének, az új tulajdonosi réteg a válságból való kilábalásának, a szociális feszültségek elviselhetetlenné teszik a falusi légkört, amely meggátolhatja a befektetési kedvet.

b/ A világot, az emberiséget fenyegető *atomveszély* mintha elhárult volna, de új hatalmak törekednek hasonló pozícióba, hibás nagyhatalmi döntések és hiányos helyzetismeret következményeként folyik a „sérthetetlen” határok átrendezése, az iszlám fundamentalisták az egységes vallási, jogi és gazdasági hatalom terjesztésére törekednek stb.

Hazai környezetünkben *a katonai konfliktusok vagy rendkívüli helyzetek* esélyét erősíti az ország földrajzi elhelyezkedése, a környező országokban élő magyarok kisebbségi helyzete és ugyancsak ezekben az országokban feléledő nemzeti törekvések. A határainkon folyó háború is igen megfontolt magatartásra int, amely rendkívüli, a nagyhatalmakat alig érintő, jövőre is kiható károkat okozott már eddig is.

Egy esetleges rendkívüli állapot mindent megzavarhat, az egész átalakulási és fejlődési folyamatot meggátolhatja, elodázhathatja. Ez ugyan az árufeleslegekkel rendelkező országoknak nem jön rosszul, de hazánknak annál inkább. (Például: Horvátország rengeteg lejárt, romlott, penészes élelmiszersegélyt kapott.) A rendkívüli állapotokban és háborús konfliktusok esetében a túlélést a megfelelő készletek és a termelői alapok óvása je-

lentheti. Ezek a körülmények is tulajdonképpen a mezőgazdaság gyorsított talpraállítását sürgetik. Bízhatunk azonban abban, hogy akik békésen megnyerték a gazdasági háborút, azok képesek is megőrizni azt - bár a tények egyelőre nem ezt látszanak igazolni.

A humán értékek növelésére irányuló politika

a/ A kiművelt emberfő fontosságát már *Széchenyi* is megfogalmazta, jól érezve, hogy Magyarország Monarchián belüli súlyát, a reformok megvalósítását, a gazdaság fejlődését a szellemi színvonal határozza meg. Különösen igaz ez napjainkban, amikor a hazai fejlődés az ökoszociális társadalom, illetve *a poszt-indusztriális társadalom* megvalósításának útját választotta. S, ha Magyarország történelme során időt, értékeket veszített az mindig visszavezethető a humán tényezőkre, a társadalmi körülményekre. (Ezért különösen szembeötlő, elgondolkodtató és mindenki számára tanulságos például Csehország és Magyarország helyzetét a Monarchia korában, illetve napjainkban egybevetni. Minden *Széchenyit* igazolja, azt, hogy a kiművelt emberfő a nemzet igazi hatalma.)

A nyilvánvaló, hogy *az ember a profitszerzés kulcsa, a piacgazdaság legfontosabb szereplője, más oldalról közelítve az agrárpolitika megvalósítója és a modernizáció célja.* Ez a magyarázata annak, hogy a legfejlettebb mezőgazdaságú országokban, a gazdálkodóknak sok eset-

ben előírják a közép- és felsőfokú agrárvégzettséget és általánosnak tekinthető, az hogy a gazdálkodók valójában mindenütt *jól képzett polgárok*.

Hazánk mezőgazdasága válságos helyzetéből elsősorban felhalmozódó *tudással, szellemi tőkével lábálhat ki*. Éppen ezért *az ember tűrőképessége helyett egyre inkább a kezdeményezőkézség* előtérbe állítása szükséges.

b/ A közelmúlt dokumentumai, programjai közösek abban, hogy mindegyik hangsúlyozza *a humán erőforrás fontosságát*, továbbá abban, hogy *a „hogyanokra” nem adnak választ. A Kormányprogram egyenesen „Az agrárgazdaság szellemi hátteré”-nek nevezi a valójában „előteret”*. Leszögezi, hogy a vállalkozási és termelési struktúrához kell igazítani a humán erőforrás rendszerét, ami- ben aktív szerep hárul az FM-re. Kiemelt fontosságot szán a szakképzésnek, szakoktatásnak, az agrár-felsőoktatásnak, a szaktanács-adásnak, a kutatói és tudományos munkának és a tudományos eredmények gyakorlati megvalósításának. (66) *Az MSZP választási program* füzeteiben hangsúlyozza az agrárértelmisség fontosságát, szerepét, de nem foglalkozik a humán feltételek korszerűsítésének hogyanjával. (67) *A MOSZ Közgyűlésére* készült összeállítás a tudomány és a technikai fejlődés követése kapcsán érinti - más részekhez képest, igen röviden, de helyesen - a humán erőforrás növekvő szerepét, de ennek megvalósítására már nem tért ki. (15) Mindebből következik, hogy az agrárpolitikának elsőrendű feladata az eredmények kritikus értékelése, a célok, igények megfogalmazása és a

megvalósítás lehetőségeinek, irányainak a felvázolása.

c/ Ezek után feltehető a kérdés, *hogyan milyen célokat* fogalmazzon meg az agrárstratégia, hogy a humán értékek növekedjenek és kamatozzanak az agrárgazdaságban. Erre akkor válaszolhatunk, ha megfogalmazzuk az agrárgazdaságban szereplőktől *elvárt tulajdonságokat, kritériumokat*:

- a szellemi értékeket képesek a gyakorlatban anyagi erővé, haszonná változtatni;

- társadalmilag érzékenyek, közgazdaságilag műveltek;

- fejlődőképesek, a tudomány, a nemzetközi tapasztalatok átvételére fogékonnyak;

- kezdeményezők, cselekvőek, vállalkozó szelleműek;

- természetszeretőek.

Az agrárstratégia akkor érheti el célját, ha az agrárgazdaság valamennyi szereplőjét munkaadókat, munkavállalókat, gazdálkodókat, fejlesztőket, igazgatásban dolgozókat - a megfelelő szintekhez igazítva - áthatja a vázolt kritériumrendszer. Ez az oktatás, nevelés és kutatás segítségével, a falusi társadalom felemelésével, a polgárosodás gyorsításával érhető el.

A falusi társadalom helyzete és a polgárosodás elősegítése

a/ Az elmúlt négy évtized óriási változásai gyökeresen átalakították a falusi társadalmat és ezek pozitív-negatív hatásai eredményezték a régebbi viszonyok felbomlását, a mai bonyolult társadalmi

helyzetet, amire jellemző, hogy a régebbi értékekből a munkakultúra, a természet és állatszeretet, a földszeretet, a hivatásérzet magatartási sajátosságok maradtak meg. A polgárosodás megszakadt és jelenleg - mint említettük - nagy a munkanélküliség és sok az átmeneti bizonytalanságot előidéző körülmény.

Valér Éva vizsgálatai szerint 1970-90 között 71-ről 397-ra nőtt a kifejezetten *hanyagolt* társadalmi típusú falvak száma, lényegében változatlan maradt a *labilis* társadalmúaké, és 419-ről 345-re csökkent a *stabilaké*. Ugyanezen időszak alatt a *funkciószegény falvak* száma megszorozódott, a *funkcióhiányosaké* változatlan maradt, s a várossá nyilvánítások miatt harmadra csökkent a *funkciógazdag*, igazán fejlett falvak száma az országban. (75) Ha a falusi társadalmak és a települések helyzetét szemléljük, jól érzékelhető a zömmel vidéken élő mezőgazdaságban tevékenykedők nehéz helyzete.

Könnyít a körülményeken, hogy lecsökkent és tovább csökken a mezőgazdaságból élők száma, ezen belül - érthetően - megnőtt a felsőfokú végzettségűek aránya és új erőként jelentkezik a tulajdonnal rendelkező vállalkozók köre.

b/ A modern társadalmi fejlődés két típusú polgárságot hozott létre: az *anyagi tőkével és a szellemi tőkével rendelkező polgárokat*,¹³ akik között egyensúlyi állapot jött létre az évek során. (49) Az agrárgazdaságban napjainkban és a közeli években folyamatosan formálódik

a haszonorientált tulajdonosi polgárság, valamint az értékorientált értelmiségi polgárság, de míg a fejlett piacgazdaságokban a szellemi polgárság nyert teret a társadalomban, addig Magyarországon a tulajdonosi polgárság előretörése a kívánatos. Ideális eset az amikor a szellemi értékekkel rendelkező polgár tulajdonhoz jut. Míg az előző években a több tízezer agrárértelmiségi alig rendelkezhetett tulajdonnal, most rohamosan bővül a földdel, géppel, eszközökkel is rendelkezők köre. Ezek a szellemi és tulajdonosi polgárok az *oktatásból merített ismereteik és a tulajdonuk révén* növelik befolyásukat az ágazat fejlődésére és a vidék átalakulására, válságból való kilábalásá-ra.

A falvak, a vidék életében meghatározó szerepet játszó *tulajdonosi polgárság haszonorientált*, de anyagi erejével és tekintélyével a település fejlődését is képes szolgálni akár csak a szellemi értékek létrehozására törekvő agrárértelmiségi. Csakhogy ez a folyamat éppen elkezdődött s ezért az agrárpolitika részéről határozott biztatást igényel.

Andorka Rudolf szerint a polgárosodás felgyorsult. A kispolgárság számszerűen is gyarapodott 1992-ben. Az önálló kisiparosok, kiskereskedők és más kisvállalkozók aránya elérte a 8%-ot. (50)

Márton János hangsúlyozza, hogy életképes mezőgazdaság nélkül a vidéki lakosság polgárosodása nem valósítható meg, mert nem jönnek létre a hatalomtól független, önálló, gazdaságilag egyértelműen biztos helyzetű polgári családok. (51)

13 A fogalom Kolosi Tamástól származik.

Az oktatás áthangolása és a kutatás fontossága

a/ A mezőgazdaság és az élelmiszeripar fejlődésének pozitív vonása, hogy 1960-tól a közelmúltig, *70 ezer egyetemet, főiskolát és felsőfokú technikumot végzett szakember hagyta el a tanintézeteket.* A korabeli értékelések az agrárszakemberek érdemeinek tudták be a mezőgazdaságban elért eredményeket. A rendszerváltozást megelőző reformerek azonban már kritikai hangot ütöttek meg, megállapítva, hogy társadalmi és gazdasági ismereteik meglehetősen hiányosak, technokrata szemlélet nyomta rá képzésükre a bélyeget. Zömében végrehajtott feladatokat láttak el, *kevésbé vállalva a helyi közösségek vezetését, az önálló kezdeményezést, a modernizáció felkarolását, a falusi értékek megőrzését, majd gazdagítását.* Következésképpen a jövőben a felsőfokú képzésen változtatni szükséges, a végzeteket a kor szellemének megfelelő ismeretekkel kell felvértezni, hiszen a piacgazdaság építése, a tulajdoni és üzemi viszonyok változása, az innovációs folyamatok, az informatika, a biotechnológia, a környezetkímélő gazdálkodás stb. ezt szükségszerűen előírja.

A jövőben tehát minden szinten új minőségű - Finnországhoz, Dániához hasonlóan minél több - önálló gazdálkodásra is képes felsőfokú végzettségű szakemberre lenne szükség.

A vázolt célok és kritériumok megvalósítása érdekében megfontolandó a felsőfokú oktatásban a régebbi és jól bevált *három éves akadémiai vagy főisko-*

lai, és a több fakultásból álló (agrármérnök, kertész-mérnök, állatorvos stb.) valódi egyetemi képzés kibontakoztatása.

Az egész megreformált oktatási rendszer sok (300-400) - államilag elismert - *szakmára képezhetne, egymásra épülő és rugalmas rendszerben is, amely átjárható, melyben az alapozó képzéshez speciális ismeretek kapcsolódnak, s kitüntetett helyet kapnak az idegen nyelvek.*

Az egyetemi végzettségűeknél fontos, hogy megszerzett ismereteik alkalmassá tegyék őket arra, hogy *több területen is elhelyezkedhessenek:* a mezőgazdasági termelésben, a kutatásban, az oktatásban, a közigazgatásban, a kereskedelemben, az iparban, a bankszakmában, biztosításban, stb. (Tanulságos, hogy Dániában 1989-ben a 2894 aktívan tevékenykedő agrármérnök közül 34% a tanácsadásban, 30% az oktatásban, kutatásban, közigazgatásban, 24% mezőgazdasági magánvállalatoknál, 8% önállóan gazdálkodó, 4% egyéb területen dolgozó volt.)

A jövő megalapozása mellett égető az *agrárszakemberek szükségszerű át- és továbbképzése,* ismereteinek kiegészítése, piaci, marketing, közgazdasági tudnivalókkal, a környezetkímélő, energia és víztakarékos gazdálkodás fogásainak elsajátításával stb. A vállalkozó szellem, a kreatív készségek erősítése, a nemzetközi tapasztalatok megszerzése szintén alapvető jelentőségű ebben.

Az általános iskolákban, a gimnáziumokban ajánlatos megismernedni a mezőgazdasággal, a környezettel, az élelmiszertechnológiákkal. A *nevelés* itt különösen fontos, ami a képzésben az oktatás rovására általában háttérbe szorul.

A közoktatásra épülő *szakképzésben*, különös tekintettel a fő- és mellékfoglalkozású magángazdálkodásra, célszerű a *technikusképzést* felkarolni. Természetesen a középfokú szakképzést nyújtó intézményekben is az általános műveltség, a sokoldalú szakismeretek megszerzése nélkül nem remélhető az eredményes *piaci alkalmazkodás*.

A *gyakorló gazdák*, kistermelők körében a téli ezüstkalászos tanfolyamok és az aranykalászos *gazdaiskolák*, valamint a *gazdaasszonyképzés* mulasztást pótló teendő. Ezek tanintézetekhez, integrációkhoz, nagyobb vállalkozásokhoz, települési öngazdálkodáshoz kapcsolódva szervezhetők.

A feladatok között fontos szerepet játszhatnak a *gazdacentrumok*, *bemutató és oktató telepek*, *mintauzemek*, a bel- és külföldi *tapasztalatcserék*, a *népfőiskolák* szervezése és természetesen a *szaktanácsadás*.

b/ A modernizáció érdekében az agrárpolitika felkarolja a *kutatást*, hiszen közismert, hogy a fejlődésben, az új ismeretek adaptációjában, az újabb felismerések gerjesztésében milyen különlegesen fontos a szerepe. Ezért szükséges az eddig maradékelvűre épülő és állandóan megtakarítást szorgalmazó finanszírozás helyett, a javuló lehetőségek függvényében, a kedvezőbb anyagi körülmények megteremtése. Az állam a jövőben sem mellőzheti az *oktatás*, *kutatás* és természetesen a *kultúra*, *egészségügy*, valamint a *környezetvédelem* anyagi támogatását, hiszen ezek mind a társadalmat, a nemzetgazdaságot gazdagító befektetések.

A kutatás hatékonyságának növelése, szerepének beteljesedése csak akkor re-

mélhető, ha a kutatóhelyeken a *szellemi erők koncentrációja* valósul meg, ha a kutatók jól informáltak, megfelelő felszereltséggel és nemzetközi tapasztalatokkal rendelkeznek.

A különféle *nemzetközi kutatási programokba* kapcsolódás sokat emelhet a hazai kutatások színvonalán, de ennek ellenére célszerű szem előtt tartani, hogy a külföldi tudományos eredmények *szolgai másolása* gyakran vezetett már tévutakra, éppen ezért különösen a társadalmi-, közgazdasági és ökológiai adottságokhoz szorosan tapadó problémáknál fontos a magyarországi valóság következetes érvényesítése. Ebben szerepet játszanak a *kormányzati szervek* helyes irányú *megrendelései* és a *kutatók* kezdeményezései, *problémafelismerő* készsége.

Az agrárértelmiség

Az előzőekben már érintettük, hogy változik az értelmiségtől elvárt szerepkör és, hogy a felsőfokú végzettek társadalmi ismeretei a technikai-technológiáitól meglehetősen elmaradtak. Ez utóbbit bizonyítja az is, hogy a nagyüzemek viszonylag biztonságos irányítási rendjéhez szokott, közben a fejlett országok technikáját- technológiáját szívesen tanulmányozó és alkalmazó, de vagyonát nem kockáztató agrárértelmiség vezető rétege elviselte a 80-as években a szigorodó közgazdasági feltételeket, de nehezen ismerte fel a reformok szükségességét, különösen a rendszerváltozás közeledését. Sok esetben értetlenül fogadta még a reformerek által tolmácsolt változtatások

szükségességét is. Az agrárértelmiség a 80-as évek végén sem tudott hatásosan „lobbyszni”. A Parlamentben az 1990 évi választások előtt több mint 100 agrárkötődésű képviselő ült, de nem voltak képesek „agrárlobbyba” tömörülni. Az 1990 évi választások előtt az agrárértelmiség egyrészének széthúzása folytatódott, szövetkezeti pártot szerveztek stb., míg mások tétlenül nézték a viharos eseményeket, megjedve a valós eredmények lekicsinylésétől, a „zöldbárózástól”, a „kolhoz” emlegetésétől. A szakemberek további köre már 1988-89-ben a nagyüzemekből kivált gazdasági társaságokban alapozta meg a jövőjét, de szerencsére akadtak szép számmal olyanok is, akik az emberekért, a faluért érzett felelősségükről, alkalmazkodó és alkotókészégükről tettek bizonyosságot.

Az agrárértelmiség helyzetét nehezítette az, hogy a rendszerváltozáskor csak - politikai érzelmekkel és nosztalgikus elemekkel megtűzdelt - *halványan körvonalazott társadalom, vidék és falukép villant fel* az emberek előtt, amiben a nyugati világ csillogása gyakorolt vonzerőt. A rendszerváltozás előtt, illetve kezdetekor rendelkezésre álló tanulmányok felvázolták a fokozatos átmenet nehézségeit, azokat, amelyekkel *bármilyen összetételű parlament szembe találta volna magát. A bizonytalan jövőkép helyett a reális felemelkedés - adott körülmények között lehetséges - „emberközeli” tolmá-*

csolása és a példamutatás az agrárértelmiség egyik fontos feladata!

Az előzőekből következően az agrárstratégia nem titkolt szándéka lehet az is, hogy segítsen eloszlatni az agrárszakemberek egyes köreiből tapasztalható zavart, miszerint mind a mai napig nem látják tisztán a piacgazdaságra, a demokratikus jogállamiságra, a többpártrendszerre való *áttérés történelmi szükségszerűségét, azt, hogy a szociális piacgazdaságnál jobbat egyelőre nem ismerünk.*

Az agrárstratégia hangsúlyozza, hogy az oktatás és a kultúra szorosan kapcsolódik a gazdálkodás formájához, a helyi közösségekhez. Különösen fontos szerepe van ebben *a falun tevékenykedő agrárértelmiségnek, akik kultúrahordozó és kultúraszervező feladatokat is betöltenek.* Az agrárpolitika segítségével elérhető, hogy *az agrárértelmiség anyagi jóléte, valamint presztízse* más értelmiségi körökhöz és előző évekhez képest is, *minden eddigit meghaladóan emelkedjen,* hiszen a kibontakozó megújulási folyamat nélkülük nem képzelhetők el. Az agrárértelmiség képes megérteni az idők szavát és lelkesen, áldozatkészen tevékenykedni a mezőgazdaságért, a hazáért. *Széchenyire* hivatkozó kezdeti érvelésünket hadd kövesse *Arany János* versidézete, miszerint:

„Nem elég csak emlegetni:

Tudni is kell jól szeretni,

Tudni bölcsen a hazát.”

9. AZ OPTIMISTA ÉS PESSZIMISTA SZCENÁRIÓ

A magyar gazdaság nem fejlődhet függetlenül a földgolyó globális problémáitól, s nem indulhat ki másból mint a tényleges belföldi helyzetből. Az előzőekben kísérletet tettünk azoknak az alapvető körülményeknek a megragadására, amelyek érzékenyen befolyásolják a hazai agrárgazdaság jövőjét. A továbbiakban az átalakulás és az átmenet két lehetséges scenáriójának alapváltozatát vizsgáljuk fel, tudva, hogy tisztán egyik megjelenése sem várható.

Az optimista változat

a/ Az optimista változat abból indul ki, hogy az agrárgazdaság, mint a nemzetgazdaság szerves része függvénye az általános társadalmi, politikai és gazdasági helyzetnek, de egyúttal alakítója - ha nem is meghatározója - is lehet ennek. Megjegyezzük, hogy a posztindusztriális társadalomban a mezőgazdaság nem lehet a gazdaság „húzó ágazata”, mégha fontos szerepet is játszik a gazdasági növekedésben (még Hollandiában, Dániában sem), de nélküle sem képzelhető el Magyarországon a gazdasági-társadalmi felemelkedés.

Az általános fejlődést illetően - ebben a változatban - feltételezzük, hogy hazai GDP/fő a 90-es évek második felében eléri az 1990 évi szintet, majd

2005 körül utoléri Portugália, jobb esetben Spanyolország 1990 évi teljesítményeit. Természetesen ez nem jelenti a szintek közötti hátrány ledolgozását, de ennek ellenére ez az elmozdulás már *kedvezően hatna az agrárgazdaság fejlődésére.*

Az egy lakosra jutó GDP USD-ben az alábbi 1990-ben:

Japán	23000
USA	20700
NSZK	18184
Finnország	16463
Ausztria	16340
Olaszország	16000
Csehszlovákia	9811
Portugália	8330
Görögország	7332
Magyarország	6700
Mozambik	84
Világátlag	3880 ^x
EK átlag	14900
Fejlettek átlaga	13330
Fejlődők átlaga	930

x/ 1989. évi adat

b/ Az optimista változatot látszik alátámasztani az 1993-ban 2000-re tervezett ipari szerkezetváltás is, melyben az *élelmiszeripar*, - gyógyszeripar, orvosi műszergyártás, alumíniumipar, bútoripar, textil-ruházati ipar, majd a biotechnológia mellett - mint perspektivikus ágazat szerepel. Ez viszont valószínűsíti a megfelelő mennyiségű és minőségű hazai alapanyagtermelést. (26)

Egy 1995-ben készült vitaanyag a gazdaság fejlődési lehetőségét az előzőtől eltérően az ország *tranzit jellegében és szellemi kapacitásában* jelölte meg, „leírva” a mezőgazdaság perspektivikus szerepét, ami minden bizonnyal módosításra szorul a továbbiakban. (101)

Napjainkban *a gazdaság szereplői általában optimistábbak* mint az irányító szféra képviselői, míg 1990 és 1994 között ez éppen fordítva volt. Ez természetesen nem valamilyen új jelenség, hiszen a hétköznapi valóságban ritka hazánkban az az időszak amikor a „nép” és a vélt-valós irányítói azonosan ítélték meg a társadalmi, politikai és gazdasági helyzetet, folyamatokat.

Az optimista agrárszcenário *exportorientált, viszonylag alacsony támogatottságú és költségekkel értékesítő, a piaci kereslethez - minőségben, megjelenítésben, mennyiségben - rugalmasan igazodó versenyképes agrárgazdaság megvalósulásában* gondolkozik. Ez felel meg a hazai ökológiai adottságoknak és az ország érdekeinek, a fizetési mérleg javításának, a fogyasztóknak, a foglalkoztatásnak, a vidéken élőknek.

A mezőgazdasági termékek és élelmiszerek *importjának* célja - ebben a változatban - *választékbővítő, monopol helyzeteket ellensúlyozó, árversenyt élénkítő és az időjárási bizonytalanság miatti hiányokat pótoló.*

Az exportorientáció mennyiségileg háromféle nagyságrendet jelenthet:

- *Az expanzív külpiaci törekvés a belföldi - helyreállt szintű és összetételű - szükségletek feletti termelés exportját célozza meg 3-4 Mrd USA nagyságrendben.*

- *Az agrárágazatok modernizációját, a külföldi kölcsönöket ellentételező export, amely 1,5-2,0 Mrd USD-ben öltethet testet.*

- *A választékbővítő és az eseti feleslegeket értékesítő export, amely 0,6-1,0 Mrd USD-t tehetne ki.*

Az expanzív exportot szolgáló termelés feltételezi azt *a kormányzati törekvést*, hogy a nemzetgazdaság nem nélkülözheti a 3-4 Mrd USD exportbevételt, az elérhető aktívumot és emellett megvalósítható a fenntartható agrárfejlődés.

Az importot ellensúlyozó exportot feltételező változatban az 1987-89 évinél alacsonyabb hozamokkal és ráfordításokkal folyhat a termelés és viszonylag könnyen érvényesülhetnek a fenntartható fejlődés igényei, valamint a nem élelmiszer célú hasznosítás is nagyobb teret nyerhet.

A gazdasági növekedés hatására - mint említettük - differenciáltan, de újra emelkedő *a belföldi fogyasztás*, melyben a népesség sajnálatos fogyása korlátozó tényező.

Az optimista változathoz fel kell tételeznünk, hogy *rendkívüli állapotok* nem akadályozzák a fejlődést, megvalósul a száraz körülmények közötti gazdálkodás, *az emberek küzdő- és vállalkozóképesek*, s nem utolsó sorban az átalakult *tulajdoni és üzemi viszonyok* hatékonyak, mert a 90-es évek második felére befejeződik a kárpótlás, a tulajdonba vétel, a gazdaság fejlődését egyengető törvényalkotói munka, valamint a pénzügyi válság feszültségei is feloldódnak.

d/ *Az optimista változat 1993-2010 időhorizontja* a társadalmi-gazdasági viszonyok minőségi és mennyiségi jegyei

alapján - több egymástól tényegesen elterő - szakaszra tagolható. Az egyes szakaszok összemosódhatnak, egyes részletek gyorsabban vagy lassabban valósulnak meg a feltételek és körülmények alakulásától függően.

Az 1993-1994 a vizsgálódás kiindulás éve, a gazdasági átalakulás mélypontja. Ezt stagnáló vagy csökkenő mezőgazdasági és élelmiszeripari kibocsátások, pénzügyi válságjegyek, csődhelyzetek, felszámolások jellemzik. A kárpótlás előrehalad, létrejönnek az új tulajdonviszonyok alapjai, de szinte áttekinthetetlenek az üzemi körülmények. Folyik az állami gazdasági vagyon privatizálása. Működésbe lép a piaci befolyásolás eszköz és szervezeti rendszere, de a piac még mindig anarchikus. Nem javul a mezőgazdaság jövedelemszerzése. A gazdasági növekedés stagnál, a belföldi fogyasztás a szegények és luxusfogyasztók ellentétes irányzatának következtében alig változik. A határaink körüli háborús konfliktusok negatív hatásai érzékenyen érintik az agrárgazdaságot is. A technikai-technológiai átalakulásban folyik az irányok keresése és a feltételek megteremtése, de alig ruháznak be. Az aszálykárók tetézik a meglévő nehézségeket. Az agrárexportot árualap korlátozza.

Az 1995-1997 a stagnálást követő növekedés jegyeinek megjelenése. Áttekinthetőbbé válnak a birtok- és üzemi viszonyok, folyik a koncentráció, kirajzódnak a perspektivikus üzemi formák. Emelkedik a termelés, a kibocsátások strukturális, minőségi változása mellett. Javul az agrárgazdaság pénzügyi, jövedelmi helyzete. Ezzel együtt kiszámítha-

többak a piaci viszonyok az állami befolyásolás és az öntevékeny-önszerveződés alapján. Nő a befektetési kedv és megjelennek a mezőgazdaság és élelmiszer-feldolgozás technikai-technológiai korszerűsödésének észrevehető jelei, valamint következményei. Déli határainkon megszűnik a háborús konfliktus. Ismét fellendülően az agrárexport.

Az 1997-2003 létrejön a versenyképes mezőgazdaság alapjainak rendszere, amely képes igazodni az EU új feltételeihez is. A gazdasági növekedés 2-3%-os és a fogyasztás eléri az 1988-89 évi szintet. Kifejezetté válnak a birtok- és üzemi viszonyok pozitív hatásai, folyik a piaci verseny, a hatékonysági szelekció mellett. Előrehalad a technikai-technológiai megújulás. A piaci viszonyokhoz való alkalmazkodásban a követő jelleg háttérbe szorul. A termelés növekedésében a tágran értelmezett minőségi vonások erősödnek. A külpiacon is versenyző agrárgazdaság egyre eredményesebben birkózik meg a feltételekkel az egészségesebb élelmiszer és környezet igényével.

A 2003-2010 eredményesen működik a minőségileg átalakult fenntartható agrárgazdasági rendszer. Az ipar húzóágazattá válik, folyamatosan javul az élet színvonal befejeződik az agrárgazdaság modernizációja, amely nemcsak technikai, hanem termelési, gazdasági és társadalmi összetevőjű. (27) és a versenyképessé vált agrárgazdaság expanzív piaci politikát folytatnak. A versenyben maradt üzemekben a kialakult jövedelmezőség alapján folyamatossá válik a megújulás. A modernizációban a humán tényezők, az elektronika és informatika, az

innovatív vonások kerülnek előtérbe és általában erősödik az integráció, a termékpályák szerinti szerveződés. Harmonizálttá válik a kutatás-fejlesztés, termelés, finanszírozás, tárolás, értékesítés rendszere. A belföldi fogyasztás az egészséges táplálkozás irányába fordul. Elterjednek a fenntartható fejlődést nyújtó gazdálkodási rendszerek. Magyarország az EU teljes jogú tagjává válik, ennek előnyös és feszítő következményeivel.

A pesszimista változat

Ez a változat viszonylag röviden leírható, mert az optimista változathoz képest minden körülmény és összefüggés kedvezőtlenebbül alakul. Elhúzódik a hazai gazdaság recessziója, lassabban nő a belföldi fogyasztás és az agrárgazdaság átalakulási folyamatának rendezése, valamint pénzügyi válságának megoldása is késik.

Az agrárgazdaság célrendszere is más ebben a változatban, mert nemzetgazdasági szerepe a *belföldi fogyasztás + idegenforgalom + termelői fogyasztás*

+ tartalékolás igényeinek a kielégítése. Az import-verseny miatt ebben a változatban is a viszonylag alacsony támogatottság és termelői ár a megoldás, rugalmas piaci magatartással egyetemben.

A belföldi fogyasztásra korlátozódó termelés a pótlólagos ráfordításokat hatékonyan megháláló termőhelyekre koncentrálódik, vagyis a belföldi igények így olcsóbban elégíthetők ki, s tág tere nyílik a mezőgazdasági területek nem élelmiszer célú hasznosításának (erdősítés-fásítás, energia termelés, környezetvédő gyepesítés, üdültetés, települések létesítése stb.).

A szakmai közvélemény jórésze a pesszimista változatot tartja reálisabbnak, ami nem is csoda hiszen a falusi munkanélküliség, a többszörösen hátrányos helyzetű vidéki körzetek feszültségei, a már többször említett pénzügyi helyzet, a termelési és értékesítési bizonytalanság, a kárpótlás, valamint a privatizáció folyamata ezt a hangulatot látászik alátámasztani.

Valószínűsíthető, hogy éveken át a *pesszimista és optimista változat sajátos kombinációja* valósul meg.

FORRÁSMUNKÁK JEGYZÉKE

- (1) Láng I., Csete L., Harnos Zs.: A magyar mezőgazdaság agroökológiai potenciálja az ezredfordulón. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1983. – (2) Láng I., Harnos Zs., Csete L., Kralovánszky U.P., Tőkés O.: A biomaszra hasznosításának lehetőségei. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1985. – (3) Láng I., Csete L.: Az alkalmazkodó mezőgazdaság. AGRICOLA, Budapest, 1992. – (4) Csete L. és társai: Bács-Kiskun megye, Szolnok megye, Vas megye és Szabolcs-Szatmár megye agroökológiai potenciáljának fejlesztése és prognózisa. Budapest, 1983-1988. – (5) Petrasovits Imre és társai: Pest megye agroökológiai potenciálja. Budapest, 1986., valamint Kis Károly és társai: Csongrád és Békés megyék agroökológiai potenciálja. Szarvas – Szeged, 1986. – (6) Fehér A., Dorgai L. és társai: Cserehát helyzete és kilátásai. Kompolt, 1988. – (7) Szerzői kollektíva: Az agrár- és szövetkezetpolitika megújításának főbb kérdései. AKI, 1989. I-II. (Szerk.: Csendes B.) – (8) Pártok-agrárprogramok. AGROINFORM, Budapest, 1989. – (9) A Kormány Nemzeti Megújító Programja. Budapest, 1990. – (10) A Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt agrárpolitikája. Sokszorosított kézirat. Budapest, 1990. – (11) Király Z., Gyórfly B., Tomcsányi P., Sipos A. és Halmi P.: Az átalakuló agrárgazdaság feszültségei és a kibontakozás lehetőségei. Sokszorosított kézirat. Budapest, 1993. – (12) Kőrösi I.: Rövidprogram az agrárvilág stabilizációjához. Kézirat. Budapest, 1992. – (13) Az élelmiszergazdasági válság kezelése. A Magyar Agrárkamara Elnökségének összeállítása a IV. Közgyűlésre. Budapest, 1993. – (14) Tamás K., Orbán F., Marton I., Kanizsay E. és Marik P.: Az agrárgazdaság helyzete. Számadás, 1992. 45. sz. – (15) Az Országos Tanács előterjesztése a közgyűlésnek az agrárgazdaság és a termelők helyzetéről, egy új agrárpolitika igényéről, a mezőgazdasági szövetkezésekről és az érdekképviseleti tevékenységről. MOSZ, Budapest, 1993. – (16) Az MDF Mezőgazdasági Szakkollégiumának ajánlása a VI. Országos Gyűlés számára. Kézirat. Budapest, 1993. – (17) Az egyéni magángazdaságok szerepe és esélyei Magyarországon. (A kompolti tanácskozási anyagai.) Kompolt, 1992. – (18) Agrárreform. AKI, 1989. I-II. (Szerk.: Csendes B.) – (19) A világelelmélet megoldása. FAO, Róma, 1972. – (20) A földtulajdon és a mezőgazdasági struktúra átalakítása. AKI, 1990. I-II-III. (Szerk.: Csendes B.) – (21) A biomaszra-átalakítás programterve Japánban. OMIKK, Budapest, 1982. – (22) Rabár F.: Mezőgazdaság az új európai felállásban. Gazdálkodás, 1993. 1. sz. – (23) Erdős T.: Nem várható beruházási boom. Figyelő, 1993. február 4. – (24) Antalóczy Z.: Változás és gazdasági, társadalmi, politikai alkalmazkodás. A HO-NAP, 1993. március. – (25) A növekedés határai. Római Klub jelentése. Róma, 1973. – (26) Ipari szerkezetváltás 2000-re. (Szabó Iván előadása a Magyar Innovációs Kamara Közgyűlésén.) Népszabadság, 1993. február 4. – (27) Réti L.: Modernizáció a mai Magyarországon. (Pungor Emő előadása.) Széchenyi, 1993. május. – (28) Végvári A.: Privatizáció Nyugat- és Kelet-Közép-Európában. Vezetéstudomány, 1992. 5. sz. – (29) Enese L.: Mezőgazdasági bérleti rendszerek az Európai Közösség országában. Gazdálkodás, 1993. 4. sz. – (30) Harcsa I., Laczka S.-né Oros I. és Schindele M.: A mezőgazdasági kistermelés helyzete a 90-es évek elején. Gazdálkodás, 1992. 10. sz. – (31) Csete L.: Az állami gazdaságok fejlődése (1976-2000). Gazdálkodás, 1987. 11.-12. sz. – (32) Barcza G.: Az állami gazdaságok privatizációja. Gazdálkodás, 1992. 9. sz. – (33) U.S. Congress Office of Technology Assessment, Technology, Public Policy and the Changing Structure of American Agriculture, Washington, 1986. – (34) Lakos L.: Földkiadás: irányított igénybejelentések. Népszabadság, 1993. június 2. – (35) Juhász P., F. Havas G.: Földhöz ragadt gondolatok. Beszélő, 1993. április 24. – (36) Csete L.: A mezőgazdaság vállalati, vállalkozói struktúrájának fejlődése. (Új agrárpolitika. Szerk.: Csendes B.) Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1989. – (37) Sporzon P.: Mezőgazdasági üzemtan. Stampfel, Sopron, 1882. – (38) Erdei F., Csete L., Márton J.: A termelési körzetek és a specializáció a mezőgazdaságban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1959. – (39) Gönczi I.: Üzemi rendszerek iparosodó mezőgazdaságunkban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1978. – (40) Erdei F., Enese L., Kalocsay F.: Üzemi szervezet és üzemvezetés a mezőgazdaságban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1966. – (41) Raskó Gy.: Szóbeli közlése. – (42) Szabó I.: Szóbeli közlése. – (43) Komló L.: A mezőgazdasági iparosodása a tőkés társadalomban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1971. – (44) Az élelmiszeripar privatizációja. Számadás, 1993. január 28. – (45) A dolgozóké a csabai Agroker. Népszabadság, 1993. május 17. – (46) Fölényes derűre kartell háború. Népszabadság, 1992. november 11. – (47) Csete L., Barcza G., Kovácsné Varga I., Réder Gy., Sury T.: Az Európai Közösséghez csatlakozás várható hatásai a magyarországi erdő- és fagazdaságra. Gazdálkodás, 1991. 6.-7. sz. – (48) Romány P.: Az alacsony gazdasági színvonalú területek ökonómia kérdései. (Kandidátusi értekezés.) Budapest, 1969. – (49) Interjú Kolosi Tamás szociológussal. Figyelő, 1992. október 22. – (50) Andorka Rudolf a társadalmi viszonyokról. Magyar Hírlap, 1993. január 11. – (51) Márton J.: A magyar vidék szolgálatáról. Számadás, 1993. január 21. – (52) Erdei Ferenc levele Apró Antalhoz 1957 tavaszán. Kézirat. Budapest, 1957. – (53) Romány P.: Tervek, viták és torzulások az agrárpolitikában (1957-1961). Gazdálkodás, 1991. 6. sz. – (54) Európa jövője, különös tekintettel a mezőgazdasági kilátásokra. OMIKK, Budapest, 1987. – (55) A 21. század mezőgazdasága. OMIKK, Budapest, 1987. – (56) Csete L.: A termelőszövetkezetek és az állami gazdaságok fejlődése (1976-1985). Gazdálkodás, 1987. 4. sz. – (57) Sipos A.: A piacgazdaságra való átmenet néhány

- kérdése az élelmiszergazdaságban. Kézirat. Budapest, 1994. – (58) Fekete P.: Agrárkereskedelmünk alakulása nemzetközi megállapodásaink tükrében. Kézirat. Budapest, 1994. – (59) Kiss J.: Érdekek és ellenérdekek. Számadás, 1994. 39. sz. – (60) Csete L., Barcza G.: Kié lesz a föld? Agricola, Budapest, 1990. – (61) Dobos K.: Mennyibe került és kerül a mezőgazdaság szocializálása. Gazdálkodás, 1990. 7. sz. – (62) Kovács T.: A kárpótlás területi sajátossága. Kézirat. Pécs, 1994. szeptember. – (63) Kovács T.: Kitörés, a szekszárdi kisparcellás szőlőtermelők az új piaci kihívások küszöbén. Babits füzetek. 8. sz. 1994. – (64) Pfau E.: Családi vállalkozások kialakításának pénzügyi feltételei. Kézirat. Debrecen, 1994. – (65) Mészáros S., Orbánné N. M.: A GATT egyezmény következményei a magyar agrártámogatási rendszerre. Kézirat. Budapest, 1994. – (66) A Magyar Köztársaság kormányának programja (1994-1998). A Magyar Hírlap melléklete, 1994. július 18. – (67) A falunak élni kell. MSZP Országos Központja, Budapest, 1994. – (68) Csete L.: Árak és költségek a mezőgazdaságban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1987. – (69) Lehoczky J.: A mezőgazdaság pénzügyi problémái. Kézirat. Pécs, 1994. – (70) Enyedi Gy.: Fenntartható fejlődés. Magyar Tudomány, 1994. 10. sz. – (71) Szili K.: A fenntartható fejlődés öt alapelve. Népszabadság, 1994. szeptember 21. – (72) III. Országos Agrár-környezetvédelmi Konferencia. KVIKLAP Magazin, Budapest, 1994. – (73) Sántha A.: Környezetgazdálkodás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993. – (74) Fekete Gy.: A fejlődés térségi differenciái és változásai. „AGRO-21” Füzetek, 2. sz., Budapest, 1994. – (75) Csatári B.: A magyar faluhálózat állapot-rajza és jövő lehetőségei. Kézirat. Budapest, 1994. – (76) Romány P.: Tanyak és emberek. Kézirat. Budapest, 1994. – (77) Lakner Z., Kóbor K.: A magyarországi élelmiszeripar jövőképe. „AGRO-21” Füzetek, 2. sz., Budapest, 1994. – (78) Csete L.: Az agrárgazdaság és a vidék társadalmi-gazdasági viszonyai valamint kilátásai. Kézirat. Budapest, 1993. – (79) Csete L.: Az alkalmazkodó agrárpolitika és stratégia. (Nemzetközi agrárstratégiák. Szerk.: Sárkány Pál.) Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1989. – (80) Csete L.: Szövetkezetek-e a mezőgazdasági szövetkezetek Magyarországon? Gazdálkodás, Budapest, 1994. 4. sz. – (81) Nagy L.: A földtulajdon koncentrációja. Gazdálkodás, 1995. 2. sz. – (82) Mezőgazdasági szövetkezeti kézikönyv. (Szerk.: Csete László). FM PHARE Segélyprogram Iroda és Térségi-Gazdasági Főosztály, Budapest, 1994. – (83) Nemessályi Á.: A Kántorjánosi Gazdaszövetkezet szervezése. Gazdálkodás, 1995. 2. sz. – (84) O.H.Gy.: Félmillió hektár erdőnek nincs gazdája. Népszabadság, 1995. március 17. – (85) Fehér A.: A tulajdon- és birtokviszonyok átalakulása, fejlődése és a 21. századi problémákkal való összefüggése. „AGRO-21” Füzetek, 1994. 2. sz. – (86) Enese L., Magda S.: A mezőgazdasági üzemi formák változása a 21. század küszöbén. „AGRO-21” Füzetek, 1994. 4. sz. – (87) Magda S.: Az agrárgazdaság fejlődésének üzemtani problémái. „AGRO-21” Füzetek, 1995. 11. sz. – (88) Kovácsné Varga I., Szijjártó A.: Kicsik és nagyok a mezőgazdasági magántermelők két rétegéről. Gazdálkodás, 1995. 3. sz. – (89) Tóth E., Varga Gy.: A mezőgazdasági termelőszövetkezetek helyzete és sorsa az átalakítás időszakában. AKII. Sokszorosított kézirat, 1995. – (90) Csete L.: A magyar agrárgazdaság fejlesztésének stratégiai koncepciója. „AGRO-21” Füzetek, 1995. 10. sz. – (91) Somogyi S.: A gazdálkodási rendszerekről. „AGRO-21” Füzetek, 1994. 4. sz. – (92) Fekete Gy.: A fejlődés térségi differenciái és változásai. „AGRO-21” Füzetek, 1994. 2. sz. – (93) Enese L.: A gazdálkodási rendszerek alapvetései. „AGRO-21” Füzetek, 1994. 4. sz. – (94) Csatári B.: A magyar faluhálózat állapotrajza és a jövő lehetőségei. „AGRO-21” Füzetek, 1994. 4. sz. – (95) Lakner Z., Balogh S.: A magyarországi élelmiszerfogyasztás jellemzői és változásának főbb irányai. „AGRO-21” Füzetek, 1995. 7. sz. – (96) Lakner Z., Kóbor K.: A magyarországi élelmiszeripar jövőképe. „AGRO-21” Füzetek, 1994. 2. sz. – (97) Hantó Zs.: Az agrártársadalom és a 21. század. „AGRO-21” Füzetek, 1994. 2. sz. – (98) Csete L.: Az agrárgazdaság fejlesztését szolgáló agrárpolitikai koncepció tudományos megalapozása. FM felkérésére készített kézirat. 1994. – (99) Szabó J.: A magyarországi agrárexport strukturális és regionális átrendeződése 1995-ben. Kézirat. Budapest, 1995. – (100) O. Horváth Gy.: Húsexport - lehetőségek kihasználatlanul. Népszabadság, 1995. március 17. – (101) A gazdaságpolitika mozgásteret, lehetőségei és kényszerpályái - a modernizációs szükségletből és a szociáldemokrácia értékeiből adódó gazdaságpolitikai következtetések. (Szerk.: Csáki Gy., Horn. M., Molnár L., Nyers R., Vértes A.) Sokszorosított kézirat. Budapest, 1995.

1. melléklet

A birtok és üzemi viszonyok megváltozásának anyagi áldozatai

Dobos Károly tanulmányának összefoglalójában az alábbiakat írja (61):

„A magyar mezőgazdaság szocialista átszervezése mintegy 600-800 milliárd forint értékű paraszti termelőeszköz termelésen kívül helyezésével és megközelítően ugyanannyi új nagyüzemi befektetéssel járt. Körülbelül 1,2 millió aktív kereső hagyta el a mezőgazdaságot és abból mintegy 400 ezer fő növelte az ipar amúgy is jelentős kapun belüli munkanélküliségét, a városi lakás- és infrastruktúra-igényt és kapja ma is a termelőmunka fedezete nélküli munkabért. A szocialista mezőgazdasági nagyüzemekben óriásivá nőtt az adminisztráció. Ezzel együtt mintegy 15-30%-ra emelkedett az átlagos költség. A fejlett nyugat-európai mezőgazdasághoz viszonyítva mintegy 25-50%-ra becsülhető a hozamkiesés.

A nagyüzemi mezőgazdaság egyik napról a másikra történő felszámolása ismét óriási értéket képviselő termelőeszközök használaton kívül helyezésével, megsemmisülésével és közel ugyanolyan értékű új termelőeszközök beszerzése és létesítése iránti igénnyel jár. Óriásivá duzzasztaná a mezőgazdaság hiteligényét és kamatterheit és emellett jelentős termékieséssel és a falusi munkanélküliség számottevő növekedésével járna és veszélyeztetné a közellátás zavartalanágát. A magángazdálkodásra való átmenetet tehát csak fokozatosan, számos közbülső forma alkalmazásával célszerű megvalósítani.”

2. melléklet

A kárpótlás folyamata és adatai

	Bírált igények	Kárpótlási	
		jegyek	utalványok
		évesre milliárd Ft	
1. Az 1991.évi XXV. törv.	818535	54,7	3,0
2. Az 1992.évi XXIV.törv.	72294	9,9	0,62
3. Az 1992.évi XXII. törv.	344436 ^x	39,7	-
4. Az 1994.évi XXXII.törv.	607364 ^x	**	**

x/ Nyilvántartott, elbírálatlan igények.

A bejelentett földigény az első kárpótlási törvény alapján: 47 410 ezer AK.

A terület nagyságától, a gazdálkodók számától, a hagyományoktól, a polgárosodástól, az ipar helyzetétől és a munkalehetőségektől függően az elárverezett terület korona száma eltérően alakult az egyes megyékben (1994. jan. 30.):

	ezer AK		ezer AK
1. Békés	4576	11. Veszprém	915
2. Jász - Nagykun - Szolnok	2890	12. Baranya	885
3. Tolna	2211	13. Somogy	878
4. Győr - Moson - Sopron	1874	14. Heves	827
5. Fejér	1833	15. Szabolcs - Szatmár - Bereg	759
6. Bács-Kiskun	1707	16. Komárom - Esztergom	647
7. Csongrád	1586	17. Zala	549
8. Vas	1362	18. Nógrád	302
9. Pest	1165	19. Budapest	18
10. Borsod - Abaúj - Zemplén	1103		26087

x/ Összeállította a Kovács Teréz munkája alapján. (62)

3. melléklet

Svédországi birtokviszonyok

Svédországban 1822-ben osztották fel a földbirtokokat. A gazdálkodók jó, közepes és gyenge minőségű földeket kaptak. A szétszórtan elhelyezkedő földeket 1860-ban táblásították. Ezt követően a gazdálkodók kiköltöztek a falvakból a földjükre és ott építkeztek. A kereken 160 éves fejlődést követően a 80-as évek közepén az optimálisnak tartott családi birtok mérete 35 ha szántó és 40 ha erdő. Svédországban valamennyi gazdálkodó tagja a Svéd Farmer Szövetségnek, amely egyrészt érdekképviseleti és szövetkezetpolitikai szervezet, másrészt szakmai, kereskedelmi, szervező tömörülés.

4. melléklet

Üzemi méretek növekedése az USA-ban

A mai gondokkal indokolják a fejlett világban is a növekvő üzemi méreteket. Egyre nagyobb gazdaság kell a megélhetéshez, folyamatosan bővül a mellékfoglalkozású mezőgazdálkodás, amihez hozzá kell tenni, hogy a farmok, gazdaságok változatlanul családi tulajdonban, illetve irányításban vannak a jövőben is. Az USA-ban készült prognózis szerint a farmok 90%-a a 21. században is családi tulajdonban működnek majd.

A földtulajdon koncentrációja az USA-ban is lassú folyamat. Ezért a bérlettel érhető el általában a szükséges üzemi méret, amely kielégíti a szervezési, üzleti, technikai vetésváltási, banki garancia igényeket. Egy bérleti ciklus általában 5 év. A harmadbérlet terjedt el leginkább, mert így egyrészt a tulajdonos és a bérlő osztozik a kockázaton, másrészt a tulajdonos érdekelt a gazdálkodás figyelemmel kísérésében. Kevésbé jellemző a „harmad” pénzübeni megváltása.

5. melléklet

(Lásd: a borítót!)

6. melléklet

Külföldi birtokpolitikai megoldások áttekintése

A rendkívül változatos külföldi tapasztalatokból olyan tömörítvényt állítottunk össze, amely támpontokat nyújthat a hazai birtokpolitika összeállításához.

a) Birtok és üzemi méretek

Ahány ország anyai birtokpolitika, de közös bennük, hogy mind a versenyképesebb üzemi méretek elérésére serkentenek. Dániában a farmméret maximálisan 100 hektár, de egy tulajdonosnak 5 farmja, azaz 500 hektár földje lehet. Igaz, a földterület a farmtól nem lehet 15 km-nél tovább. Spanyolországban ugyanakkor 50 hektár az öntözött területek, 500 hektár a nem öntözött területek és 1000 hektár az extenzív területek birtokhatára. (29)

Németországban egy növénytermelő üzem 130 hektár, 2 kombájnnal, traktorokkal stb. egy felsőfokú végzettségű tulajdonossal, egy állandó alkalmazottal, különféle szolgáltatásokat igénybevéve. A gyümölcsstermelő üzem átlagos mérete 15 hektár. Zöldségtermelő üzemek 8 hektár körüliek átlagosan. Ne feledjük, ezek magasan támogatott gazdaságok, tehát a méreteket növelő piaci verseny koncentrációs kényszere nem érvényesül kíméletlenül.

Az USA-ban igen nagyok a területi különbségek a gyapot-, a kukorica-övezet és Kalifornia között. Az átlagos méret 170 hektár körüli, de délen 2000 hektár.

Kanadában 1200–1500 hektár a versenyképes farmméret, nem is szólva Új-Zélandról vagy Ausztráliáról.

A 30-as évek kiscgazdái 500 kh-ban képzelték el a maximális birtokhatárt, míg a 45.000. törvény 200 kh-ban (116 ha) húzta meg a földosztási mérethatárt.

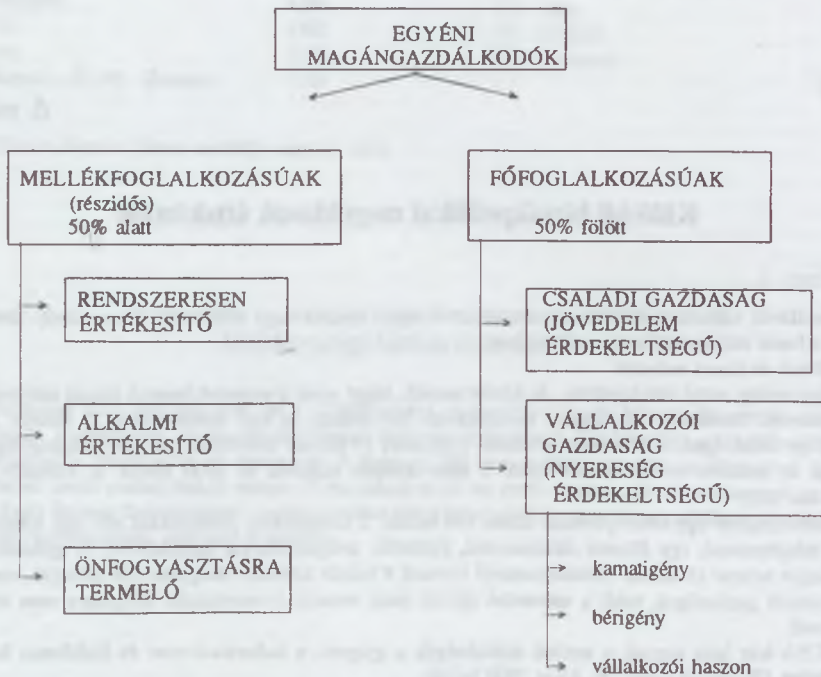
b) Földbérlet

A bérelt mezőgazdasági földterületek aránya az összesből nagyon változatos még az Európai Unió államai-ban is. Míg Belgiumban 69%, Franciaországban 49%, Hollandiában 8%, Németországban 36% a bérelt területek aránya, addig Dániában ez csupán 15%, Spanyolországban 15%, Írországban 8%. Megjegyezzük, hogy ezek az adatok régebbiek és azóta az arányok különösen ez utóbbi említett három országban jelentősen módosulhattak.

A bérelti díjak általában szabad megállapodás tárgyát képezik, de szinte kivétel nélkül mindenhol az illetékes hatóságoknak joguk van a szerződést ellenőrizni és szükség szerint beavatkozni. A szerződések tartalma általában 3 évre érvényes, majd a megváltozott körülményeknek megfelelően (infláció, földár változás stb.) megújíthatják, illetve módosíthatják (29)

A bérelti idő sem egységes sehol a világon. Az egyes parcellákra, táblákra általában 6–10 éves, egész farmokra, üzemekre 12–15 év. (29) Az USA-ban 5 év.

Az egyéni gazdálkodók rendszerezése

Vizsgálatainkban a magángazdaság összes családi bevételeiből a saját mezőgazdasági termelő tevékenységéből származók aránya alapján választottuk szét a magángazdák népes mezőnyét. Ha ez 50% fölötti, akkor főfoglalkozású, ha 50% alatti, akkor mellékfoglalkozású. A magyarországi falusi családokra jellemzően kialakult - sok esetben kényszer hatására védekezés és tiltakozás gyanánt, a könnyebb városi pénzkereset reményében -, hogy a család 1-2 tagja iparban, bányászatban, szolgáltatásban stb. egy vagy több a nagyüzemben, míg a háziasszony, gyerekek, nyugdíjasok a háztájiban tevékenykedtek. Ez nemcsak a biztonságot növelte, hanem a jobb életkörülmények alapjait is jelentette.

Sokan, akik a munkaidő oldaláról közelítik a magángazdálkodók rendszerezését „részmunkaidősről” beszélnek (part time farming). Megfelelője a „főidős” gazdálkodó elnevezés nemcsak csúnya, hanem a lényeg, a foglalkozást sem fejezi ki megfelelően. A főfoglalkozáshoz viszont a magyar nyelvben a mellékfoglalkozás társul, de egyébként sem az időöltés, hanem a bevétel, a jövedelem a lényeg. Az Európában elterjedt „résztidős” szóhasználat diszkréten kezeli azt, hogy a mezőgazdaságból nem tudnak megélni. Magyarországon az iparban is fő- és mellékfoglalkozásra hirdetnek állást.

8. melléklet

A fő és mellékfoglalkozású magángazdálkodók helyzete és kilátásai

Az 1990. és 1991. évi publikációink folytatásaként 1993-ban is megismételtük vizsgálatainkat, lehetőleg ugyanabban a körben. A magángazdálkodók körülményei időközben gyökeresen megváltoztak, egyrészt mert megnőtt a nyugdíjazottak aránya, megjelentek a munkanélküliek és lecsökkent a valamilyen nagyüzemi háttérrel rendelkező családok száma.

A vizsgálatba vont magángazdák 40%-a mellékfoglalkozású volt, akik az elemzésbe vont terület 15%-án az összes árúértékesítés 13%-át állították elő, míg a főfoglalkozásúak, 60%-os arányuk mellett, a földterület 85%-án az árukibocsátás 87%-át érték el, ami egyértelműen érzékelteti eltérő gazdasági szerepüket.

A magángazdálkodók saját és bérelt földterülete időközben jelentősen megnőtt, ami alapvető változás: 1989-ben 3,7 ha, 1990-ben 5,8, míg 1993-ban 15,1 ha volt. A gazdák 66%-a földterületét – az üzemmé formálás érdekében – tovább kívánta növelni. Föld haszonbérlettel csak a gazdálkodók 15%-a szándékozott területnagyságát kibővíteni, elsősorban kárpótlásból.

A mellékfoglalkozásúak átlagos éves bruttó termelése 379 ezer Ft, a főfoglalkozásúaké 1552 ezer Ft volt. A vizsgálatba vont magángazdálkodók körében, az aszályos évek és számtalan más nehézség ellenére, az országoshoz képest jóval kisebb volt a bruttó termelés és árúértékesítés csökkenése. A termelés nagyságának függvényében a családok önfogyasztása növekvő, míg az összes termelésből való részesedése csökkenő. Az elemzett gazdálkodók 533 Ft pénzbeli kiadással állítottak elő átlagosan 1000 Ft bruttó termelési értéket, melyből 910 forintnyi terméket értékesítettek, és így 377 Ft olyan mezőgazdasági bevételhez jutottak, amellyel fedezhették fel nem számolt költségeiket, munkaidő-ráfordításaikat stb. A főfoglalkozásúak mezőgazdasági bevételi mutatói jóval kedvezőbbek mint a mellékfoglalkozásúaké, ami a várható fejlődési dinamika különbözőségét is jelzi.

A tömör összefoglaló kiegészítése érdekében néhány bizonyító erejű táblázatot, számszerű adatot közlünk a továbbiakban.

A vizsgált magángazdálkodók földterülete

Megnevezés	Saját	Bérelt	Együtt
			földterület (ha)
1989.	1.0	2.7	3.7
1990.	2.6	3.2	5.8
1993.	10.6	4.6	15.1
Ebből:			
Mellékfoglalkozásúak	4.3	1.3	5.6
Főfoglalkozásúak	15.0	6.7	21.7
Főfoglalkozásúak 1000 Ft fölött	23.6	11.1	34.2

A magángazdálkodók évi átlagos bruttó termelése

(M.e.: ezer Ft)

			Mellék- foglalkozású	Főfoglal- kozású	Összesen
			gazdálkodók		
A saját mezőgazdasági termelésének éves bruttó értéke	500 eFt alatt	1990. 1993.	231 259	342 437	254 307
	500–1000 eFt között	1990. 1993.	710 609	793 795	782 722
	1000 eFt fölött	1990. 1993.	- -	3176 2524	3176 2524
Mindösszesen		1990. 1993.	273 379	1825 1552	1212 1071

Az áruértékesítés alakulása*

(M.e.: ezer Ft)

			Mellék- foglalkozású	Főfoglal- kozású	Összesen
			gazdálkodók		
A saját mezőgazdasági termelésének éves bruttó értéke	500 eFt alatt	1990. 1993.	179 185	266 353	197 230
	500–1000 eFt között	1990. 1993.	585 520	664 696	654 626
	1000 eFt fölött	1990. 1993.	- -	3011 2045	3011 2045
Mindösszesen		1990. 1993.	215 299	1622 1446	1106 975

*A bruttó termelés és az áruértékesítés különbsége a termelői felhasználásból, készletezésből, tartalékolásból és veszteségekből adódik.

A magángazdálkodók átlagos mezőgazdasági eredetű felhasználható bevételei* (1993)

(M.e.: ezer Ft)

		Mellék- foglalkozású	Főfoglal- kozású	Összesen
		gazdálkodók		
A saját mezőgazdasági termelésének éves bruttó értéke	500 eFt alatt	69	183	100
	500–1000 eFt között	159	408	309
	1000 eFt fölött	.	928	928
Mindösszesen		100	616	404

*Kiadásokkal csökkentett saját termelésű mezőgazdasági árbevételek összege.

A termelők felszereltsége, amely 1990-ben még siralmas volt, sokat javult. A felszereltség 1993. évi adatai a két szélső csoportban az alábbi:

	A saját mezőgazdasági termelés éves bruttó értéke	
	500 eFt alatti mellék-	1000 eFt fölötti fő-
	foglalkozásúak	
Közepes teljesítményű traktorok	8	30
Kistraktorok	3	3
Rotációs kapák	9	6
Pótkocsik	4	7
Tehergépkocsik + ARO	1	12
Kombájn	1	1
Munkagépek:		
talajművelő gépek	11	20
vetőgép	4	12
tömegtakarmány-betakarítók	4	11
permetezők	6	5
egyéb (palántázó, burgonyaszedő)	-	2
személygépkocsik	7	14
Fejőgép	1	17
Állattartó és takarmány- tárló épületek	26	24
Öntöző berendezés	2	1
Lovaskocsi	1	2

Mind a mellék-, mind a főfoglalkozásúak körében igen határozott vágy a befektetési szándék, amiben a gépbszerzés az uralkodó: a mellékfoglalkozásúaknak 89%-ban, a főfoglalkozásúaknál 97%-ban. Ezen belül a következők állnak a befektetők érdeklődésének középpontjában:

	A saját mezőgazdasági termelés éves bruttó értéke	
	500 eFt alatti mellék-	1000 eFt fölötti fő-
	foglalkozásúak	
traktorok	21%	20%
kombájnok	-	6%
tehergépkocsik	6%	6%
munkagépek	51%	65%
egyéb	22%	3%

A felbomlott integrációk nyomasztó hiányát és ezeknek az adott körülményeknek megfelelőekkel való mielőbbi pótlását szinte mindenki döntőnek tartotta.

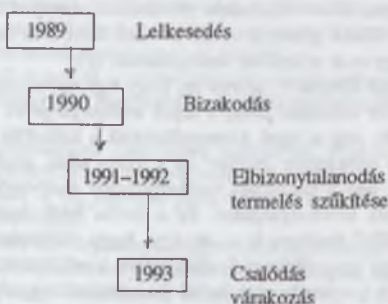
A magángazdálkodók magatartása, hangulatára – az említett kedvező változások ellenére – az 1990. évi lelkesedéshez és bizakodáshoz képest a csalódottság vált jellemzővé a megkérdezettek több mint 50%-ánál, ami a veszteségekre, az alacsony jövedelemre, a pénzügyi és értékesítési nehézségekre, valamint a kormányzat határozottabban támogató politikájának elmaradására vezethető vissza. A főfoglalkozásúak magatartása – a mellékfoglalkozásúakéhoz képest – kedvezőbb és jobban reagálnak a kibontakozó piacgazdasági körülményekre.

A mellékfoglalkozású kistermelők és főfoglalkozású „nagytermelők” magatartásának, hangulatának eltérései

(M.e.: %)

	A saját mezőgazdasági termelés éves bruttó értéke			
	500 eFt alatti mellék-		1000 eFt fölötti fő-	
	foglalkozásúak			
	1990.	1993.	1990.	1993.
Lelkes és bizakodó	61	9	82	11
Megelégedett	6	-	3	11
Várakozó	27	27	6	36
Csalódott és elkeseredett	6	64	9	42
Összesen	100	100	100	100

A magángazdálkodók magatartásának és vállalkozói hangulatának alakulása.

9. melléklet

Napjaink mezőgazdasági szövetkezeti „igazi” szövetkezetek-e?

a) A szövetkezetek sokfélesége

Napjaink új mezőgazdasági szövetkezetei jellegüket, milyenségüket sokféleképpen fogják fel, minősítik; holdingnak, vagyonkezelőnek, tenmelőnek, vegyesnek stb. Ez kitűnik a szövetkezetek elnevezéseiből is. Legtöbb helyütt csak egyszerűen a *szövetkezet* megnevezését választották, amely a legágabb és legáltalánosabb, de ennek is létezik többféle változata: Kossuth Szövetkezet, Galgamenti Szövetkezet, Dunaföldvári Virágzó Szövetkezet. Másutt a *mezőgazdasági* megjelölését is fontosnak tartották. Matyó Mezőgazdasági Szövetkezet, Csabacsüd Alföld Mezőgazdasági Szövetkezet, de a régebbi korszak elnevezései is megmaradtak, mint Felszabadulás Mezőgazdasági Termelőszövetkezet. Viszonylag gyakori a *tevékenységre* utaló névválasztás is. Alattány Mezőgazdasági Termelő és Szolgáltató Szövetkezet, Dunatáj Termelő és Szolgáltató Szövetkezet. Találkozhatunk egészen más típusú és felfogású elnevezésekkel is: Gérce-Városmiske *Faluszövetkezet*, Hajdúszóváti *Agrár-vállalkozások Szövetkezete*, Sárospataki *Szövetkezeti Csoportosulás* stb. bizonyára elegendő ennyi is annak érzékeltetésére, hogy a sokszínűsége mögött, az erőltetett tempójú változások hatására különféle esetlegességek, zavarok húzódnak meg.

b) Mi is a szövetkezet?

A hazai szövetkezettel milyenségének, valódiságának megítélése érdekében nem kerülhető meg a kérdés megválaszolása: mi is végtére a szövetkezet? A legegyszerűbb válasz az, hogy mindaz a *gazdasági társaság, amely megalakulásában, alapszabályában és működésében tükrözi a szövetkezeti elveket.*

Ennél sokkal ányaltabb az 1992. évi I. Szövetkezeti Törvény meghatározása. E szerint: „A szövetkezet a szövetkezés szabadsága és az önségély elvének megfelelően létrehozott közösség, amely a tagok személyes közreműködésével és vagyoni hozzájárulásaiával működik, demokratikus önkormányzat keretében a tagok érdekeit szolgáló vállalkozási és más tevékenységet folytat. A szövetkezet jogi személy.” Látható, hogy a meghatározás híven követi a szövetkezeti elveket.

A szövetkezet definíciója más és más, attól függően, hogy a témával foglalkozó a meghatározásban melyik oldalát állítja előtérbe, illetve hogy milyen szándékkal foglalkozik ezzel. A lényegét ez nem érinti, de jól illusztrálja a szövetkezeti szervezet rugalmas sokoldalúságát.

c) Az új szövetkezetek nem „valódi” szövetkezetek

Az FM PHARE Iroda nemzetközi szakértője *Kolyris Panes* szerint – ahogy azt a tulajdonosi szövetkezeti modell tanulmányában részletezi – *a magyar szövetkezetek nem igazi szövetkezetek.* A szövetkezeti alapelveknek nem felelnek meg. Úgy gondolja, hogy a magyar szövetkezetek tulajdonképpen hibrid vállalatok, amelyeknek célja egyrészt a tagi közreműködések elismerése, másrészt olyan vagyonkezelő vállalatok, amelyeknek célja a

tagok tulajdonának elismerése, harmadrészt pedig olyan szociális szervezetek, ahol a nyugdíjas és nehéz helyzetben lévő személyek támogatást kaphatnak a szövetkezetektől. Ennek következtében az mondható, hogy amikor a tagok tulajdonát kezelik, a magyar szövetkezetek olyan hibrid vállalatként viselkednek, amelyek összekeverik a szociális szervezet és a tiszta vagyonkezelő közös vállalat jellemző vonásait. Ezek azért sem tiszta vagyonkezelő közös vállalatok, mert a tagok nem a bevitt vagyonuk arányában szavazhatnak. (1)

A tulajdonosi szövetkezeti modell lényege, a szerző *Kolyris P.* szerint az, hogy egy úgynevezett *tulajdon-szövetkezet foglalkozna a tagok tulajdonával és az egyéb vállalatok pedig a tagok tevékenységével.* A nyereségből ismernék el osztalék formájában a tulajdon értékét, míg a tagok közreműködését a különféle üzemegekben fizetnék ki. A tulajdonosi szövetkezet, vagyis másképpen „holder” az a forma tehát, ahol a szövetkezet igazából a tulajdonosok vagyonkezelő központja, míg a személyes tevékenységgel résztvevő aktív tagok különféle vállalatokban, vállalkozási formákban végzik tevékenységüket. Ez a forma tehát decentralizálja a tevékenységeket – ami valójában megvolt már az előző években is –, de úgy, hogy világosan elkülönítse a tulajdonosi és a munkavégzői érdekeket, remélve, hogy így csökkennek a lehetséges konfliktusok. Ez a forma könnyen átalakulhat „holdinggá”, ha a vagyon túlsúlya a szövetkezeten belüli decentralizált egységekbe kerül.

A *holding típusú szövetkezetekről Kolyris P.* ugyanis megállapítja, hogy valójában ezek nem is szövetkezetek hanem hibrid szervezetek, a szövetkezeti és nem szövetkezeti vállalkozások keverékei. Ennek célja az lehet, hogy a jelenlegi összetett szerkezetből átmenetileg a racionalizáltabb holding szerkezetűvé formálódjanak át, miután végül átalakulnak:

- vagy valódi mezőgazdasági szövetkezeté,

- vagy a szokásos vagyonkezelő részvénytársasággá a tagok kívánságának és demokratikus elhatározásának megfelelően. (2)

A PHARE Program keretében *Kolyris P.* szakértő az újjászerveződött szövetkezetek továbbfejlesztésének előmozdítása érdekében kidolgozott egy további követendő mintát, amit „többcélú szövetkezeti modellnek” nevezett el. (3) A szerző ezzel összefüggésben is hangsúlyozza, hogy az új szövetkezeti törvény szerint létrejött szervezetek igazából nem szövetkezetek és tevékenységük is nagyon sokrétű, többcélú, amin mindenképpen szükséges egyszerűsíteni, az alaptevékenységre, a mezőgazdaságra koncentrálni és a valódi szövetkezeti jegyeket erősíteni. Ennek lényege, hogy *a mezőgazdasági termelés a tagok magángazdaságban folyik és a szövetkezet kiszolgálja a tagok beszerző, értékesítő, szolgáltató, feldolgozó tevékenységét folytatva.* Ez esetben gyökeresen átalakul a tagok gondolkodásmódja és a szövetkezetekhez való viszonya. Ennek az átalakulásnak alapfeltétele, hogy a gazdálkodók önállóan döntsenek, hogy milyen tevékenységekben és hogyan kívánnak együttműködni a továbbiakban.

Végeredményben tehát a szerző szerint sem a tulajdonosi, sem a holding típusú, sem pedig a többcélú szövetkezet nem szövetkezet, hanem valamilyen „hibrid” szervezet.

d) A „valódiság” bizonyítása

Mindjárt előrebocsátjuk, hogy az 1994. évi magyarországi szövetkezetek – véleményünk szerint – megfelelnek a törvényes előírásoknak és így *egyértelműen szövetkezeteknek tekinthetők.* Az azonban teljesen nyilvánvaló, hogy nem azonosak a nyugat-európai szövetkezetekkel, de nem is lehetnek azok, hiszen másképpen jutottak el az újjászerveződés pillanatáig és a szükséges átrendeződés időigénye sem hónapokban fejezhető ki. S nem azonosak a tegnapi önmagukkal sem, és az átmeneti éveiben nehezen pótolható szerepet töltenek be.

Az 1992. évi I. sz. Szövetkezeti Törvény szerint újjáalakult és bejegyzett szövetkezetek *megfelelnek a valódi szövetkezeti kritériumoknak,* annak ellenére, hogy a tényleges helyzet sajátos jegyeit tükrözik. Ezek a szövetkezetek már alapvetően különböznek a régebbi termelőszövetkezetektől. A szövetkezeti törvény pedig olyan *rugalmas keret, amely megfelel az adott gazdasági-falusi körülményeknek és kielégíti a továbbfejlődés igényeit, tág teret engedve a leleményességnek, az alkotó cselekvésnek, az lehetőséget nyújt a szükséges korszerűsítésre is.*

Nem célunk a *Szövetkezeti Törvény* ismertetése – amely egyébként is mindenkinek a rendelkezésére áll –, de szeretnénk hangsúlyozni, hogy az új szövetkezetek törvényi alapjai megfelelnek a *Szövetkezetek Nemzetközi Szövetsége* által Bécsben 1966-ban elfogadott alapelveknek.

A tisztánlátás érdekében érdemes – *Domé Györgyné* tanulmányára támaszkodva (4) – megemlíteni, hogy:

- Az új szövetkezetek a *szövetkezés szabadsága* alapján jöttek létre.

- Jogi személy is tag lehet, ami a belső vállalkozási, társasági formák alapjait – vagyis a „holding-szerűség lehetőségét” teremti meg.

- Egész kisméretű, helyi viszonyokhoz igazodó szövetkezet is formálódhat.

- Az *önszabályozás* a szövetkező tagok érdekeit szolgálja.

- A szövetkezet *minden tevékenységét folytathat,* amit a törvény nem utal más formába.

– *A tagok magántulajdona* a szövetkezet alapja, amelyben az adózott eredményt, elhatározásuk szerint használják.

– *A tagok jogait és kötelezettségeit* az önkormányzati hatáskörben részletezett szabályozás is rögzíti, ami megint csak az adottságok, az érdekek érvényesítését teszi lehetővé, ami másképpen azt is jelenti, hogy mindezt meg lehet tenni, amit a törvény nem tilt.

– *Újszerű a tag és a szövetkezet kapcsolatrendszere*, amely az átmeneti törvény miatt tartalmaz ugyan más országoktól eltérő megoldást is (például üzletrésztöke), de megfelel a már hivatkozott SZNSZ alapelveknek.

– *Az önkormányzati szervezetek autonómok*, lehetővé teszik a tagok öntevékenységet, az önzagzatást, a szövetkezeti demokrácia érvényesülését.

– *Megszűnt a tag feyvelmi felelőssége* és a korlátozott felelősség gyakorlata, ami helyére a polgári jog felelősségi elve lépett.

– *A régebbi törvényességi felügyeletet a cégbíróság vette át.*

– *Az érdekképviseletek jogállását* illetően pedig az egyesületekről szóló 1989. évi II. Törvény a mérvadó.

Az nem szorul részletesebb bizonyításra, hogy a magyarországi új szövetkezetekre szinte kivétel nélkül jellemző, hogy

– többféle magántulajdonos kezében van a vagyon (aktív, nyugdíjas és külső tulajdonosok),

– a vagyonhasznosítás különféle formáit és megoldásait alkalmazzák,

– több üzemágúak (többcélúak), a mezőgazdaságon kívül különféle más tevékenységet is folytatnak, annak ellenére, hogy az alaptevékenységen kívüli tevékenység és az úgynevezett „háztáji üzemág” rendkívüli mértékben visszaszorult, de erősödő a szolgáltató,

– a termelés a tagok gazdaságában és közös szervezésében egyaránt folyik, jellemzőbb az utóbbi, de tevékenységenként igen eltérő mértékben,

– a tagsági viszony is többféle,

– az érdekeltségi viszonyok – éppen az előzőek miatt is – igen ellentétesek és nehezen harmonizálhatók.

Ismertes, hogy a *holding* a konszermek és a nagyvállalatok szervezeti formája. (Az olvasó gyakran találkozhat a sajtóban az ausztriai állami vagyont kezelő holding problémáival.) Holdingban a jogilag önálló vállalatok közös vezetéstől függően működnek. A holding tevékenységének feltétele, hogy az irányító szervezet vagy központ meghatározó tulajdonhányaddal rendelkezzen. Ebben máris kiderül, hogy a holding nem a mezőgazdasági kis- és középtulajdonosok működési-szervezeti kerete. Megjegyezzük, hogy a nemzetközi gyakorlatban sehol sem létezik mezőgazdasági holding.

A „holding szövetkezet” elnevezés valójában nem szerencsés, de ez nem olyan lényeges, hiszen csupán azt a tényleges helyzetet tükrözi, amikor is az új szövetkezetekben a *vagyon üzletrészek formájában ugyan magántulajdonba került* – akárcsak a kárpótlást követően a termőföld –, *de a tulajdonosok vagyonának működtetése átmenetileg – bérleti szerződés alapján tartósan – csak központi szervezés mellett valósítható meg*. Ezt nemcsak a vagyontárgyak fizikai oszthatósága indokolja, hanem a nyugdíjas, idős tulajdonosok vagy a kívülállók nagy aránya vagy éppen az aktívak önállósodásának időigénye stb. Ebben a helyzetben tehát a szövetkezet központja látja el a vagyon működtetésének, kezelésének funkcióit, s csupán tetszetős elnevezésként ragadt erre a szövetkezeti, tevékenységi állapotra a „holding” kifejezés.

A mindennapokat szemlélve tapasztalható, hogy az *igazi, „valódi” szövetkezet nem jöhet létre egyik nappal a másikkal, még akkor sem, ha ezt tudatos programmal alapozzák meg*. Ennek számtalan feltétele hiányzik – amelyek csak fokozatosan teremthetnek meg –, de ezen kívül is sok minden bonyolítja az egyébként jól átlátható folyamatot.

Vannak olyan vélemények is, amelyek a „termelési típusú” új szövetkezetet a piacgazdaságban is életképesnek tartják és hallhatunk arról is, amelyek egy újabb „magyar modell” létrejöttét sejtetik, vagyis egy olyan szövetkezetét, amelyben jelentős a közösen folytatott mezőgazdasági termelés, holott valószínűbb, hogy csak a kényszer szülte megoldásról van szó.

Nem kevés azoknak a száma, akik téves következtetésre jutnak abból, hogy az újraformálódáskor csekély volt a kilépők aránya, holott kézenfekvő, hogy a *tagok számtalan nyomós ok miatt nem tudtak megválni a régebbi felfogású közös gazdaságtól*, mert például nincsen felszerelésük, hiányzik az önállóság utáni vágyuk és a pénzük, félnék a munkanélküliségtől, nem elég határozott az egyénieket támogató kormányzati politika, sokban függnek a helyi szövetkezeti vezetőtől, van amikor a szakértelem is hiányzott. Ami a legfontosabb, hogy a *jövő céljainak eléréséhez nem kell kilépni a szövetkezetből, hiszen azon belül is nagyszerűen megvalósítható az alapanyag-termelő magángazdálkodás fokozatos kibontakozása*.

Mindezek után feltehető a kérdés, hogy *milyenek is a magyarországi mezőgazdasági szövetkezetek?* A válasz a lefirtak után már viszonylag könnyen megfogalmazható:

– *Átmenetiek* abban az értelemben, hogy folyamatosan formálódnak az új tulajdon- és a piaci viszonyoknak megfelelően, az új vonások a létrejövő feltételeikkel együtt erősödők, melynek során egyszerűsödik a tulajdonosok összetétele és a szövetkezeti vállalkozás mind határozottabban piacorientálttá válik.

- *Vegyes tevékenységű, illetve vegyes termelési szerkezetűek*, mert nemcsak mezőgazdasági termelést folytathatnak. A mezőgazdasági alapanyagtermelés a tagok gazdaságaiban különféle formában (egyéniileg, családiilag, csoportosan, vállalkozásszerűen) és közös szervezésben is folyik, míg a szövetkezeti „központ” egyre inkább beszerzéssel, értékesítéssel, különféle szolgáltatásokkal és feldolgozással elégíti ki a tagok igényeit, miközben a szövetkezetek tevékenysége és szervezete racionalizálás és decentralizálás útján átalakul.

- *Valódi szövetkezetek*, mert megfelelnek a magyarországi törvényes előírásoknak és a mindennapok gyakorlatában következetesen érvényesülnek a szövetkezeti alapelvek. A szövetkezet legfőbb feladata a tagok jólétének gyarapítása.

10. melléklet

Szövetkezeti vállalatok Dániában

	1903	1939	1964	1992
A gazdálkodók száma (ezer fő)	260	210	175	75
Szövetkezeti tejjüzemek	1046	2399	904	23
Taglétszám (ezer fő)	148	190	136	18
Szövetkezeti vágóhidak	27	61	62	5
Taglétszám (ezer fő)	66	194	133	30
Tojástermelő egyesületek	475	800	1400	1
Taglétszám (ezer fő)	33	43	60	0.2
Szövetkezeti ellátó egyesületek	-	1505	1605	63
Taglétszám (ezer fő)	30	95	107	47

Forrás: Gazdálkodás, 1994. 3. sz.

11. melléklet

A költségvetési befizetés és támogatások egyenlege
(millió Ft)

		Befizetési	Támogatási
		többlet	
A termelőszövetkezetekben	1976	- 1690	-
	1977	- 723	-
	1978	- 1397	-
	1979	- 1023	-
	1980	- 1742	-
	1981	- 4708	-
	1982	- 8981	-
	1983	- 9825	-
	1984	-13899	-
	1985	-17825	-
Az állami gazdaságokban	1976	-	+ 666
	1977	-	+ 823
	1978	-	+ 320
	1979	-	+ 313
	1980	-	+ 818
	1981	-	+ 134
	1982	- 676	
	1983	-1796	
	1984	-3516	
	1985	-3575	

Forrás (56)

12. melléklet

A vállalati eredmény alakulása

(M.e.: Mrd Ft)

	Termelő- szövetkezetek	Állami- gazdaságok
1976-80	12.5	3.6
1981-85	17.3	5.1
1985-88	17.2	6.2
1989	16.4	4.9
1990	7.4	3.7

Forrás: Földművelésügyi Minisztérium adatközlése.

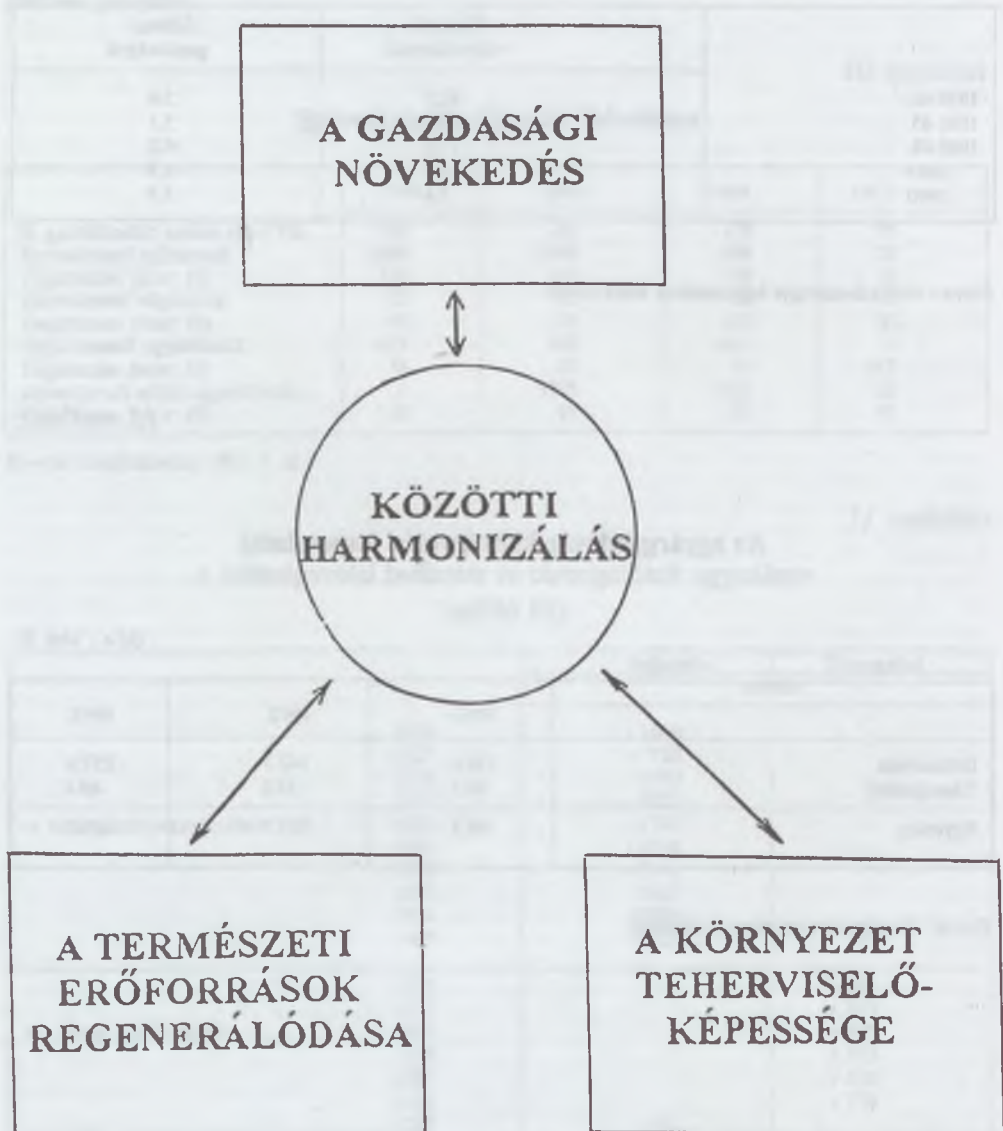
13. melléklet

Az agrárgazdaság költségvetési kapcsolatai

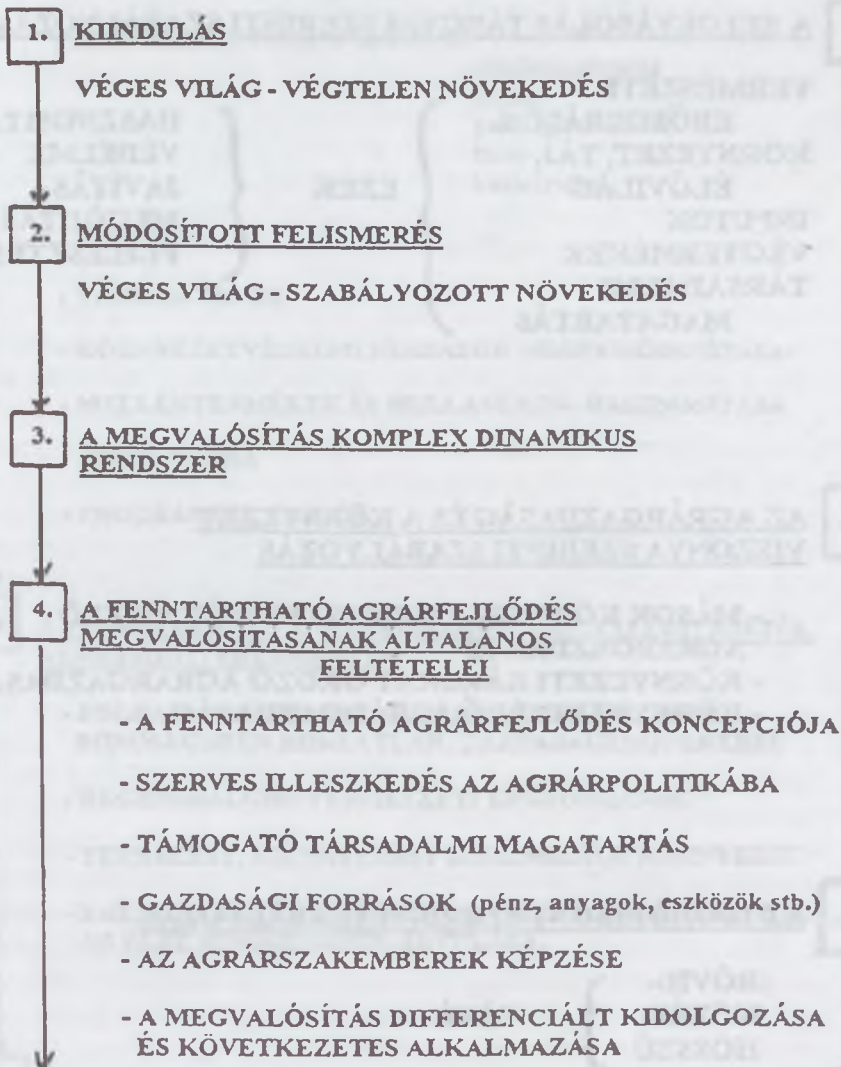
(M.e.: Mrd Ft)

	1991.	1992.	1993.
Befizetések	143.6	142.5	157.6
Támogatások	48.3	39.2	49.4
Egyenleg	-95.3	-103.3	-108.2

Forrás: Pénzügyminisztérium adatközlése.

A fenntartható agrárfejlődés lényege

A fenntartható agrárfejlődés megvalósításának rendszere

5. A BEFOLYÁSOLÁS TÁRGYAI SZERINTI SZABÁLYOZÁS

<p>TERMÉSZETI ERŐFORRÁSOK KÖRNYEZET, TÁJ, ÉLŐVILÁG INPUTOK VÉGTERMÉKEK TÁRSADALMI MAGATARTÁS</p>	}	EZEK	{	<p>HASZNOSÍTÁSA VÉDELME JAVÍTÁSA MEGÚJÍTÁSA FEJLESZTÉSE</p>
--	---	------	---	---

6. AZ AGRÁRGAZDASÁG ÉS A KÖRNYEZET VISZONYA SZERINTI SZABÁLYOZÁS

- MÁSONKÖRÜL KÖRNYEZETSZENNYEZÉSÉT VISELŐ AGRÁRGAZDASÁG
- KÖRNYEZETI KÁROKAT OKOZÓ AGRÁRGAZDASÁG
- KÖRNYEZETVÉDŐ AGRÁRGAZDASÁG

7. AZ IDŐHORIZONT SZERINTI SZABÁLYOZÁS

<p>RÖVID- KÖZÉP- HOSSZÚ</p>	}	TÁVÚ
-------------------------------------	---	------

15. melléklet folytatása

8.

A FENNTARTHATÓ AGRÁRFEJLŐDÉS
SZABÁLYOZÁSÁNAK ESZKÖZRENDSZERE

- KI FIZET?: szennyező
 károsult
 fogyasztó
- JOGI SZABÁLYOZÁS: törvények
 felelősségrevonás
 bírság
 hatósági előírások
 tiltás
 határértékek
- ADÓZÁS
- TÁMOGATÁSOK
- KÖRNYEZETVÉDELMI KIADÁSOK ARÁNYMÓDOSÍTÁSA
- MELLÉKTERMÉKEK ÉS HULLADÉKOK HASZNOSÍTÁSA
- PROPAGANDA
- PROGRAMOK, AKCIÓK

9.

A FENNTARTHATÓ AGRÁRFEJLŐDÉS MEGVALÓSÍTÁSÁTÓL
REMELHETŐ EREDMÉNYEK

- FOLYAMATOS, MENNYISÉGÉBEN KORLÁTOZOTT
 MINŐSÉGÉBEN KORLÁTLAN, GAZDASÁGI NÖVEKEDÉS
- REGENERÁLÓDÓ TERMÉSZETI ERŐFORRÁSOK
- TERHELÉST, SZENNYEZÉST ASSZIMILÁLÓ KÖRNYEZET
- EGÉSZSÉGESEBB EMBERI KÖRNYEZET ÉS TÁPLÁLKOZÁS,
 AZ ÉLET MINŐSÉGÉNEK JAVULÁSA.

10.

VISSZACSATOLÁS

A FOLYAMAT TÚLHALADOTT VAGY MÓDOSÍTÁSRA
SZORULÓ SZAKASZÁHOZ.

CONCEPTIONS FOR LAYING THE FOUNDATION OF THE STRATEGY OF THE DEVELOPMENT OF AGRICULTURE IN HUNGARY

By: CSETE László

Revised by:

MÁRTON János – RABÁR Ferenc – ROMÁNY Pál – SZERDAHELYI Péter

The present paper presented and discussed during 1993-1995 several times to scientific and other forums, as well as to broad circles of public personages and the Civil Parliament, starts from the simple perception that society has always needed a realistic evaluation of the past, security in the present, and an imagination of the future. The latter serves as a compass, incites to act, and takes scientific foundation for granted. Whenever changes of a social, political, and economic system, processes of transformation and of overcoming a crisis occur, social market economy and subsequently eco-social market economy are coming into being, the sectors of agriculture play an essential role. However simple, it is surprisingly true that if one does not know where he wants to get to, the way he chooses does not matter at all!

For a decade or two, agriculture and food processing in Hungary will be indispensable for covering the food consumption by the population, including farmers, mainly using domestic produce, as well as for producing an active balance in external trade, which „unfortunately” cannot be replaced for years by anything for the sake of the country’s balance of payments. In order to lessen the problems caused by unemployment, to improve the life of rural population, and to protect environment, in Hungary where there is a shortage of raw materials the utilization of domestic agroecological conditions is indispensable, since they can be renewed by rational farming and are comparatively favourable. On the one hand, agriculture cannot be a sector solving every problem of stabilization and modernization but, on the other hand, the problems the country has to face cannot be solved without it either. The history of Hungary clearly demonstrates that after shocking crises agriculture has always played an important role.

In the present paper, the most important questions of a well-established and feasible agricultural strategy, the content elements of its realization, the basic social and economic problems of development (and, to a great extent, also its means) are outlined. With other words, the problems of a desirable and possible future are described, taking into consideration that transitional conditions will exist, certain circumstances will limit development for a long time, and agriculture is a complicated system of the relationships and interactions of ecology, market economy, social problems etc., and being aware of the fact that this system is an organic part of the national economy of Hungary, a country that shares in the international division of labour, being an associated member of EU and hoping to become a full member of it.

 CONTENTS

<i>Csete László: Conceptions for laying the foundation of the strategy of the development of agriculture in Hungary</i>	5
INTRODUCTION	6
SUMMARY	7
1. Objectives, actuality, and methods	25
Objectives and actuality	25
Methods	26
2. The feasible objectives of agricultural strategy	28
The place and role of the strategy	28
The starting conditions	30
The lesson drawn from international agricultural policy	33
The objectives of agricultural strategy and the possible future of agriculture in Hungary	35
3. Questions of farm and farming structure	36
Three land reforms within half a century	36
The role of farm policy	37
The objectives of farm policy	38
The problems of farm conditions taking shape, and their solution	40
The transformation of the bipolar farm structure	42
Full-time and part-time private farmers	44
Agricultural co-operatives	47
State farms	52
Privately owned farming companies	55
Forestry and timber management	56
A prognose of farm and farming conditions	61
Food processing, and conditions in food processing plants	65
4. Marketing and production policy	68
The objective: a social market economy	69
The criticism of the conditions on the Hungarian agricultural market	69
The operation of the agricultural market, and competition	70
The potential market, and domestic consumption	71
The bettering of market conditions	75
Production policy	78

5. Financial situation and incomes	79
Moving from recession	79
Interest, profit making, and entrepreneurial behaviour	82
Prices of agricultural produce	83
The enlivening of enterprising	86
Escape from the lack of money, and the liquidity crisis	87
Financing problems and material-technical development	90
Man as the key of income making	91
6. Sustainable development in agriculture	92
The interpretation of sustainable development in agriculture, a survey of its implementation and regulation	93
General conditions of the implementation	94
Differentiated influencing and regulation	95
the complex of influencing and regulating means promoting the implementation of sustainability	96
7. The development of the countryside and of certain regions	98
The judgement of underdeveloped „agricultural regions” must change	99
Agricultural practices serving for regional development	100
A general survey of Hungarian settlements, and trends of their development	102
8. The increasing role of human values	106
Tensions in social and human relationships, and hazards of extraordinary situations	106
Policies aimed at the increase of human values	107
The situation of the rural society and the promotion of the achievement of bourgeois status	108
The reformation of education and the importance of scientific research	110
The agricultural intelligentsia	111
9. The optimistic and pessimistic scenario	113
The optimistic scenario	113
The pessimistic scenario	116
Literature	117

APPENDICES

1. Financial sacrifices for changing farm and farming conditions	118
2. The process and data of compensation	118
3. Farm conditions of Sweden	119
4. The increase in farm size in the USA	119
5. The increase in land property concentration in the agriculture of EU countries	120
6. Survey of farm policy solutions abroad.....	120
7. The systematization of individual farmers	121
8. Situation and prospects of full-time and part-time private farmers	122
9. Are presented agricultural co-operatives in Hungary „true” co-operatives? .	127
10. Co-operative enterprises in Denmark	130
11. A balance of budget levies and support	130
12. Formation of the farm profit	131
13. The budget relations of agriculture	131
14. The essence of sustainable development in agriculture	132
15. The system of realizing sustainable development in agriculture	132

E SZÁMUNK SZERZŐI ÉS LEKTORAI:

Csete László, c. egyetemi tanár, az „AGRO-21” Kutatási Programiroda vezetője

Márton János, c. egyetemi tanár, ny. főigazgató

Rabár Ferenc, egyetemi tanár, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem
Agrárközgazdasági Tanszéke

Romány Pál, ny. egyetemi tanár